

a n a d o l u m
e K a m p ü s
ve
a n a d o l u m o b i l
dilediğin yerden,
dilediğin zaman,
öğrenme fırsatı!

(ekampus.anadolu.edu.tr)

(mobil.anadolu.edu.tr)

ekampus.anadolu.edu.tr

Açıköğretim Destek Sistemi
Açıköğretim Sistemi ile ilgili

merak ettiğiniz her şey AOS Destek Sisteminde...

- ✉ Kolay Soru Sorma ve Soru-Yanıt Takibi
- 🏠 Sıkça Sorulan Sorular ve Yanıtları
- 📞 Canlı Destek (Hafta İçi Her Gün)
- ☎ Telefonla Destek

aosdestek.anadolu.edu.tr

AOS DESTEK Sistemi İletişim ve Çözüm Masası

0850 200 46 10

www.anadolu.edu.tr

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2430
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1411

ÇAĞDAŞ TÜRK YAZI DİLLERİ II

Yazarlar

Prof.Dr. Ahmet BURAN (Ünite 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8)

Prof.Dr. Ercan ALKAYA (Ünite 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8)

Editörler

Prof.Dr. Ahmet BURAN

Prof.Dr. Mehmet Mahur TULUM

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesi'ne aittir.
“Uzaktan Öğretim” teknüğine uygun olarak hazırlanan bu kitabı bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabı tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka sekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2011 by Anadolu University
All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

Öğretim Tasarımcısı
Prof.Dr. Cemil Ulukan

Grafik Tasarım Yönetmenleri
Prof. Tevfik Fikret Uçar
Doç.Dr. Nilgün Salur
Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu
Gülce Baraz

Kapak Düzeni
Prof.Dr. Halit Turgay Ünalan

Dizgi ve Yayıma Hazırlama
Kitap Hazırlama Grubu

Çağdaş Türk Yazı Dilleri II

E-ISBN
978-975-06-2931-0

Bu kitabı tüm hakları Anadolu Üniversitesi'ne aittir.

ESKİŞEHİR, Ocak 2019

2297-0-0-0-1109-V01

İçindekiler

Önsöz	vii
-------------	-----

Uygur Türkçesi	2	1. ÜNİTE
UYGUR ADI	3	
UYGUR TÜRKLERİNİN TARİHİ	3	
UYGUR TÜRKÇESİ	4	
UYGUR EDEBİYATI	5	
DOĞU TÜRKİSTAN (SİNCAN-UYGUR ÖZERK BÖLGESİ)	6	
UYGUR TÜRKÇESİ GRAMERİ	7	
Ses Bilgisi	7	
Ünlüler	7	
Ünsüzler	8	
Şekil Bilgisi	9	
Çekim Ekleri	9	
Yapım Ekleri	21	
Sıfat Filler	24	
Zarf-Fiiller	25	
Hareket Adları (İsim-Fiiller)	26	
Kelime Türleri	26	
Zamirler	26	
Sıfatlar	27	
Zarflar	28	
Edatlar	29	
Özet	32	
Kendimizi Sınayalım	35	
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	36	
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	36	
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	36	
Uygur Türkçesi Alfabe ve Metin Örnekleri.....	38	2. ÜNİTE
DOĞU TÜRKİSTAN UYGUR ARAP ALFABESİ	39	
KAZAKİSTAN UYGUR KİRİL ALFABESİ	40	
UYGUR TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ	40	
Kendimizi Sınayalım	52	
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	53	
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	53	
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	53	
Tatar Türkçesi.....	54	3. ÜNİTE
TATAR ADI	55	
TATAR TÜRKLERİNİN TARİHİ	55	
TATAR TÜRKÇESİ	56	
TATAR EDEBİYATI	57	
TATARİSTAN CUMHURİYETİ	60	
TATAR TÜRKÇESİ GRAMERİ	61	

Ses Bilgisi	61
Ünlüler	61
Ünlü Uyumları	61
Ünsüzler	62
Ünsüz Uyumu	63
Şekil Bilgisi	63
Çekim Ekleri	63
Yapım Ekleri	71
Sifat-Fiiller	74
Zarf-Fiiller	75
Hareket Adları (İsim-Fiiller)	75
Kelime Türleri	75
Zamirler	75
Sıfatlar	77
Zarflar	78
Edatlar	79
Özet	82
Kendimizi Sınayalım	85
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	86
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	86
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	87

4. ÜNİTE

Tatar Türkçesi Alfabe ve Metin Örnekleri	88
TATAR TÜRKÇESİ KİRİL ALFABESİ	89
TATAR TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ	89
KİTAP КИБЕТЕНДӨ-КİTAP KİBİTİNDÈ-KİTAPÇIDA	91
Kendimizi Sınayalım	101
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	102
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	102
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	102

5. ÜNİTE

Kazak Türkçesi	104
KAZAK ADI	105
KAZAK TÜRKLERİNİN TARİHİ	106
KAZAK TÜRKÇESİ	106
KAZAK EDEBİYATI	107
KAZAKİSTAN	108
KAZAK TÜRKÇESİ GRAMERİ	109
Ses Bilgisi	109
Ünlüler	109
Ünsüzler	110
Şekil Bilgisi	111
Çekim Ekleri	111
Yapım Ekleri	124
Sifat-Fiiller	127
Zarf-Fiiller	127
Hareket Adları (İsim-Fiiller)	128

Kelime Türleri	128
Zamirler	128
Sifatlar	130
Zarflar	131
Edatlar	132
Özet	135
Kendimizi Sinayalım	138
Kendimizi Sinayalım Yanıt Anahtarı	139
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	139
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	139

Kazak Türkçesi Alfabe ve Metin Örnekleri..... 140**6. ÜNİTE**

KAZAK TÜRKÇESİ KİRİL ALFABESİ	141
KAZAK TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ	142
Kendimizi Sinayalım	155
Kendimizi Sinayalım Yanıt Anahtarı	156
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	156
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	156

Kırgız Türkçesi..... 158**7. ÜNİTE**

KIRGIZ ADI	159
KIRGIZ TÜRKLERİNİN TARİHİ	159
KIRGIZ TÜRKÇESİ	160
KIRGIZ EDEBİYATI	160
KIRGİZİSTAN	161
KIRGIZ TÜRKÇESİ GRAMERİ	162
Ses Bilgisi	162
Ünlüler	162
Ünlü Uyumları	163
Ünsüzler	163
Ünsüz Uyumu	164
Şekil Bilgisi	164
Çekim Ekleri	164
Fiil Çekim Ekleri	166
Yapım Ekleri	176
Sifat-Fiiller	179
Zarf-Fiiller	179
Hareket Adları (İsim-Fiiller)	180
Kelime Türleri	180
Zamirler	180
Sifatlar	181
Zarflar	182
Edatlar	183
Özet	187
Kendimizi Sinayalım	190
Kendimizi Sinayalım Yanıt Anahtarı	191
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	191
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	191

8. ÜNİTE**Kırgız Türkçesi Alfabe Metin ve Örnekleri 192**

KIRGIZ TÜRKÇESİ KİRİL ALFABESİ	193
KIRGIZ TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ	194
Kendimizi Sınayalım	204
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	205
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	205
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	205

Önsöz

Sevgili öğrenciler,

Türk dili, tarihi ve çağdaş lehçeleri ile bir bütündür. Türkiye'de konuşulan Türkçe, Türk dilinin Oğuz kökenli batı koludur ve Türk lehçeleri arasındaki özel adı "Oğuz Türkçesi" ya da "Türkiye Türkçesi"dir. Türkiye Türkçesi dışında Türk dilinin birçok lehçesi bulunmaktadır. Türk dilinin bütünü hakkında bilgi sahibi olabilmek için tarihî ve çağdaş Türk lehçelerini bilmek gereklidir.

Türk dilinin günümüzde konuşulan lehçelerine "Çağdaş Türk Lehçeleri" diyoruz. Bu lehçelerin bir bölümü sadece konuşma dili durumundayken bir bölümü hem konuşma hem de yazı dili olarak kullanılmaktadır. Türk dilinin Türkçe, Çuvaşça ve Yakutça olarak adlandırılan üç uzak lehçesi vardır. Bu uzak lehçelerden Türkçe kolumnun içinde gelişen çok sayıda yakın lehçe bulunmaktadır. Bu yakın lehçeler de kendi içinde Batı/Oğuz grubu, Doğu/Karluk grubu ve Kuzey/Kıpçak grubu şeklinde üç ana gruba ayrılmaktadır.

İki ciltlik seri için seçilen yedi yazı dilinden Batı/Oğuz grubu içinde yer alan Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi ile Doğu/Karluk grubu içinde yer alan Özbek Türkçesi birinci ciltte incelenmiştir. İkinci yarıyıl için kaleme alınan bu ders kitabında ise Türkiye Türkçesi dışındaki çağdaş Türk yazı dillerinden dördü hakkında özel ve geniş bilgiler verilmektedir. Bunlar sırasıyla, Doğu/Karluk grubundan Uygur Türkçesi, Kuzey/Kıpçak grubundan da Tatar, Kazak ve Kırgız Türkçeleridir. İki ciltlik seride yer alan yedi yazı dili, Türkiye Türkçesinden sonra nitelik ve nicelik bakımından Türk dünyasının en önemli yazı dilleridir.

Avrasya coğrafyası başta olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde Türk dilinin şu ya da bu lehçesi konuşulmakta, öğrenilmekte ve öğretilmektedir. Türkçe dünyanın en yaygın ve prestijli dillerinden biridir. Türk dilini tarihî ve çağdaş lehçeleriyle bir bütün hâlinde bilmek, sadece belirli bir bilgiye erişmiş olmak demek değil, aynı zamanda maddî ve manevî anlamda birçok imkân ve önceliğe de sahip olmak demektir.

Bu kitapta ağırlıklı olarak, sunulan dört lehçenin gramer, metin ve alfabe bilgileri yer almaktadır. Dikkatle okuyup öğrenmeye çalışırsanız, "sıra sizde" ve "kendimizi sınayalım" sorularını doğru çözerseniz konular hakkında belli bir altyapı oluşturmuş olacaksınız.

Geleceğin dili olan Türkçeyi, çağdaş coğrafyası, çağdaş yazı dilleri ve özellikleriyle öğrenerek kendi öz dünyانızın geleceğini bu dilin zenginliği ve güzelliğiyle kurgulamanızı ve başarılı olmanızı gönülden dileriz.

Editörler

Prof.Dr. Ahmet Buran

Doç.Dr. Mehmet Mahur Tulum

ÇAĞDAŞ TÜRK YAZI DİLLERİ-II

1

Amaçlarımız

- Bu üniteyi tamamladıktan sonra,
- 🕒 Uygur adını açıklayabilecek,
 - 🕒 Uygur Türklerinin tarihini anlatabilecek,
 - 🕒 Uygur Türkçesini tanımlayabilecek,
 - 🕒 Uygur edebiyatını açıklayabilecek,
 - 🕒 Doğu Türkistanın yerini belirleyebilecek,
 - 🕒 Uygur Türkçesi gramerini sınıflandırabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Uygur Adı
- Uygur Türkçesi Grameri
- Uygur Türklerinin Tarihi
- Ses Bilgisi
- Uygur Türkçesi
- Şekil Bilgisi
- Doğu Türkistan
- Kelime Türleri

İçindekiler

Çağdaş Türk Yazı Dilleri-II

Uygur Türkçesi

- UYGUR ADI
- UYGUR TÜRKLERİNİN TARİHİ
- UYGUR TÜRKÇESİ
- UYGUR EDEBİYATI
- DOĞU TÜRKİSTAN
- UYGUR TÜRKÇESİ GRAMERİ

Uygur Türkçesi

UYGUR ADI

Uygur adı ilk olarak Bilge Kağan yazıtında, Uygur ilteberinin adı vasıtasiyla geçmektedir. Bilge Kağan yazıtından başka, Uygur adına, Karabalgasun, Şine Usu, Tez II, Suci, İyme ve Şivet-Ulan yazıtlarında da rastlanmaktadır. Çin kaynaklarında Uygur adı; Hui-hu, Hui-ho, Hoei-ho, Wei-ho, Wei-wu gibi şekillerde geçer. Ayrıca, 1283 numaralı Pelliot yazmaları içerisinde, 787-843 yılları arasında, Tibet'e giden beş Uygur elçisinin raporları münasebetiyle, Uygur adı Tibetçe Ho-yo-hor şeklinde transkribe edilmiştir. Bütün bu değişik yazılar, Uygur adını karşılamaktadır.

Kaynaklarda değişik şekillerde geçen Uygur adının anlamı ve kökeni hakkında çeşitli görüşler vardır. Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lügâti't-Türk'te belirttiğine göre; Zulkarneyn Uygur iline yaklaştığında, kendisine karşı koyan Türklerin kıyafetlerini ve savaşçılıktaki ustalıklarını görünce şaşırılmış ve onlara "inân hōz hōrend" (başkasına muhtaç olmadan yaşırlar, avcılığı iyi bilirler) demiştir. Kaşgarlı, "hōz hōrend" sözünün "hozhor'a, sonra da "Uygur'a dönüştüğünü kaydetmiştir.

Ebulgâzi Bahâdîr Han, Şecere-i Türk'te Uygur adının, bunlara, Oğuz Kağan tarafından verildiğini ve kelimenin "itaat edici" anlamında olup, "uy-" kökünden geldiğini belirtmiştir. Radloff, Kutadgu Bilig için yazdığı ön sözde, bir rivayete dayanarak, Uygur kelimesinin "birleşenler", "işbirliği yapanlar" anlamını taşıdığını söylemektedir. Yine Dr. Rıza Nur da Uygur kelimesinin Türkçede "yapışır, uyar" anlamına geldiğini, dolayısıyla kelimenin "birleşici, birleşen, uyuşan" anlamında olması gerektiğini kaydetmektedir. Prof. Dr. Sultan Mahmut Kaşgarlı da Radloff ve Dr. Rıza Nur'un görüşlerini benimserek, kelimenin "birleşen, birleşici, uyuşan" anımlarına geldiğini söylemektedir.

Bu görüşlerden başka, Bacot'a göre kelime "şahin gibi hızlı hücum eden, orman halkı" anlamındadır. Nemeth de kelimenin "takip etmek"ten türemiş olduğunu belirtmektedir. Uygur kelimesinin genellikle, Uy-gur şeklinde geliştiği, "akraba, müttefik" anımlarını taşıdığı kabul edilmektedir. Hamilton'a göre On Uygur adı da "On Müttefik" demektir.

UYGUR TÜRKLERİNİN TARİHİ

Uygur Türkleri, çoğu Çin Halk Cumhuriyeti'nin Şincan Uygur Özerk Bölgesi'nde, yani Doğu Türkistan'da olmak üzere Kazakhstan, Kırgızistan, Özbekistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan topraklarında yaşarlar. Türklerin en eski yerleşme alanlarından biri olan ve Türk kültürünün en zengin yadigarlarını sinesinde barındıran Doğu Türkistan, Makedonyalı İskender'in MÖ 326'da mağlup edilmesinden sonra MÖ 300 yıllarından itibaren Türk birliğini kurma çabaları içine giren Hun Devleti'ne bağlanır.

Hun Devleti'nin bocalama devresinde Kuzeydoğu Asya'da Selenga nehrinin batısından, Yenisey nehrinin başına kadar uzanan sahaya yerleşen Uygurlar, VI. yüzyılda Juan-Juanlarla savaşarak güneyde kendilerine küçük bir devlet kurarlar. Yarım asırlık bir devreden sonra zayıflamaya başlayan Uygurlar, 606 tarihinde Göktürk Devleti'nin idaresine girerler. 745 yılında Göktürk Kağanlığı'ni yıkarak Ötüken Uygur Devleti'ni kurarlar. Bu devlet de 840 yılında Kırgızların saldırısıyla son bulur. Bu saldırının ardından gelen yenilgiden sonra Uygurlar kitleler halinde Güney'e ve Batı'ya göç ederek yurtlarını terk ederler. Bir kısmı Çinlilere, bir kısmı Karluklara karışır. Diğer bir kısmı da Çin'in Kansu eyaletine yerleşir. En büyük grup ise Tarım Havzası'na yerleşerek burada Hoço-Uygur Devletini kurarlar.

Doğu Türkistan daha sonraları Moğol ayaklanması ve yayılmasına maruz kalır. 1209 yılında Cengiz Han bölgeyi ele geçirir. Ülke 1227'den sonra Cengizogullarından Çağataylara bağlanır. Çeşitli siyasal olaylar sonunda XV-XVI. yüzyıllarda bölgenin bir bölümü Moğollar, bir bölümü Çinlilerce yönetilir. 1759'da Doğu Türkistan Çin'in saldırısına uğrar. XVII. yüzyıl sonunda bölgenin denetimi Çinlilerin eline geçer. Bu tarihten sonra 100 yıllık dönemde yüzlerce kez Çinlilere isyan edilir ama hepsi de kanlı bir şekilde bastırılır. 1870 yılında Doğu Türkistan'ın özgürlük savaşçısı Yakup Bey, başkent Kaşgar olmak üzere Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurar. 17 yıl bağımsız olarak yaşayan bu devlet 1877 yılında Çin ve Rusya'nın anlaşmasıyla ortadan kaldırılır.

Yarım asır geçen bir dönemden sonra 1931'de Türklerin başlattığı isyanlar Rusya'nın da yardımıyla Çin tarafından 1933'te bastırılmıştır. 1937 yılında mücadele yeniden başlamış ve 1944'te başlayan İli ayaklanmasıının ardından 12 Kasım 1944'te Ali Han Töre'nin önderliğinde Şarkı Türkistan Cumhuriyeti yeniden ilan edilmiştir. Çin ve Rusya tehdidi arasında kalan yeni cumhuriyet, Çin yönetimiyle anlaşarak varlığını korumaya çalışmışsa da, 1949'da komünist Çin yönetimine teslim olmaktan kurtulamamıştır. Doğu Türkistan 1955'te Sinkiang-Uygur Özerk Bölgesi adıyla Çin'e bağlı bir bölge haline getirilmiştir.

Bugün Doğu Türkistan'da Çin'e bağlı olarak yaşayan Uygur Türkleri siyasi baskı, ekonomik sömürge, kültürel eritme, ekolojik tahrifat ve ırkı aşağılamaya maruz kalmaktadır. Çin yönetimine karşı yapılan her direniş kanlı bir şekilde bastırılmakta ve Uygur Türkleri tedrici bir Çinleştirme siyasetine maruz kalmaktadırlar.

UYGUR TÜRKÇESİ

Türk dili tarihi içerisinde önemli bir yeri olan Uygur Türkçesi, kendi içinde iki döneme ayrılır. Birincisi, 'Eski Uygurca' dediğimiz ve Göktürk yazı dilinden sonra eser vermeye başlayan tarihî dönemdir. İkincisi ise, XX. yüzyılda yeniden yazı dili olarak kullanılan ve 'Yeni Uygurca' dediğimiz dönemdir. Biz burada Uygurcanın tarihî dönemleri hakkında da bazı bilgiler vermekle birlikte asıl olarak Yeni Uygurcayı inceleme konusu yapacağız.

Türk dili tarihi içerisinde önemli bir yeri olan Uygur Türkçesi, XV. yüzyıldan sonra Müsterek Orta Asya Türkçesi'nin tarihî mirasına bağlı olarak ortaya çıkan Çağatay Türkçesi'nin devamıdır. Günümüzde Yeni Uygur Türkçesi olarak adlandırılan bu Türk lehçesi tarihî gelişimi itibarıyle Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinin devamıdır.

1930'lu yıllara kadar Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanan Uygur Türkleri, bu tarihten sonra, edebî dillerini Urumçi ağzını esas alan "merkezi ağız grubu" üzerine oturtmuşlardır. Bu grup Urumçi merkez olmak üzere Kaşgar, Konaşehir, Yenişehir, Artuş, Aksu, Kuçar, Korlabey, Turfan, Piçan, Kumul ve Gulca gibi Uygur Türklerinin % 80'ini barındıran yirmiden fazla vilayet ve nahiyyenin ağzlarından oluşmaktadır.

Ana hatlarıyla üç gruba ayrılan Uygur Türkçesinin ağzlarından ikisi Hoten ile Lopnor grubu ağzlarındır. Hoten grubu, Doğu Türkistan'ın güneybatısındaki Hoten vilayetine bağlı bölgelerde yaşayan, yaklaşık yarınlık milyon kişisinin ağzını içerir. Lopnor grubu ise,

Tarım nehrinin etrafında yaşayan ve Lopnor ahalisinin çoğunu oluşturan “Kara Koşunlular” tarafından konuşulur. Lopnor grubu Uygur Türkçesinin yanında Kırgız Türkçesinin özelliklerini de taşır.

XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Arap alfabetesini kullanan Uygur Türkleri, bu tarihten sonra siyasi nedenlerden dolayı farklı alfabeler kullanmışlardır. 1925-1930 yılları arasında değiştirilmiş Arap alfabetesini kullanan eski Sovyetler Birliğinde yaşayan Uygur Türkleri 1930-1947 yılları arasında Latin alfabetesini kullanmışlardır. 1947 yılından sonra ise Kiril alfabetesini kullanmaya başlamışlardır. Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türkleri ise 1970'li yıllarda kadar Arap alfabetesini kullanmışlardır. 1954-1978 yılları arasında kısmi bir Latin alfabesi kullanılmışsa da, bu uygulama 1978'de kaldırılmıştır. Doğu Türkistan'da bugün bazı ilaveler yapılan ve fonetik ayrıntılarla inilmiş Arap alfabesi kullanılmaktadır.

UYGUR EDEBİYATI

Uygur Türkleri zengin bir edebiyat geleneğine sahiptir. X-XV. yüzyıllar arasında Budizm ve Maniheizmin Uygur Edebiyatında derin tesirleri olmuştur. Altın Yaruk, Nom Bitig, Maytrisimit gibi eserler bu dönemde verilmiştir. Budist ve Maniheist Uygur edebiyatından sonra, Uygur Türkleri tarafından meydana getirilen eserler; Müşterek Orta Asya Edebi dilinin mahsulleridir. XV. yüzyıldan sonra Müşterek Orta Asya Türkçesinin tarihî mirasına bağlı olarak ortaya çıkan Çağatay Edebiyatı, XIX. yüzyıl başlarına kadar Uygur Türklerini içine alan bir dil ve edebiyat alanı olmuştur.

Uygur Türklerinin son yüzyillardaki tarihi Çinlilere karşı yoğun mücadelelerle doludur. XIX. yüzyılın başlarında yaşanan Çin istilası ve bu istilalara karşı yapılan direnişler, halk muhayyilesinde derin izler bırakmış ve Sözlü Uygur Edebiyatı'na büyük destanlar kazandırmıştır. Bunlardan en ünlüsü 1827 mücadelelesine katılan Nazugum adlı Uygur kadınının başına gelenleri ve Çin zulmüne karşı direnişini anlatan 'Nazugum Destanı'dır. XIX. yüzyılın diğer önemli bir eseri, 30 bin misradan fazla olan "Garibler Hekeyâtı" adlı eserdir. Bu eser yazma eser birçok destan, gazel ve muhammeslerden oluşmaktadır. Bu eser 1841-1842 yıllarında kaleme alınmış olup içinde ünlü şair ve ediplerden Abdürrahim Nizarî, Turdî Garîbî ve Noruzahun Ziyâyi'nin eserleri bulunmaktadır. XIX. yüzyılda yaşayan ve Leyla vü Mecnûn, Vâmîk u Azra, Rabia ve Saidin gibi on sekiz hikâyeden oluşan "Mühebbet Destanları" şairi Abdürrahim Nizari Uygur Edebiyatının en ünlü şairidir. Aşk ve Hürriyet temalı gazeller yazan Mir Hasan Saburi, Şerh-i Şikeste Destanı'nı yazan Seyid Muhammed Kaşî, gazel ve destan şairi Turdî Garîbi, Molla Şakîr, Sadîr Pehlîvan, İsmail Bey Zinişan, Muhammed Sadîk Kaşgarî, Kalender ve Gomnam bu dönemin ünlü yazar ve şairleridir.

XX. yüzyıl Uygur Edebiyatı daha çok tarih yazıcılığı şeklinde ortaya çıkar. Uygur Türkleri istilacı Çinlilere karşı verdikleri bağımsızlık mücadeleini uzun uzun anlatan tarih eserleri yazmışlardır. Bir kısmı basılı, bir kısmı da elyazması halinde olan bu kitaplar yoluyla millî bilinci canlı tutmaya çalışmışlardır. Bu eserler Uygurlarda millî edebiyatın başlangıcını teşkil etmiştir. Arzu Muhammed'in "Emir Ali'si", Umuâdi'nin "Ceng-name'si", Muhammed Alem'in "Tarih-i Kaşgar"ı, Molla Şakîr'in "Zafername'si" ve Musa Sayramî'nin "Tarih-i Hamidi"si bu eserlerden başlıcalarıdır.

Uygur Türklerinin büyük önderi Isa Yusuf Alptekin'in öncülüğünde 1936 yılında kurulan Altay Neşriyatı adlı yayinevi ve bu yayın evinin çıkardığı Uruş Haberi, Yurt, Altay, Tiyanşan dergileriyle Türkçülük hareketinin bayraklaştırıldığı bir edebiyat anlayışı gelişti. Isa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra, Mesut Sabri Beykozi gibi yazarlar bu dergilerdeki yazılarıyla Uygur Türklerinin aydınlanması vesile olmuşlardır. Türkçü Uygur Edebiyatının bu döneme ait seçkin eserleri arasında Mehmet Emin Buğra'nın "Kutluk Türkân"ı, Mesut Sabri Beykozi'nın "Niyaz Kız" (dram) ile "Derme Çatmalar" (hikâye) ve Abdurrahim Ötkür'ün haması şiirler kitabı olan "Tarim Boylîr"ı sayılabilir.

Uygur Türkleri Edebiyatı şehit sanatkârlarla doludur. Abdulhalik Uygur ve Lütfullah Muttalib gibi halk şairleri bunlardan ikisidir. Abdulhalik Uygur'un "Zulumga Karşı", "Açıl", "Oygan" (Uyan), "Cehalet Buliki" (Cehalet Çeşmesi) ve Lütfullah Muttalip'in de "Yillarga Cavap" adlı eserleri ünlüdür. Ayrıca Nim Şehit, Ahmed Ziyaî, Ziya Semedi, Ta'yipcan Aliyop ve Ruzi Kadiri son asırın önemli şairleridir.

Uygur Türk Edebiyatında hikaye, roman, tiyatro gibi mensur nitelikte eserler de yer almıştır. Aynı zamanda şair olan Abdurrahim Ötkür, "İz" ve "Oyangan Zemin" (Uyanan Toprak) adlı romanı kaleme almış ve Kutadgu Bilig'i manzum olarak Yeni Uygur Türkçesi'ne aktarmıştır. Seyfettin Azizi'nin "Sultan Satuk Buğra Han", "Teñritag Bürküttü" (Tanrıdağ Kartalı) ve "Eslime" (Hatırlalar) adlı romanları ile Amannisahan adlı tiyatro eseri türlerinin başarılı örnekleridir. Zordun Sabır'in "İzdiniş" (Arayış), Turdi Samsak'ın "Ahirettin Kelgenler" (Ahiretten Gelenler) ve Ferhat Cilân'ın "Mahmud Kaşgarî" adlı romanları önemlidir. Uygur Türk Edebiyatı'nda yazılan hikâye ve romanlarda daha çok tarihi konular ve sosyal hayatın içinden seçilen olaylar anlatılmaktadır.

DOĞU TÜRKİSTAN (SİNÇAN-UYGUR ÖZERK BÖLGESİ)

Doğu Türkistan, kuzeyden güneye doğru Altay Dağları'nın güney eteklerini, Tarbagatay'ın doğu kısmını, Çungarya Havzası'nı, Tanrı Dağları'nı, Tarım Havzası'nı ve Altın Dağları'nın güney eteklerini kapsayan geniş bir sahaya yayılmıştır. Halen Çin'in işgali altında bulunan Doğu Türkistana "Çin Türkistani" da denilmektedir. Doğu Türkistan, kuzeybatıdan Batı Türkistan, kuzeydoğudan Moğolistan Halk Cumhuriyeti, güneybatıdan Afganistan, güneyden Pakistan, Hindistan ve Tibet, doğudan da Çin (Kansu eyaleti) ile çevrilidir. Yüzölçümü $1.823.418 \text{ km}^2$ olan Doğu Türkistan, Tibet ve İç Moğolistan gibi koloniler de dahil olmak üzere, Çin Halk Cumhuriyeti'nin toplam yüzölçümünün altında birini oluşturur. 1993'te Çin'de yapılan sayıma göre Doğu Türkistan'ın nüfusu 16.052.648'dir. Bu nüfus üzerinde tahmin yapıldığında ülke nüfusunun bugün 20 milyona yaklaşığı tahmin edilmektedir.

Doğu Türkistan karasal bir iklimde sahiptir. Ülkede yazlar çok sıcak ve kurak, kişiler ise çok soğuk ve az yağışlı geçer. Ülkenin bitki örtüsü çöl, çölumsü step bitkilerinden oluşur. Ülke yüzölçümünün binde altmış altısı ormanlarla kaplıdır.

Doğu Türkistan'ın bugünkü idari yapısı 1955'te belirlenmiş ve bölgedeki idareye Sincan-Uygur Özerk Bölgesi adı verilmiştir. Bu bölge kendi içerisinde beş özerk eyalete bölünmüştür. Doğu Türkistan'ın en önemli şehirleri Urumçi, Altay, Aksu, Hoten, Kaşgar ve Kumul'dur. Ayrıca bu şehirlere bağlı yüz kadar da ilçe bulunmaktadır.

Uygur Türklerinin toplam nüfusu 17-20 milyon arasında tahmin edilmektedir. Uygur Türkleri Doğu Türkistan'dan başka Batı Türkistan, Afganistan, Hindistan, Pakistan, Arabyan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Rusya Federasyonu'nda yaşamaktadırlar. Doğu Türkistandaki etnik olarak nüfusun çoğunluğunu Çinliler oluşturmaktadır. Çinliler nüfusun % 46.2'sini oluştururken Uygur Türklerinin oranı % 45.5'tir. Geriye kalan % 9'luk oranı ise Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar Türkleri ve Tacikler oluşturur.

Doğu Türkistan petrol, volfram, altın, kömür, uranyum gibi ham maddeler ve sayısız yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip bir ülkedir. Çindeki bu kaynakların % 85'i Doğu Türkistan'da bulunmaktadır. Yaklaşık 500 bölgeden petrolün çıkarıldığı Doğu Türkistan çok zengin petrol ve doğal gaz rezervlerine sahiptir. Çin'in kömür rezervinin yarısı bu bölgdededir. 150 bin km^2 tarım arazisine ve bir o kadar da ekilebilen toprağa ve 12 bin km^2 genişliğinde ormanlık alana sahip Doğu Türkistan yatlalarında 60 milyona yakın küçük ve büyüğubaş hayvan beslenmektedir.

UYGUR TÜRKÇESİ GRAMERİ

Ses Bilgisi

Ünlüler

Uygur Türkçesinde toplam sekiz ünlü bulunmaktadır: "a, e, é, i, o, ö, u, ü" e sesi, Türkiye Türkçesindeki e'den daha açık ve geniş söylenir. é (kapalı e) ile gösterilen ikinci e ise Türkiye Türkçesindeki e'den daha kapalı ve dardır. e ile i arası bir ses değerine sahiptir.

Uygur alfabetesinde i sesini gösteren bir harf yoktur. Bütün i'lar i'leşmiş olduğundan, alfabede i ve i harfleri tek bir işaretle gösterilir. Ancak kalın k ve ğ sesleri yanında i telaffuzu kendisinini hissettirir: qir (kır), qiyin (zor), tiq- (tikmak), éqil (akıl), ségin (sağmal), terğibat (propaganda), qiè (gübre).

Uygur Türkçesindeki ünlülerini şöyle bir şema ile göstermek mümkündür:

	düz	düz	yuvarlak	yuvarlak
	geniş	dar	geniş	dar
kalın	a	-	o	u
ince	e, é	i	ö	ü

Tablo 1.1
Uygur Türkçesinde
Ünlüler

Ünlü Uyumları

Büyük Ünlü Uyumu

Uygur Türkçesinde büyük ünlü uyumu bazı istisnai durumlar dışında korunmuştur: menmençi (bencil), keltürüş (getiriş), ümidlik (ümítli), yerge (yere), kütimiz (bekleyeceğiz), alğan (alan).

Alıntı kelimelerde bu uyum pek sağlam değildir: alaqiler (alakalar), tekebburluk (kipar), alımlar, klassiklik (klasiklik), layaqtılık (liyakatlı), bankida (bankada).

Uygur Türkçesinde büyük ünlü uyumunu bozan en önemli özellik i ve i için tek harf kullanılmasıdır: béliqlarnı (balıkları), qolida (kolunda), qattıqlıq (katılık), aňlimığan (anlamamış), qılğanni (yapanı), balılar (çocuklar).

Uygur Türkçesinde bazı eklerin tek tip olması da büyük ünlü uyumunu bozar: Uyğurçe (Uygurca), Xenuçe (Çince), közüñlar (gözünüz), kelseñlar (gelseniz).

Küçük Ünlü Uyumu

Uygur Türkçesinde küçük ünlü uyumu Türkiye Türkçesindeki kadar sağlam değildir. Bununla birlikte, büyük oranda bu uyum görülür: qoydum, kördüm, quruluş, avazım, ünüm (sesim).

Küçük ünlü uyumu alınma kelimelerde de bozulur. Aslında alınma kelimelerde uyum aramak da gerekmek: kserokopiya (fotokopi), samolyot (uçak), telefon, polkovnik (albay).

Uygur Türkçesinde şahıs, iyelik, yükleme, tamlama ve görülen geçmiş zaman ekleri ile bazı yapımları tek şekilli olduğundan bu uyum bozulur: kördi (gördü), öldi (oldü), yüzi (yüzü), közümni (gözümü), qolumniň (elimin), qaramtul (karamsı).

Uygur Türkçesinde Ünlülerle İlgili Özellikler

Uygur Türkçesine has olan ve onu diğer Türk lehçelerinden ayıran ünlülerle ilgili en belirgin ses olayları şunlardır:

1. Birden fazla heceli kelimelerin son hecesinde bulunan a ve e sesleri, açık-orta hecede kaldıkları zaman i olur: başqısı (başkası), balılıri (balaları), qızılıri (kızları), zoqlınıp<zoqlanıp (zevklenip), tapmidi<tapmadı (bulmadı).
2. Kapalı tek heceli kelimelerdeki a ve e ünlülerini, kelime ek aldığımda açık hecede kalırsa é'ye döner: béríp<barıp (gidip), bészim<básim (başım), yézimen<yazamen (yazıyorum), ménïň<meniň (benim).

3. Birden fazla heceli kelimelerin ilk hecesi açık ve ikinci hecesinde i ünlüsü varsa, ilk hece ünlüsü daralarak é olur: béliq (balık), qéni (hani), yézik (yazı), béğir (bağır, ciğer), égiz (ağız).
4. Arapça alıntı kelimelerde açık ve orta hecede bulunan a ve e ünlüleri daralarak i olur: ciset (ceset), memliket (memleket), cinaza (cenaze), vida (veda).

Ünsüzler

Uygur Türkçesinde 24 ünsüz vardır. Bu ünsüzler şunlardır: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, q, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z.

Uygur Türkçesindeki q, Türkiye Türkçesindeki k'dan daha kalındır ve girtlağa yakın telaffuz edilir. ğ sesi de Türkiye Türkçesine göre daha kalın, belirgin ve girtlaktan telaffuz edilir.

Uygur Türkçesinde Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan iki ünsüz daha vardır. x Türkiye Türkçesi ağızlarında rastlanan, girtlaktan çıkan 'hırlıtlı h'dır. ñ ise yine Türkiye Türkçesi ağızlarında çok sık görülen damak n'sidir.

Uygur Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler

Türkiye Türkçesi göz önüne alınarak değerlendirildiğinde Uygur Türkçesindeki ünsüzlerde şu farklılıklar görülür:

1. Türkiye Türkçesinde b ile başlayan bazı kelimelerin başındaki ses, Uygur Türkçesinde m'dir: men (ben), miñ (bin), meyrem (bayram), meñiz (beniz), monçaq (boncuk), muz (buz), meñgü (bengü, ebedi).
2. Türkiye Türkçesinde kelime başındaki bazı b'ler Uygur Türkçesinde p'dir: paqa (bağa, kurbağa), putaq (budak), piçaq (bıçak), pük- (büük-), pütün (büütün), palta (balta). Bugün Türkiye Türkçesinde v'ye dönen Eski Türkçede kelime başı bazı b'ler ise korunmuştur: bar, bar-, ber-.
3. Türkiye Türkçesinde iç sesteki b ünsüzü, Uygur Türkçesinde v'dir: civik (çubuk), çiviş (çebiş), sevir (sabır), elvette (elbette), etivar (itibar). Eski Türkçede kelime içi ve kelime sonunda bulunan bazı b'ler Uygur Türkçesinde y olmuştur: eb>øy (ev), seb->söy- (sev-), sebin>süyün-(sevin-).
4. Uygur Türkçesine Arapça ve Farsçadan girmiş kelimelerdeki f ünsüzü p'ye dönüşmüştür: pelsepe (felsefe), epsus (efsus), terep (taraf), peqet (fakat), pil (fil), perq (fark).
5. Türkiye Türkçesinde d ile başlayan Türkçe asılı kelimeler, Uygur Türkçesinde t ile başlar: tağ (dağ), til (dil), toqquz (dokuz), tur- (dur-).
6. Türkiye Türkçesinde Türkçe asılı kelimelerde bulunan c sesi, Uygur Türkçesinde ç'dir: sekizinci (sekizinci), açıq (acı), keçe (gece), keçik- (gecik-).
7. Türkiye Türkçesinde g ile başlayan Türkçe asılı kelimeler, Uygur Türkçesinde k ile başlar: kel- (gel-), kör- (gör-), köz (göz), kérek (gerek).
8. Kelime başındaki t'den sonra "iş, üş" sesleri gelirse t, ç'ye döner: tiş - çiş (diş), tüş - çüş (düş, ögle), tişi - çisi (dişi), tüs - çüs- (düş-), tüşen-çüşen- (düşün-, anla-).
9. İlk hecenin başındaki s'ler, hece sonunda ç bulunduğu zaman çoğunlukla ç'ye döner: çاق (saç), çاقmaq (saçmak), çاشقان (sıçan).
10. Kelime başında veya kelime ortasındaki bazı q ünsüzleri x'ya döner: xoşna (komşu), toxmaq (tokmak), toxta- (dur-), mexset (maksat).
11. Uygur Türkçesinde y ile başlayan kelimelerin j ile başlayan şekilleri de vardır. Bu iki şekil, özellikle ilk hecesi dar ünlülü kelimelerde görülür: jıl-yıl (yıl), jurt-yurt (yurt), jigit-yigit, jigirme-yigirme (yirmi), jürek-yürek, jitim-yitim (yetim)

Ünsüz Uyumu

Kelime içerisinde ve eklenme sırasında kullanılan ünsüzlerin tonluluk-tonsuzluk bakımından gösterdiği uyumdur. Uygur Türkçesinde bu uyum büyük oranda görülür: başta, mektepke (okula), bizge (bize), kettim (gittim), berdi (verdi), artturmaqta (arttırmakta).

Uygur Türkçesinde bazı eklerin bu uyuma uymadığı görülür: Uyğurçe (Uygurca), izçil (devamlı), oquğuçi (öğrenci), tayçaq (küçük tay), yurtdaş (yurttaş), sekkizinç (sekizinci), yol-çı (yolcu).

Alıntı kelimelerde ünsüz uyumu aranmaz: tetbiq (tatbik), tesbih (tespih), müsbet (müspet), ictihat (çaba).

Aşağıdaki kelimelerden hangileri ünsüz uyumuna uymamaktadır?

tilekdaş, deptu, ketken, depterçe, eçkü, ebleh, izçil, edeplik, erkin, rastçil, yalaqçı, kitepçe, sözçan, pikirdaş, yalghançı.

SIRA SİZDE

1

Şekil Bilgisi

Çekim Ekleri

İsim Çekim Ekleri

1. Çokluk Eki

Çokluk eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi +lAr'dır: atlar, qollar (eller), depterler (defterler), öyler (evler). Türkiye Türkçesinde ince telaffuz edilen bazı kelimeler, Uygur Türkçesinde kalın sıradan ek alır: alımlar (alımlar), isımlar (isımlar), işlar (işler), miňıllar (binler), tillar (diller).

2. İyelik Ekleri

Uygur Türkçesinde teklik 1. ve 2. şahıslar dışında iyelik eklerinin yuvarlak şekilleri kullanılmaz. Kalın q ve ğ yanındaki durum hariç olmak üzere eklerin i'lı şekilleri yoktur. İlkinci şahıs ewkleri damak n̄sı iledir. Tablo şeklinde şöyle gösterilebilir:

	Teklik	Cokluk
1. kişi	+ (i, u, ü) m	+ (i, i) miz
2. kişi	+ (i, u, ü) ñ	+ (i, i) ñlar
3. kişi	+ i, + si	+ i, + si

Tablo 1.2
Uygur Türkçesinde
İyelik Ekleri

qolum (elim)	béşim (başım)	quliğim (kulağım)	balam (çocuğum)
qoluñ	béşin	qulığın	balañ
qoli	béşî	qulığı	balisi
qolimiz	béşimiz	qulığımız	balımız
qoluñlar	béşinlar	qulığınlar	balıñlar
qoli	béşî	qulığı	balisi

“alma” ve “iş” kelimelerinin şahıslara göre iyelik çekimini yapınız.

SIRA SİZDE

2

3. Hâl Ekleri

a. Yalın Hâl

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi eksizdir: qol (el), köz (göz), aqa (ağabey), bala, küç (güç), iş, depter (defter), kün (gün).

b. İlgi Hâli

İlgi hâli eki +niñdir. Bu ek Uygur Türkçesinde tek şekillidir. Uygur Türkçesinde ilgi hâli eki, ünsüzle biten kelimelede +niñ biçiminde getirilmektedir: atniñ (atın), baliniñ (çocuğun), alminiñ (elmanın), qolniñ (elin), öyniñ (evin), üzümniñ (üzümün).

c. Yükleme Hâli

Uygur Türkçesinde yükleme hâli eki tek şekilli olup +niñdir: yağacıñ (ağaççı), sözni (sözü), eskini (eskisi), dadamni (babamı), yüzümni (yüzümü), işni (işi).

İyelik üçüncü şahıs ekinden sonra, özellikle +n ekine az da olsa rastlanır: Qançe özin tutsimu bu cudalıqtin (Ne kadar kendini tutsa da bu ayrılıktan).

d. Yönельme Hâli

Yönельme hâli eki uyuma bağlı olarak tonsuz ünsüzlerden sonra +qa, +ke; tonlu ünsüzlerden sonra +ğa, +ge olur. sinipqa (sınıfa), derske (derse), arslanga (arslana), balişa (balaya), öyge (eve), senetge (sanata).

e. Bulunma Hâli

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi uyuma bağlı olarak +dA; +tA ekleriyle yapılır: almida (elmadı), zalda (salonda), öyde (evde), sinipta (sınıfta), atta, kücete (güçte).

f. Ayrılma Hâli

Uygur Türkçesinde ayrılma hâli eki diğer Türk lehçelerinden farklı olarak uyuma göre, +din, +tin ekleriyle yapılır: dadamdin (babamdan), öydin (evden), qazadin (kazadan), çacatin (saçtan), kitaptin (kitaptan), kücetin (güçten).

g. Eşitlik Hâli

Eşitlik hâli eki +çe'dir. Ekin kalın ünlülü şekli yoktur: dostlarçe (dostlarca), insançe (insanca), yüzlerçe (yüzlerce), baturlarçe (yığıtçe), balilarçe (çocuklarca), şunçe (o kadar).

Eşitlik hâli +çe ekinin +lik ekiyle genişletilmiş şekli olan +çılık ekiyle de karşılaşmak tadır: dostçılık (dost kadar), işimizçılık (işimiz kadar), boyuñçılık (boyun kadar), küçimizçılık (gücüümüz kadar).

h. Vasıta Hâli

Uygur Türkçesinde vasıta hâli "bilen" (ile) edatıyla yapılır: bala bilen (çocuk ile), palta bilen (baltyala), qol bilen (elle), Ehmet bilen (Ahmet ile), tapança bilen (tabancayla), küç bilen (güç ile).

4. Aitlik Eki

Aitlik eki +ki'dır: meniñki (benimki), işqaptiki (dolaptaki), bu yerdiki (bu yerdeki), kimniñki (kiminki), Ahmetniñki (Ahmet'inki), bizniñki (bizimki).

5. Soru Eki

Uygur Türkçesinde soru eki sadece yuvarlak ünlülü biçimde kullanılır: barmu (var mı), mümkünmu (mükün mü), émesmu (değil mi), ménmu (ben mi).

Uygur Türkçesinde -mu eki, da/de (dahi) anlamında bazı ifadelerin kurulmasında da kullanılır: ménmu (ben de), bizniñmu (bizim de).

Uygur Türkçesinde soruya "acaba" anlamı katan ve "erki" şüphe edatından eklesen "-mikin", -kin, -ki" ekleri de vardır: barmikin (var mı acaba?), barki (var mı acaba?), qaysikin (hangisi acaba?).

Fiil Çekim Ekleri

1. Şahıs Ekleri

Fiil çekimlerinde şahsı gösteren eklerdir. Uygur Türkçesindeki şahıs ekleri üç grupta toplanabilir:

Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-men	-miz
2. Şahıs	-sen	-siler
3. Şahıs	-ø	-ø; -lar, -ler; -ş-

b. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-(i,u,ü)m	-q, -k
2. Şahıs	-(i,u,ü)ñ	-(i,u,ü)ñlar; -ñiz
3. Şahıs	-ø	-ø; -lar, -ler; -ş-

c. Emir Kökenli Şahıs Ekleri

Emir çekiminde kullanılan ekler hem şahıs hem de şekil ifade ederler. Emir eklerinin her şahısta ayrı bir şekli vardır.

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-y; -ay, -ey	-yli; -ayli, -eyli
2. Şahıs	-ø; -gün, -gin/-qin, -kin -gil, -gil/-qil, -kil	-(i)ñlar, -(u)ñlar, -(ü)ñlar -(i)ñ, -(u)ñ, -(ü)ñ
3. Şahıs	-sun	-sun

2. Zaman ve Şekil Ekleri**a. Bildirme Kipleri****1. Öğrenilen Geçmiş Zaman**

Uygur Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman 2 şekilde yapılır.

1. Tip Öğrenilen Geçmiş Zaman: -ğan (-gen, -qan, -ken) eki ile yapılır. Birinci teklik şahısta bazen, çokluk şahısta ise devamlı -ğan eki ile şahıs eki arasına -di eki getirilir:

yazğan(di)men (yazmışım)	kütken(di)men (beklemişim)
yazğansen	kütkensen
yazğan(du)	kütken(du)
yazğandımız	kütkendimiz
yazğansıler	kütkensiler
yazğan(du)/yézişqan	kütkendu/kütüşken

Olumsuz şekli: Bu kipin olumsuzu iki şekilde yapılır. İlkinde, fiilden sonra olumsuzluk eki -ma/-me getirilir. Ancak, Uygur Türkçesinde orta hecelerdeki a ve e sesleri i'ye döndüğü için, açık orta hecelerde ek olumsuzluk eki -mi olur: yézmigen(di)men (yazmadışım), yézmigense (yazmamışın), yézmigen(du) (yazmamış). Diğer olumsuzluk şeklinde ise emes kelimesi kullanılır: kütken emesmiz (beklememişiz), kütken emessiler (beklememisiniz), kütken emes (beklememişler).

2. Tip Öğrenilen Geçmiş Zaman: Öğrenilen geçmiş zamanın ikinci tipi -p ekiyle yapılır. Ek, ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya getirilir. Ünsüz ile biten fiillere getirilirken düzlük-yuvarlaklı uyumuna uygun bir yardımcı ünlü (-i, -u, -ü) alır. Bu çekimin kip eki, ikinci şahıslarda sadece p'dir. Birinci şahıslarda (teklikte genellikle, çoklukta daima) -ti ekiyle birleşir. Üçüncü şahıslarda ise -tu(r) ekiyle birleşir.

ışlep(ti)men (çalışmışım)	qaytip(ti)men (dönmüşüm)
ışlepsen	qaytipsen
ışleptu	qaytiptu
ışleptimiz	qaytiptimiz
ışlepsiler	qaytipsiler
ışleptu/ışlışıptu	qaytiptur

Olumsuz şekli: işlimeptimen (çalışmamışım), işlimepsen (çalışmamışsun), işlimeptu (çalışmamış); qaytmeptimiz (dönmemişiz), qaytmepsiler (dönmemişsiniz), qaytmep-
tu (dönmemişler).

Uygur Türkçesinde nadir görülen bir diğer öğrenilen geçmiş zaman kipi daha vardır. Bilhassa üçüncü şahıslarda -miş (-tur) ekinden faydalalarak yapılır; ama yaygın değildir.

Muhebbet ehli ahidin qızarmıştır cahan şunçe. (Muhabbet ehlinin ahinden kızarmış
tir cihan bu kadar.)

Bu şeher ehlige néme iş bolmiş, hemme yiğlaydu. (Bu şehir halkına ne olmuş, hep-
si ağlıyor.)

2. Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman iki şekilde yapılır.

1. Tip Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman: Birinci şekil -di, -dU, -ti, -tU, eki ile yapılır.

aldım (aldım)	küttüm (bekledim)
aldiñ	küttüñ (bekledin)
aldi	kütti
alduq	küttuq
aldiñlar	küttüñlar
aldi/élisti/aldilar	kütti/küttüsti/küttilar

Teklik ikinci şahıs nezaket şekli genellikle -ñiz eki ile, bazen de (daha çok hürmet ifadesi için) -la, -le eki ile karşılaşır: yazdıñız (yazdırınız), küldile (guldünüz). Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü gibi, teklik ve çokluk üçüncü şahıs daima ince-düz-dar ünlülü (-di, -ti), çokluk birinci şahıs ise daima kalın-yuvarlak-dar ünlülü (-duq, -tuq) dür. Çokluk üçüncü şahista çokluk eki olarak, -lar ekinden çok, -ş- eki kullanılır: yazdilar (yaz-
dilar), külüştü (gündüler) vb.

Olumsuz şekli: almidim (almadım), almidiñ (almadın), almidi (almadı); kütmidiñ (beklemedik), kütmidiñler (beklemediniz), kütmidi/kütışmedi (beklemediler).

2. Tip Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman: Görülen geçmiş zamanın ikinci şekli, -ğan (gen, -qan, -ken) ekine iyelik eklerinin ilavesinden sonra “bar” kelimesinin getirilmesiy-
le yapılır.

yazgınim bar (yazdım)	körginim bar (gördüm)
yazginiñ bar	körginiñ bar
yazgını bar	körgini bar
yazgınimiz bar	körginimiz bar
yazginiñlar bar	körginiñlar bar
yazgını bar/yeziskini bar	körgini bar/körişkini bar

Olumsuz şekli: Bu kipin olumsuzunda *yoq* kelimesi kullanılır: yazgınim yoq (yaz-
madım), yazginiñ yoq (yazmadın), yazgını yoq (yazmadı); körginim yoq (görmedik),
körginiñlar yoq (görmediniz), körgini yoq/körişkini yoq (görmemişler).

3. Şimdiki Zaman

Uygur Türkçesinde şimdiki zaman iki şekilde yapılır.

1. Tip Şimdiki Zaman: Şimdiki zamanın birinci tipi -(i, u, ü)vati ekiyle yapılır. Bu ek, -p zarf-fil eki ve yat- fiilinin birleşmesinden oluşmuştur (yézip yétimen > yézivatimen
“yazıyorum”).

oquvatimen (yazıyorum)	kütüvatimen (bekliyorum)
oquvatisen	kütüvatisen
oquvatidu	kütüvatidu
oquvatimiz	kütüvatimiz
oquvatisiler	kütüvatisiler
oquvatidu/oquvativatidu	kütüvatidu/kütüvativatidu

Olumsuz şekli: oqumayvatimen (okumuyorum), oqumayvatisen (okumuyorsun), oqumayvatidu (okumuyor); kütmeyvatimiz (beklemiyoruz), kütmeyvatisiler (beklemiyorsunuz), kütmeyvatidu (beklemiyorlar).

2. Tip Simdiki Zaman: -maqta, -mekte ekiyle yapılır. Ekin ikinci hecesi, açık orta hece durumuna düştüğü birinci ve ikinci şahislarda i'leşir: bilmektimen < bilmektemen (bilmekteyim), bolmaktisiler < bolmactasiler (olmactasınız). Teklik ikinci şahsin nezaket şekli -siz eki ile yapılır: bilmektisiz (bilmektesiniz). Üçüncü şahista çokluk eki olarak -ş- kullanılır.

kelmektimen (gelmekteyim)	işlimektimen (çalışmaktayım)
kelmektsen	işlimektisen
kelmekte	işlimekte
kelmektimiz	işlimektimiz
kelmektsile	işlimektisiler
kelmekte/kelişmekte	işlimekte/işleşmekte

Olumsuz şekli: Olumsuz şekli -maqta/-mekte ekinden sonra emes kelimesinin getirilmesiyle yapılır: kelmekte emesmen (gelmemekteyim), kelmekte emessen (gelmemekte-sin), kelmekte emes (gelmemekte); işlimekte emesmiz (çalışmamaktayız), işlimekte emes-siler (çalışmamaktasınız), işlimekte emes (çalışmamaktalar).

Uygur Türkçesinde ayrıca -p tur-, p yürü- ve -p oltur- yardımcı fillerile oluşturulan şekillerde de şimdiki zaman anlamı ifade edilmektedir: élip turimen (aliyorum), içip yürisen (içiyorsun), yézip olturidu (yazıyor), élip turuptimiz (aliyoruz), kütüp yürüpsiler (bekliyorsunuz), körüp olturuptu (görüyorlar).

4. Gelecek Zaman

Gelecek zaman çekimi üç şekilde yapılır.

1. Tip Gelecek Zaman: Bu kip ünsüz ile biten fiillerden sonra -i(<-a, -e), ünlü ile biten fiillerden sonra ise -y getirilerek yapılır. Teklik ikinci şahsin nezaket şekli -siz eki ile karışanır: bilisiz (biliyorsunuz)

kütimen (bekleyeceğim)	işleymen (çalışacağım)
kütisen	işleysen
kütidu	işleydu
kütimiz	işleymiz
kütisiler	işleysiler
kütidu/kütüşidu	işleydu/işleşidu

Olumsuz şekli: kütmeymen (beklemeyeceğim), kütmeysen (beklemeyeceksin), küt-meydu (beklemeyecek); işlimeymiz (çalışmayacağız), işlimeysiler (çalışmayacaksınız), iş-limeydu (çalışmayacaklar).

2. Tip Gelecek Zaman: İkinci tip gelecek zaman -idiğan/-yidiğan ekiyle ifade edilir. Ek ünlüyle biten fiillere -yidiğan, ünsüzle biten fiillere de -idiğan şeklinde gelir:

icidiğan(di)men (iceceğim)	işleydiğan(di)men (çalışacağım)
icidiğansen	işleydiğansen
icidiğan(du)	işleydiğan(du)
icidiğan(di)miz	işleydiğan(di)miz
icidiğansiler	işleydiğansiler
icidiğan/icişidiğan	işleydiğan/işlişidiğan

Olumsuz şekli: içmeydiğan(di)men (icmeyeceğim), içmeydiğansen (icmeyeceksin), içmeydiğan(du) (icmeyecek); işlimeydiğan(di)miz (çalışmayacağız), işlimeydiğansiler (çalışmayacaksınız), işlimeydiğan (çalışmayacaklar).

3. Tip Gelecek Zaman: Üçüncü tip gelecek zaman çekimi ise -ğu/-gü; -qu/-kü sıfat-fil ekinden sonra iyelik eklerinin getirilmesiyle yapılır. Ancak bu kiple yapılan gelecek zaman konuşma dilinde görülmez, seyrek olarak edebî eserlerde rastlanır:

çiqqum (çıkacağım)	kelgüm (geleceğim)
çiqquň	kelgүñ
çiqqusı	kelgüsü
çiqqumız	kelgümüz
çiqquňız	kelgүñiz
çiqqusı	kelgüsü

Olumsuz şekli: Olumsuz şekli *yoq* kelimesi ile yapılır: çiqqum yoq (çıkmayacağım), çiqquň yoq (çıkmayacaksın), çiqqusı yoq (çıkmayacak); kelgümüz yoq (gelmeyeceğiz), kelgүñiz yoq (gelmeyeceksiniz), kelgüsü yoq (gelmeyecekler).

5. Geniş Zaman

Geniş zaman, ünsüzle biten fiillerde -Ar ekiyle, ünlüyle biten fiillerde -r ekiyle yapılır.

kütermen (beklerim)	qararmen (bakarım)
kütersen	qararsen
küter	qarar
kütermiz	qararmız
kütersiler	qararsiler
küter/küterler/kütüßer	qarar/qararlar/qarişar

Olumsuz şekli: kütmesmen (beklemem), kütmessen (beklemezsin), kütmes (beklemez); qaramasımız (bakmayız), qaramassiler (bakmazsınız), qaramas (bakmazlar).

b. Tasarlama Kipleri

1. Şart Kipi

Şart kipi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -sA ekiyle yapılır:

barsam (gitsem)	bersem (versem)
barsaň	berseň
barsa	berse
barsak	bersek
barsaňlar	berseňlar
barsa/barıssa	berse/berișse

Teklik ikinci şahsın nezaket şeklinde -ňiz eki kullanılır: bilsiniz (bilseniz). Uygur Türkçesinde istek için daha çok yardımcı fiillerin şart şeklinde faydalанılır: kelip tursiňiz éken (gelseniz !), élip bérseniz (aliverseniz, alsanız !)

Olumsuz şekli: barmisam (gitmesem), barmisaň (gitmesen), barmisa (gitmese); bermisek (vermesek), bermiseňler (vermeseniz), bermise (vermese).

2. Gereklik Kipi

Uygur Türkçesinde gereklik için özel bir ek yoktur. Gereklik genellikle “kérek”, bazen de lazim “lázim” kelimeleriyle karşılanır.

yazsam kérek (yazmalıyım)	yézişim kérek (yazmalıyorum)
yazsaň kérek	yéziſiň kérek
yazsa kérek	yéziſi kérek
yazsak kérek	yéziſimiz kérek
yazsaňlar kérek	yéziſiňlar kérek
yazsa kérek/yéziſsa kérek	yéziſleri kérek

Uygur Türkçesinde “-(i)ş, -(u)ş, -(ü)ş + iyelik eki + kerek, lazim, zörür, tegiş” yapısıyla da gereklik çekimi karşılanmaktadır: bolışım lazim (olmalıyım), alışın kérek (almalısın), oquşı zörür (okumalı), başlışımız şart (başlamalıyız), kelmaslık lazim (gelmemek lazım), oqumaq lazim (okumalı), oqumaqımız lazim (okumalıyız).

Bu kip zaman zaman iyelik eki almadan da kullanılır: biliş kérek (bilmek gerek), başlaş kérek (başlamak gerek).

Olumsuz şekli: Olumsuz şekillerde -mA eki ve *emes* kelimesi kullanılır: yézmisem kérek (yazmamalıyım), yézmiseñ kérek (yazmamalısın), yézmise kérek (yazmamalı), boılısimiz lazim emes (olmamalız), alışıñler kérek emes (almamalısınız), bilişı kérek emes (bilmemeliler).

3. Emir Kipi

Uygur Türkçesinde her şahıs için ayrı bir emir eki vardır. Çekimi şöyledir:

qilay (yapayıym)	körey (göreyim)
qil, qilgin, qilgil (yap)	kör, körgin, körgil
qilsun (yapsın)	körsun
qilaylı (yapalım)	köreyli
qiliñ, qiliñla, qılıssila (yapın, yapınız)	körüñ, körüñlar
qilsun (yapsınlar)	körsun

Olumsuz şekli: qilmay (yapmayayım), qilma (yapma), qilmisun (yapmasın); körmeyli (görmeyelim), körmeñler (görmeyin), körmisun (görmesinler).

4. İstek Kipi

Uygur Türkçesinde istek kipi üç şekilde yapılır.

1. Tip İstek Kipi: Birincisi, -gay (-gey, -qay, -key) ekiyle yapılır.

yazğaymen (yazayıym)	işligeymen (çalışayıym)
yazğaysen	işligeysen
yazgay	işligeyp
yazğayımız	işligeypimiz
yazğaysiler	işligeysiler
yazgay/yazgaylor	işligeyp/işligeypeler

Olumsuz şekli: yézmiğaymen (yazmayayıym), yézmiğaysen (yazmayasın), yézmiğay (yazmaya); işlimigeymiz (çalışmayañım), işlimigeysiler (çalışmayañınız), işlimigey (çalışmalar).

2. Tip İstek Kipi: İkinci şekil -ğu (-gü, -qu, -kü) sıfat-fil ekinin iyelik eki almış şekilde "bar" veya "kel- (gel-) fiilinin çekimlenmiş hâlinin getirilmesiyle yapılır:

yazgum bar (yazasım var)	kütüküm bar (bekleyesim var)
yazğuñ bar	kütüküñ bar
yazgusi bar	kütüküs bar
yazgumiz bar	kütükümiz bar
yazğuñlar bar	kütüküñlar bar
yazgusi bar	kütüküs bar

Olumsuz şekil: Olumsuz şeklinde *yoq* kelimesi kullanılır: yazgum yoq (yazasım yok), yazğuñ yoq (yazasın yok), yazgusi yoq (yazası yok); kütüküm yoq (bekleyesim yok), kütüküñlar yoq (bekleyesiniz yok), kütüküs yoq (bekleyesileri yok).

3. Tip İstek Kipi: Bu kip -maqçı, -mekçi ekiyle yapılır.

kelmekçimen (gelmek istiyorum)	almaqçimen (almak istiyorum)
kelmekçisen	almaqçisen
kelmekçi	almaqçı
kelmekçimiz	almaqçimiz
kelmekçisiler	almaqçisiler
kelmekçi/kelişmekçi	almaqçı/alışmaqçı

Olumsuz şekli: Olumsuz şeklinde *emes* kelimesiyle yapılmaktadır: kelmekçi emesmen (gelmek istemiyorum), kelmekçi emessen (gelmek istemiyorsun), kelmekçi emes (gelmek istemiyor); almaqçı emesmiz (almak istemiyoruz), almaqçı emessiler (almak istemiyorsunuz), almaqçı emes (almak istemiyorlar).

c. Fiillerin Birleşik Çekimi

Uygur Türkçesinde de birleşik çekim rivayet, hikâye ve şart olmak üzere üç kipte yapılır.

1. Rivayet

Rivayet birleşik çekimi, basit çekimden sonra getirilen i- ek fiiline öğrenilen geçmiş zamanın birinci tipi (-ken), bazen de üçüncü tipi (-miş) getirilerek yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

1. Tip Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

alğan iken men (almışmışım)	içken iken men (içmişmişim)
alğan iken sen	içken iken sen
alğan iken	içken iken
alğan ikenmiz	içken ikenmiz
alğan ikensiler	içken iken
alğan iken/alışqan iken	içken iken/içişken éken

Seyrek olarak *imiş* eki de görülür: tilegenmiş (dilemişmiş).

2. Tip Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

qiliptikenmen (yapmışmışım)	körüptikenmen (görmüşmüşüm)
qiliptikensen	körüptikensen
qiliptiken	körüptiken
qiliptikenmiz	körüptikenmiz
qiliptikensiler	körüptikensiler
qiliptiken/qilişiptiken	körüptiken/körişiptiken

Seyrek olarak *imiş* eki de görülür: bériptumiş (vermişmiş).

Şimdiki Zamanın Rivayeti

1. Tip Şimdiki Zamanın Rivayeti:

qilivatidiken men (yapıyorumuşum)	yézivatidikenmen (yazıyorumuşum)
qilivatidiken sen	yézivatidikensen
qilivatidiken	yézivatidiken
qilivatidikenmiz	yézivatidikenmiz
qilivatidikensiler	yézivatidikensiler
qilivatidiken /qilişvativatidiken	yézivatidiken/yézişvativatidiken

2. Tip Şimdiki Zamanın Rivayeti:

qılmaqta ikenmen (yapmactaymışım)	külmekte ikenmen (gülmekteymişim)
qimaqta iken sen	külmekte ikensen
qılmaqta iken	külmekte iken
qılmaqta ikenmiz	külmekte ikenmiz
qılmaqta ikensiler	külmekte ikensiler
qılmaqta iken/qilişmaqta iken	külmekte iken/külişmekte iken

Gelecek Zamanın Rivayeti

1. Tip Gelecek Zamanın rivayeti

qılıdiken men (yapacakmişım)	yézidiken ikenmen (yazacakmişım)
qılıdiken sen	yézidiken ikensen
qılıdiken	yézidiken iken
qılıdikenmiz	yézidiken ikenmiz
qılıdikensiler	yézidiken ikensiler
qılıdiken/qılışidiken	yézidiken iken/ yézişidiken

2. Tip Gelecek Zamanın rivayeti

qılıdiğan ikenmen (yapacakmişım)	dényidiğan ikenmen (diyecekmişım)
qılıdiğan ikensen	dényidiğan ikensen
qılıdiğan iken	dényidiğan iken

qılıdıغان ikenmiz

déyidiğan ikenmiz

qılıdıغان ikensiler

déyidiğan ikensiler

qılıdıغان iken/qılışıdığan iken

déyidiğaniken/déyişidiğaniken

Geniş Zamanın Rivayeti

barar ikenmen (gidermişim)

işler ikenmen

barar ikensen

işler ikensen

barar iken

işler iken

barar ikenmiz

işler ikenmiz

barar ikensiler

işler ikensiler

barar iken/barışar iken

işler iken/işlişir iken

Geniş zamanın rivayetinde imiş ekinin yalnız ve iken ekiyle birlikte kullanımı da görülmektedir: yazarımişmız (yazarmışız), bilmes imiş (bilmezmiş), alarıkenmişmen (alırmışım).

Şart Kipinin Rivayeti

Şart çekiminin rivayetinde şahıs eki şart ekinin üzerine gelmektedir.

körsem iken (görseymişim)

alsam iken (alsaymışım)

körseñ iken

alsañ iken

körse iken

alsa iken

körsek iken

alsaq iken

körseñler iken

alsañlar iken

körse iken/körişe iken

alsa iken/élişsa iken

Gereklilik Kipinin Rivayeti

yézışım kérek iken (yazmalıymışım)

alsam kérek iken (almalıymışım)

yézışiñ kérek iken

alsañ kérek iken

yézışı kérek iken

alsa kérek iken

yézışımız kérek iken

alsaq kérek iken

yézışiñlar kérek iken

alsañlar kérek iken

yézışleri kérek iken

alsa kérek iken

İstek Kipinin Rivayeti

1. Tip İstek Kipinin Rivayeti

algay ikenmen (alayıymışım)

qılğay ikenmen (yapayıymışım)

algay ikensen

qılğay ikensen

algay iken

qılğay iken

algay ikenmiz

qılğay ikenmiz

algay ikensiler

qılğay ikensiler

algay iken/élişqay iken

qılğay iken/qılışqay iken

3. Tip İstek Kipinin Rivayeti

almaqçı ikenmen (alayıymışım)

kütmekçikenmen (bekleyeymişım)

almaqçı ikensen

kütmekçikensen

almaqçı iken

kütmekçiken

almaqçı ikenmiz

kütmekçikenmiz

almaqçı ikensiler

kütmekçikensiler

almaqçı iken/élişmaqçı iken

kütmekçiken/kütışmekçiken

2. Hikâye

Hikâye çekimi, i- (< er-) fiilinin görülen geçmiş zamanı ile yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

1. Tip Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

alğan(i)dim (almıştım)

içken(i)dim (icmpıştım)

alğan(i)diň

içken(i)diň

alğan(i)di

içken(i)di

alğan(i)duq

alğan(i)diňlar

alğan(i)di/alışqan(i)di

içken(i)duq

içken(i)diňlar

içken(i)di/içişken(i)di

2. Tip Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Bu kipin çekiminde öğrenilen geçmiş zaman eki -p'nin üzerine idi eki gelince iki ünlü arasında kalan-p, -v-'ye dönüşür.

töküvidim (dökmüştüm)

qılıvidim (yapmıştım)

töküvidiň

qılıvidiň

töküvidi

qılıvidi

töküviduq

qılıviduq

töküvidiňlar

qılıvidiňlar

töküvidi/töküşüvidi

qılıvidi/ qılışividi

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

1. Tip Şimdiki Zamanın Hikâyesi

yézivatattim (yazıyordum)

tuyuvatattim (duyuyordum)

yézivatattiň

tuyuvatattiň

yézivatatti

tuyuvatattı

yézivatattuq

tuyuvatattuq

yézivatattıňlar

tuyuvatattıňlar

yézivatatti/yézivatattı

tuyuvatatti/ tuyuşuvatatti

2. Tip Şimdiki Zamanın Hikâyesi

almaqta(i)dim

işlimekte idim

almaqta(i)diň

işlimekte idiň

almaqta(i)di

işlimekte idi

almaqta(i)duq

işlimekte iduq

almaqta(i)diňlar

işlimekte idiňlar

almaqta(i)di/alışmaqta(i)di

işlimekte idi/ işlişmekte

Gelecek Zamanın Hikâyesi

1. Tip Gelecek Zamanın Hikâyesi

alattim (alacaktım)

alattiň

alatti

alattuq

alattıňlar

alatti/élişatti

2. Tip Gelecek Zamanın Hikâyesi

qılıdigan(i)dim (yapacaktım)

yézidiğanidim (yazacaktım)

qılıdigan(i)diň

yézidiğanidiň

qılıdigan(i)di

yézidiğanidi

qiilidigan(i)duq

yézidiğaniduq

qılıdigan(i)diňlar

yézidiğanidiňlar

qılıdigan(i)di/qlışidigan idi

yézidiğanidi/ yézişidiğanidi

Geniş Zamanın Hikâyesi

yazar(i)dim (yazardım)

işler(i)dim (çalışırdım)

yazar(i)diň

işler(i)diň

yazar(i)di

işler(i)di

yazar(i)duq

işler(i)duq

yazar(i)diňlar

işler(i)diňlar

yazar(i)di/yazışar (i)di

işler(i)di/ işlişer(i)di

Şart Kipinin Hikâyesi

bolsam idı (olsaydım)	külsem idı (gülseydim)
bolsaň idı	külseň idı
bolsa idı	külse idı
bolsaq idı	külsek idı
bolsaňlar idı	külseňlar idı
bolsa idı/bolişsa idı	külse idı/külişse idı

İstek Kipinin Hikâyesi**1. Tip İstek Kipinin Hikâyesi**

algay(i)dim (alaydım)	kelgeyidim (geleydim)
algay(i)diň	kelgeyidiň
algay(i)di	kelgeyidi
algay(i)duq	kelgeyiduq
algay(i)diňlar	kelgeyidiňlar
algay(i)di/élişqay(i)di	kelgeyidi/kelişqayidi

3. Tip İstek Kipinin Hikâyesi

açmaqçı (i)dim (açacaktım)	bilmekçidim
açmaqçı (i)diň	bilmekçidiň
açmaqçı (i)di	bilmekçidi
açmaqçı (i)duq	bilmekçiduq
açmaqçı (i)diňlar	bilmekçidiňlar
açmaqçı (i)di/açışmaqçı idi	bilmekçidi/bilişmekçıdi

Gereklilik Kipinin Hikâyesi

bilsem kérek idı (bilmeliydim)	yézişim kérek idı Y (yazmaliydım)
bilsem kérek idı	yézişň kérek idı
bilsem kérek idı	yézişi kérek idı
bilsek kérek idı	yézişimiz kérek idı
bilseňler kérek idı	yézişňalar kérek idı
bilse kérek idı	yézişi kérek idı

3. Şart

Şart birleşik çekimi, bol- yardımcı fiili ve şart eki ile yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı**1. Tip Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı**

körgen bolsam (görmüşsem)	çiqqan bolsam (çıkmışsam)
körgen bolsaň	çiqqan bolsaň
körgen bolsa	çiqqan bolsa
körgen bolsaq	çiqqan bolsaq
körgen bolsaňlar	çiqqan bolsaňlar
körgen bolsa/körişken bolsa	çiqqan bolsa/çiqışkan bolsa

Gelecek Zamanın Şartı**2. Tip Gelecek Zamanın Şartı**

oynayıdigan bolsam (oynayacaksam)	qılıdıgan bolsam (yapacaksam)
oynayıdigan bolsaň	qılıdıgan bolsaň
oynayıdigan bolsa	qılıdıgan bolsa
oynayıdigan bolsaq	qılıdıgan bolsaq
oynayıdigan bolsaňlar	qılıdıgan bolsaňlar
oynayıdigan bolsa/oynışdıgan bolsa	qılıdıgan bolsa/qılışdıgan bolsa

Geniş Zamanın Şartı

ynar bolsam (oynarsam)	küler bolsam (gülersem)
ynar bolsaň	küler bolsaň
ynar bolsa	küler bolsa
ynar bolsaq	küler bolsaq
ynar bolsaňlar	küler bolsaňlar
ynar bolsa/oynaşar bolsa	küler bolsam/külişer bolsa

İstek Kipinin Şartı**3. Tip İstek Kipinin Şartı**

almaqçı bolsam (almak istesem)	kelmekçi bolsam (gelmek istesem)
almaqçı bolsaň	kelmekçi bolsaň
almaqçı bolsa	kelmekçi bolsa
almaqçı bolsaq	kelmekçi bolsaq
almaqçı bolsaňlar	kelmekçi bolsaňlar
almaqçı bolsa/alışmaqçı bolsa	kelmekçi bolsa/ kelişmekçi bolsa

d. imek ve iken Fiiliyle Yapılan İsim Çekimi

Uygur Türkçesinde isim çekiminin, şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman ve şart şekli olmak üzere dört kipi vardır. Bu kiplerin olumsuzu, emes (değil) kelimesi ile yapılır.

1. Şimdiki Zaman

işçimen (işçiyim)	öydimen (evdeyim)
işçisen	öydisen
işcidur	öydidur
işçimiz	öydimiz
işcisiler	öydisiler
işcidur	öydidur

Olumsuz şekli: işçi emesmen (işçi değilim), işçi emessen (işçi değilsin), işçi emestur (işçi değildir); öye emesmiz (evde değiliz), öye emessiler (evde değilsiniz), öye emestur (evde değildirler).

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zamanın çekiminde “iken” ve “imiş” şekilleri kullanılır.

gözel ikenmen (güzelmİŞİM)	bay ikenmen (zenginMIŞIM)
gözel ikensen	bay ikensen
gözel iken	bay iken
gözel ikenmiz	bay ikenmiz
gözel ikensiler	bay ikensiler
gözel iken	bay iken

Öğrenilen geçmiş zamanın çekiminde seyrek olarak *eken* ve *imiş* ekinin bir arada kullanıldığı görülmektedir: gözel ikenmişmen (güzelmİŞİM), gözel ikenmişsiler (güzelmİŞSİNİZ).

Olumsuz şekli: gözel emes ikenmen (güzel değilmişIM), gözel emes ikensen (güzel deñilmişSİN), gözel emes iken (güzel deñilmiş); bay emes ikenmiz (zengin deñilmişZ), bay emes ikensiler (zengin deñilmişSİNİZ), bay emes iken (zengin deñilmişLER).

3. Görülen Geçmiş Zaman

İsme, i- fiilinin görülen geçmiş zamanı getirilerek yapılır.

tağda idim (dağdaydım)	peqir idim (fakirdim)
tağda idiň	peqir idiň
tağda idi	peqir idi
tağda iduq	peqir iduq
tağda idiňlar	peqir idiňlar
tağda idi	peqir idi

Olumsuz şekli: tağda emes idim (dağda degildim), tağda emes idiň (dağda deðildin), tağda emes idi (dağda deðildi); peqir emes iduq (fakir deðildik), peqir emes idñlar (fakir deðildiniz), peqir emes idi (fakir deðillerdi).

4. Şart

İsme i- fiilinin şartı getirilerek yapılır. Bu çekimin örnekleri çok azdır. Özellikle kalıp ifadelerde ve üçüncü şahıs çekimlerinde görülür: héçnerse (hiç bir şey), némerse (her ne, ne), gözel ise (güzel ise), yahşı ése (iyiyse), oquğuçi ése (öğrenciyse).

Yapım Ekleri

1. İsimden İsim Yapan Ekler

+Añ: İsim ve sıfat türetir. İşlek değildir: boşaň (beceriksiz), tozaň (toz, toz yağmuru), bezeň (anlayışsız)

+çAn: Sıfat türeten işlek bir ektir: sözçan (konuşkan), küreşçan (mücadeleci), söyümçan (sevgili), bilimçan (bilgili), nomusçan (namuslu), emgekçan (çalışkan), sözçen (hatalı), bilimçen (ehil, bilgiç).

+çaq/+çek: İsimlerden sevgi ve küçültme bildiren isimler yapar: qozi+çaq (kuzucuk), oyunçaq (neşe), kölçek (gölcük), tayçaq (taycık), boyunçaq (tasma).

+çe: İsimlerde küçültme, millet ve boy adlarından dil ve lehçe adları yapar. Sayı isimlerine gelerek miktar bildirir: kitabıç (kitapçı), deptere (küçük defter), bölümce (küçük bölüm); Xenuççe (Çince), Türkçe, Uygurçe (uygurca); beşçe (beş kadar), önce (on kadar), otuzçe (otuz kadar).

+çi: Daha çok meslek ve uğraş isimleri yapan işlek bir ektir: işçi, qavapçı (kebabçı), yağışçı (marangoz), oyuncı (oyuncu), béliqçi (balıkçı), naxşıçı (şarkıcı), boyaqçı (boyacı), térimçi (tahsildar), milletçi (milliyetçi).

+çıl: Sıfat türeten bir ektir: rastçıl (gerçekçi, dürüst), insançıl (insancıl), xelqçıl (halkçı), ençıl (sağçı), özemçıl (bencıl), kemçıl (eksik).

+çuq/çük: Küçültme yapar: qarıcuq (göz bebeği), baliçuq (yavrucak), qapçuq (küçük torba), oyuncuq (oyuncak), yemçük (balık yemi).

+dar: Farsça kökenlidir: terepdar (taraftar), minnetdar (minnettar), dildar (sevgili), maldar (mal sahibi), memandar (konuksever).

+daş: Eşlik, ortaklık ve mensubiyet bildirir: irqdaş (ırktaş), dindaş, menidaş (anlamdaş), yoldaş, meslekdaş, qérindaş (kardeş), tilekdaş (dileği bir).

+din /+tin: Topluluk gösteren sayı sıfatları yapar: bardin (birer), ikkidin (ikişer), üçtin (üçer), törttin beştin (dörder beşer).

+duq: Alet isimleri yapar. İşlek değildir: orunduq (sandalye), burunduq (yular).

+duruq/+dürük: İşlek değildir: boyunduruq (yoyunduruk), burunduruq (burunluk), eğizdürüq (gem), kemeldürük (semir), saqaldürüq (çenelik).

+gey/+key: Yön isimleri bildiren isimler türetir. İşlek değildir: teriskey (kuzey), küngey (güney).

+ğInA; +qına/+kine: Küçültme ve sevgi ifade eden isimler yapar: çiraylıqına (güzel yavru), aqqına (beyazımsı), azğına (azıcık), epçilgine (iþbilircik), capsanğına (çabucak).

+xor: Farsça kökenlidir. Karakter özelliği belirten isim ve sıfatlar türetir: çayhor (çay içen), parixor (rüşvetçi), qanxor (sömürücü), adamxor (yamyam).

+keş: Farsça kökenlidir: méhnetkeş (işçi), hezilkeş (şakacı), capakeş (cefakes), mepi-keş (arabacı).

+kar: Farsça kökenlidir: paxtikar (pamukçu), senetkar (sanatkar), binakar (inşaatçı), oymakar (nakışçı).

+qi/+ki; +ğı/+gi: Yer ve zaman isimlerine gelerek, ona aitliği bildiren sıfatlar türetir: burunqı (önceki), qışqı (kısa ait), yazğı (yaza ait), kiyinki (sonraki).

+lap: Topluluk bildiren sayı sıfatları türetir: onlap (onlarca), yüzlep (yüzlerce), miñlap (binlerce).

+liq/+lik; +luq/+lük: Bir yere, nesneye mensubiyet, aitlik için, o nesnenin varlığını, çokluğunu bildiren isimler türetir: suluq (sulu), Qeşquerlik (Kaşgarlı), tuzluq (tuzlu), derexlik (ağaçlık), atlıq (atlı), yamğurluq (yağmurluk), yaxşılıq (iyilik).

+liğan/+ligen: Çokluk bildiren tahmini sayı isimleri türetir: beşigen (pek çok beşli), onlığan (onlarca), millionlığan (milyonlarca), yüzligen (yüzlerce).

+men: Sıfat türetir: danişmen (bilgili), dertmen (dertli), hünermen (hüner sahibi), atarmen (hızlı).

+pAz: Farsça kökenlidir. Meslek adları türetir: aşpaz (aşçı), mantipaz (mantıcı), cal-lappez (çapkin), samsipez (pastacı).

+raq/+rek: Karşılaştırma bildiren sıfatlar türetir: yaxşiraq (daha iyi), kiçikrek (küçük), köprek (daha çok), aççıraq (biraz acı).

+siman; +simal: İsimlerde “benzerlik, gibilik” ifade eden sıfatlar türetir: börisimal (kurda benzer), ademsiman (insana benzer), şaptullisimal (şeftali gibi), öysiman (ev gibi), orunduqsiman (sandalye gibi).

+siz: İsimlerden yokluk veya azlık bildiren sıfatlar türetir: qumsız (kumsuz), derexsiz (ağaçsız), balısız (çocuksuz), susız (susuz), quralsız (silahsız), paydisız (faydasız), qayğusız (kaygısız).

+şunas: Meslek ve uğraş isimleri yapar. Farsça kökenlidir: tilşunas (dilci), tarixşunas (tarihçi), edebiyatşunas (edebiyatçı).

+vaz: Farsça kökenlidir: qımarvaz (kumar oynayan), qılıçvaz (kılıç kullanan), keklikvaz (keklik besleyen).

2. İsimden Fiil Yapan Ekler

+A-: Olma bildiren fiiller türetir: ata- (ad koymak), qıyna- (eziyet et-), tile- (dile-), or(u)na- (yerleş-).

+(A)r: Geçişsiz fiiller türetir. aqar- (ağar-), sarğar- (sarar-), bozar- (bozar-, rengi sol-), köker- (göger-), böklär- (böğür-), qısqar- (kısal-), yeşer- (tazar- (tazelen-)).

+(A)y: Genellikle sıfatlardan fiil türetir: köpey- (çoğal-), azay- (azal-), küçey- (güçlen-), karay- (karar-), çiñay- (sağlamlıyor-).

+al-: Genellikle sıfatlardan fiil türetir: azal-, taral- (daral-), tüzel- (düzel-), yoqlal- (kayıbol-).

+da-/+ta-: Genellikle geçişli fiiller türetir: alda- (aldat-), ünde- (seslen-), çamda- (adımla-), kövükde- (köpüklen-), yanda- (yan yana getir-).

+ğa-; +qa-/+ke-: çañqa- (susa-) çañ “hararet, ateş”, iske- (kokla-), tumuqa- (üşüt-), qızğa-n- (kışkan-).

+gar-; +qar-/+ker-: Geçişli fiiller türetir: başqar- (yönet-, idare et-), esker-t- (hatır-lat-), suğar- (sula-), cuñqar- (yerine getir-).

+IrA-: İsimlerden geçişsiz fiiller türetir: ǵańgira- (şAŞır-), qaltıra- (titre-, heyecanlan-), yaltıra-(ışilda-), sıqıra- (sızla-).

+i-; +U-: Geçişsiz fiiller türetir: béyi- (zenginleş-), kemi- (azal-), leyi- (bulan-), ren-ci- (inan-), darıl-), purku- (gürültüyle solu-).

+ildA-/UldA-: Yansıma kelimelerden fiiller türetir: şırılda- (şırılda-), taqılda- (takıl-da-), cızılda- (cızılda-), xurulda- (horulda-).

+(i)k-; +(u)q-: Olma bildiren fiiller türetir: birik- (birik-), cimik- (sükut et-) cim”sessiz”, içik- (dahil ol-), zoruq- (yorul-).

+qır-/+kir-; +qur-/+kür-: Genellikle yansıtma kelimelerden fiiller türetir: çükür- (ak-sır-), öñkür- (hüngürde-, ağla-), tükür- (tükür-), qışqır-(çağıır-), müşqır-(sümkür-).

+IA-: En işlek isimden fil yapan ektir: közle- (göz+le-), sözle- (konuş-), işle- (işle-), aqla- (akla-), yazla- (yazla-), çışle- (dişle-), bağla-, cemle- (topla-), davala- (tedavi et-), terbiye- (terbiye et-).

+IA-n- (<+IA-n-): İşlek eklerdendir: cüretlen- (cüret et-), qansızlan- (kansızlaş-), qayğulan-, üylen- (evlen-), cüplen- (çiftlen-), zoxlan- (ezil-).

+IA-\$- (<+IA-\$-): aqtivlaş- (aktifleş-), birgeleş- (birleş-), gepleş- (konuş-), yüzleş- (yüzeye gel-).

+IAT- (<+IA-t-): Geçişli fiiller yapar: canlat- (canlandır-), keňlet- (genişlet-), köpüklet- (köpüklendir-), tumanlat- (dumanlat-).

+rA-: Yansıma kelimelelerden ve sıfatlardan fiiller türetir: aña- (şاسكىن şaskin bak-), yayra- (rahat et-), sayra- (öt-), caçra- (sıçrat-), eskire- (eski-), iñre- (inle-).

+sin-/+sun-: Duygu, niyet ve tavır bildiren fiiller türetir: ecepsin- (şاسىر şasir-), égriqsun- (kendini hasta hisset-), balasin- (çocuk say-), başgasin- (yabancı say-), özsün- (benimse-).

+sirA-: Yokluk, azlık, eksiklik bildiren filler türetir: yağsira- (yağı eksik ol-), qansıra- (kansız ol-), susira- (susa-), uyqusıra- (uyukla-), yersire- (vatan hasreti çek-).

+sit-: İşlek değildir: kemsit- (değerini düşür-), mensit- (itibar et-), teñsit- (denkleştir-).

+şA-: İşlek değildir: qapşa- (gevezelik et-), oňşa- (düzenle-), teñşe- (denkleştir-), tiñşe- (dinle-, işit-).

+şı-/+şu-: İşlek değildir: deldenşi- (sallan-, sendele-), havşu- (havla-), oynaqşı- (hoplayıp zipla-), vañşı- (vanilda-).

3. Fiilden İsim Yapan Ekler

-aq; -ek: Sıfat, âlet ve yer isimleri türetir: ürkek (endişeli), qaçaq (kaçak), piçaq (bıçak), qonaq (misafir), kesek (toprak parçası), bölek (bölüm, parça).

-nç: İşlek değildir: qorqunç (korkunç), jirkinc (igrenç), işenç (inanç), tayanç (dayanak).

-ça; -ca: Soyut ve somut isimler türetir: çüşençe (düşünce, fikir), pürkence (çarşaf), selinca (döşek), yépinça (örtü, yatak örtüsü).

-çaq; -çek: İsim ve sıfat türetir: emçek (meme), külgünçek (güler yüz), maxtançaq (övünenge), tartınçaq (çekingen), uyalçaq (utangaç), erinçek (tembel).

-(i)ndi/(U)ndi : Juyundi (pis su), qirindi (kirıntı, talaş), üzündi (kirıntı, parça), yigin-di (birikim, toplantı), kesindi (kesinti).

-ğa;-ge/-qa;-ke: Soyut ve somut isimler türetir: salğa (kement), sürge (mushman), süpürge, ülge (örnek), külke (gülüş), tutqa (tutamak, sap).

-ğan;-gen/-qan;-ken: Aslında sıfat-fil eki olan bu ek, kimi kalıcı isimler de türetmiştir: qapqan (kapan, tuzak), turğan (mukim), tuqqan (akraba), cékingen, kirişken (girişken), yépişqan (yapışkan).

-ğaq;-gek/-qaq;-kek: İsim ve sıfat türetir: orğaq (orak), patqaq (batak), ilgek (ilgi), bezgek (sıtma), uruşqaq (kavgacı), tırışqaq (gayretli).

-ğin;-gin/-ğun;-qin;-kin;-qun;-kün: Sıfat türeten bir ektir: turgun (durgun), qırığın (kırgın), azığın (azığın), qaçqun (kaçak), kelkün (sel), keskin.

-ğu;-gü/-qu;-kü: Soyut ve somut isimler türetir: éçitqu (maya), otalğu (çapalama), sezgü (sezgi), urğu (vurgu), atalğu (terim), uyqu (uyku).

-ğuç;-güç/-quç;-küç: Somut isimler türetir: aqquç (anahtar), qırğuç (keser), öçürgüç (silgi), körsetküç (diploma), basquç (basamak), uçquç (pilot).

-ğuci;-güci;-quci: alğuçi (alıcı), yazğuçi (yazar), qalğuçi (kalıcı), bergücü (verici), oqutquçi (öğretmen), ezgüçi (zalim).

-ğur;-gür/-qur;-kür: Sıfat türeten bir ektir: bolmiğur (yaramaz), tapqur (uyanık, zeki), çapqur (koşucu, hızlı), cimqur (kapalı, gizli), ötkür (keskin).

-(i)m/-U)m: bölüm (bölme, oda), çışlem (bir ısırım), qatlam (kat, tabaka), toplam, tilim (dilim), boğum (boğum).

-miş/-mUş: Aslında sıfat-fiil eki olan bu ek, kimi kalıcı isimler de türetmiştir: qılımiş (suç, kabahat), keçmiş (geçmiş), turmuş (hayat), ötmüş (geçmiş).

-n: éqin (akım, akış), yégin (yağış), tépin (harman), yiğin (toplantı), kélin (gelin), tügen (düğün).

4. Fiilden Fiil Yapan Ekler

-A-: Geldiği fiili pekiştirir: bura- (bur-), kuy(ü)şe- (dili tutul-), ora- (biç-, tirpanla-), tiqa- (tika-).

-Ar-/Ur-/r-: Geçisiz fiilleri geçişli yapar: çöker- (çöker-, çöktür-), căşür- (düşür-, indir-), uçar- (uçur-), özür- (söndür-), patur- (batır-), içür- (içir-).

-dar-/tar-: Ettirgen çatı ekidir: toltar- (doldur-), ağdar- (aktar-, çevir-), toştar- (doldur-, taşır-).

-dUr-/tUr-: Ettirgen çatı ekidir: yédür- (yedir-), mindür- (bindir-), köydür- (yandır-), kirgüzdür- (girdir-), aşurttur- (arttır-).

-ğa-; -ge-/-qa-; -ke-: Fiile tekrar ve pekiştirme anlamını katar: çayqa- (yıka-), sürke- (sürt-, ovuştur-), erge-ş- (arkasından git-), minge-ş- (terkisine bin-).

-guz-; -güz-/quz-; -küz-: Ettirgen çatı ekidir: kirgür- (girdir-), alguz- (aldir-), içküz- (içir-), ötküz- (geçir-), aqquz- (akittır-), bergüz- (verdir-).

-i-/U-: Fiil köklerine gelerek anlamlarını pekiştirir: qızı- (kız-, kor haline gel-), sançı- (del-, sapla-), şülü- (soy-, yüz-).

-q-; -k-: Fiilin anlamını pekiştirir ve dönüşülük yapar: çeliq- (göze çarp-, görün-), duoduq- (kekele-), tiniq- (sakinleş-).

-l-: Edilgenlik çatı ekidir: kétil- (gidil-), déyil- (denil-), köpeytıl- (çoğaltıl-), atal- (ad veril-), qaçırul- (kaçırıl-).

-IA-: Eklendiği fiilin anlamını pekiştirir: bolcalı- (fal aç-, tahmin et-), butala- (buda-), çoqlı- (gagala-), gacala- (kemir-), kesle- (kes-).

-msırA-: İşlek değildir: külümsire- (gülümse-), yiğlamsira- (ağlamaklı ol-).

-n-: Dönüşlüük ekidir: söyün- (sevin-), kiyin- (giyin-), qoğdan- (korun-), sürken- (sürtün-), oylan- (düşün-), körün- (görün-).

-ş-: İşteş çatı ekidir: külüş- (gülüş-), uruş- (vuruş-), sözleş- (konuş-), yaraş- (bakış-), yiğlaş- (ağlaş-).

-t-: Ettirgen çatı ekidir: qorqut- (korkut-), tosat- (ayır-), qozğat- (kopar-), oxşat- (benzet-), toxtat- (durdur-), yiqtı- (yiktır-).

Sıfat Filler

Nesnelerin geçici hareket vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir. Uygur Türkçesinde başlıca sıfat-fiiller şunlardır:

-(i)vatqan/-Uvatqan/-yvatqan: Geniş zaman sıfat-fiili: kétivatqan adem (gitmekte olan adam), tuguvatqan (doğmakta olan), déyvatqan (denilmekte olan).

-ecek: Çok az görülen bir gelecek zaman sıfat-fiil ekidir: kélecek künler (gelecek günler).

-idiğan/-ydiğan: Gelecek zaman sıfat-fiil ekidir: kelidiğan (gelecek), déydiğan (denilecek), mén yéydiğan ot (yiyeceğim ot), baridiğan (gidilecek), naxşa étalayıdiğan kişi (şarkı söyleyebilecek kişi), qiziqturidiğan eser (ilgi çeken eser).

-miş/mUş: Geçmiş zaman sıfat-fiili olup seyrek görülür: ötmüş künler (geçmiş günler), solmuş güller, yézilmiş mektup (yazılmış mektup), oqumiş adem (okumuş adam), öylemiş yigit (evlenmiş yığıt).

-r; -Ar; -mAs: Geniş zaman sıfat-fiili yapan bu eklerin hem olumlu hem de olumsuz şekilleri bolca görülür: éhtar söz (söylenecek söz), barar cay (gidecek yer), körer köz (görür göz); ölmes arzular (ölümzsüz arzular), pütmes iş (bitmez iş), harmas at (yorulmaz at), öçmes yultuz (sönmez yıldız).

-ğan;-gen/-qan;-ken: Geniş zaman sıfat-fiilidir ve işlek olarak kullanılır: köygen ot (yanan ateş), ötken kün (geçen gün), oquğan (okuyan), késken (kesen), qaçqan qız (kaçan kız), bilgen bala (bilen çocuk), közümdin aqqan yaşı (gözümden akan yaşı).

-ğuçi;-güçi/-quçi;-küçi: İşlek bir sıfat-fiil ekidir: yazğuçi hatun (yazıcı kadın), kütküçi qız (hizmet eden kız), ézgüçi maşına (ezici makina), qaçquçi mehbus (kaçan mahbus), heriketke keltürgüçi küç (harekete geçirilen güç).

-ğusi;-gusi/-qusi;-küsi: Gelecek zaman sıfat-fiili yapar: kel-güsü künler (gelecek günler), yetküsi menzil (varılacak menzil).

Zarf-Fiiller

Zarf-fiiler şahsa ve zamana bağlanmadan mücerret hareket hâli bildiren fiil şekilleridir. Uygur Türkçesindeki zarf-fiil ekleri şunlardır:

-A/-y: Tekrar gruplarında ve birleşik fiil-yapımında görülür: tama tama (damlaya), sözlimey sözlimey (söylemeye söylemeye), kéle kelmeye (gelir gelmez), tarta tarta (çeke çeke), zulmini ala keldi (zulmünü ala geldi), körelmidim (göremedim).

-mAy; -mAyIn: - (a, -y) ve -(i)p, -(U)p zarf-fiillerinin olumsuz şekillerini yapar: almay (almayıp), bilmey (bilmeyip), körmey (görmeyip), yazmay (yazmayıp).

-ArdA: “iken”, “-diği zaman” anlamlarını verir. Kullanımı yaygın değildir: bir şiirni oqup yézilarda (bir şiirri okuyup yazarken).

-(i)p/-(U)p: İşlek zarf-fiil eklerindendir: kilip (gelip), baqip (bakıp), bilip, keltürüp (getirip), étilip tur- (sıçrayıp kalk-), qéçip qutul- (kaçıp kurtul-).

-ğılı;-gili/-qılı;-kılı/-gını;-gını: “-mek için, -meye ve -ali” anlamlarını verir: atamni körgili keldim (babamı görmeye geldim), torpiğini söyğini keldim (toprağını sevmeye geldim), ular tamaq yegili ketti (onlar yemek yemeye gitti), uzun boldı köirişmigili (uzun oldu görüşmeyeli).

-mAşkA: Sebep bildirir. “-mamaya, -memek için” anlamlarını verir: gérip bolmasqa çarem yoq (garip olmamaya çarem yok), tartmasqa ilacım yoq (çekmemeye ilaçım yok), ayrılmasca vedem bar (ayrılmamak için sözüm var).

-mAstA: “-madan” anlamını verir. Kullanımı seyrektir: közliriñ körmeste meni (gözlerin görmeden beni), ul xalayıq bilmeste (el álem bilmeden).

-mAstin: “-madan” anlamını verir: kelmestin (gelmeden), barmastin (gitmeden), gül ni körmestinmu, eske alsam (gülünü görmeden de, hayal etsem).

-ğaç;-geç/-qaç;-keç: Zaman ifade eden zarf-fiil ekidir: éçilğaç (açılınca), qızını kütkeç (kızını beklerken), kelgeç (gelince).

-şaçqa;-geçke/-qaçqa;-keçke: Sebep ifade eden bir zarf-fiil ekidir: yaz-şaçqa (yazdığı için), yatqaçqa (yatıldığı için), qerindişindek körgeçke meni (kardeşin gibi gördüğün için beni).

-ğançe;-gençe/-qançe;-kençe: Zaman sınırlaması bildirir: u yügürüp kelgenç (o koşup gelene kadar), ornidin qopqançe (yerinden kalkincaya kadar), Ehmet şiir yazghançe hayacanlinatti (Ahmet şiir yazdığını zamanlar heyecanlanırı).

-ğanda;-gende/-qanda;-kende/-ğanimda: Zaman bildirir. “-diği zaman”, “-inca” anlamlarını verir: kelgende (gelince, geldiği zaman), alganda (aldığı zaman), közümni açqı nimda (gözümü açtığimda).

-ğanğa;-genge/-qanğa;-kenge: “-diği için”, “-inca” anlamlarını verir: gül degenge gül bolamdu? (gül deyince gül olur mu?), evladığa körsetkenge yaxşı kütüm (evladına gösterdiği için iyi alâka).

-ğıçe;-giçe/-qiçe;-kiçe: Zaman sınırlaması yapar: kelçiçe (gelince), ketkiçe (gidince), keç bolgiçe ciq taş terdi (karanlık çökünçeye kadar taş topladı).

Hareket Adları (İsim-Fiiller)

Uygur Türkçesinde hareket adları, -ş ve -maq, -mek ekleriyle yapılır.

1. **-ş:** Fiil tabanına -(i, -u, -ü)-ş eki getirilerek yapılır: körüş (görüş), işleş (çalışma), oqus (okuma), yéziş (yazma), biliş (bilme, biliş), alış (alma, alış).

2. **-maq, -mek:** Fiil tabanına -maq, -mek eki getirilir: yazmaq (yazmak), yetküzmek (yetistirmek), barmaq (varmak), işlimek (işlemek), köçmek (göçmek), başlat-maq (başlatmak).

Kelime Türleri

Zamirler

a. Kişi Zamirleri

Uygur Türkçesindeki kişi zamirleri şunlardır:

teklik	çokluk
men	biz
sen	siler
u	ular

Uygur Türkçesinde “siz” zamiri teklik ifade eder ve nezaket için kullanılır. Ayrıca sayı için kullanılan ve yine teklik ikinci şahsı ifade eden “sili” (siz) ve “özliri” (siz) zamirleri vardır. Çokluk ikinci şahıs için bir de “senler” (siz) zamiri bulunmaktadır.

Kişi zamirlerinin hâl ekleriyle kullanımı şöyledir:

Tablo 1.3
Uygur Türkçesinde
Kişi Zamirlerinin Hâl
Ekleriyle Çekimi

Yal. h.	men	sen	u	biz	siler	ular
İlg. h.	ménîñ	séniñ	uniñ	bizniñ	silerniñ	ularniñ
Yön. h.	maña	saña	uniñğa	bizge	silerge	ularğा
Yük. h.	méni	séni	uni	bizni	silerni	ularni
Bul. h.	meniñde (mende)	seninde (sende)	uniñda (anda/unda)	bizde	silerde	ularda
Ayr. h.	méniñdin (mendin)	séniñdin (sendin)	uniñdin (anda/undin)	bizdin	silerdin	ulardin
Eş. h.	ménîñçe	séniñçe	uniñçe	bizniñçe	silerçe	ularçe
Vas. h.	ménîñ bilen	séniñ bilen	uniñ bilen	bizniñ bilen	siler bilen	ularbilen

b. Dönüşlüklük Zamiri

Dönüşlüklük zamiri “öz” (kendi) kelimesidir: özüm (kendim), özüñ/özeñ, özi, özümüz, özüñlar/özeñler, özliri.

Mavumi özümge, mavumi aqamşa aldim. (Bunu kendime, bunu ağabeyime aldım).

Oftiser öziniñ söletlik ménişini buzmay... (Asker kibirli yürüyüşünü bozmadan...)

Özi bilen özi maxdiniken. (Kendi kendisine övünüyormuş).

c. İşaret Zamirleri

Nesneleri işaret yoluyla karşılayan zamirlerdir. Uygur Türkçesindeki işaret zamirleri şunlardır: bu, şu, o, usbu (ışbu, bu), mavu < mana+bu (ışte bu, bu), eşu - aşu < ene+su (ışte şu, şu), muşu < mana+su (ışte şu, bu), avu < ene+bu (ışte o, o).

Mavumi özümge, mavumi aqamşa aldim.

Eşu ménîñ tağam. (O, benim amcam).

Avu yiraqta körünüp turğan yiza Qorğan yizisidur. (Şu, uzakta görünmekte olan köy, Korgan köyüdür).

Muşuni aqamşa aldim. (Şunu ağabeyime aldım).

d. Belirsizlik Zamirleri

Uygur Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır: hemme (hep, tamam, her şey), barlıq (hep, bütün, her şey), herbir, kimdu (biri, bir kişi), héckim (hiç kimse), némidu (bir şey), hernéme (her şey), allinéme (bir şey), herqaysi (herbir, herkes), bari (hepsi), bézi (bazı), héçbir, herkim, allikim (biri, bir kişi), hécnéme (hiç bir şey), hécnérse (hiç bir şey), qaysibir (hangi), allinem (bir şey), alliqandaq (bir, bir takım), alliqayaq (belli olmayan uzak bir yer), qandaqtur bir (bir, herhangi bir).

Hemmimiz bille oynayli. (Hepimiz birlikte oynayalım).

Kimdu nériki buluñdin loqma taşlıdi. (Biri öte taraftan laf attı).

Her kimniñ özige tégişlik vezipesi bar. (Herkesin kendine ait vazifesi var).

U keçide hécnémini körelmidi. (O, gecede hiçbir şeyi göremedi).

e. Soru Zamirleri

Uygur Türkçesindeki soru zamirleri şunlardır: kim, néme (ne), qaysi (hangi), qayaq (nere), ne (nere, neresi), qançe (kaç, ne kadar), qayer (nere), qandaq (nasıl), qaçan (ne zaman), qéni (hani, nerede).

Néme yézivatisen? (Ne yazıyorsun?).

Tursun qayaqqqa ketti? (Tursun nereye gitti?).

Ehmet qeni? (Ahmet nerede/hani?).

Öyge kirgen kim? (Eve giren kim?).

Sıfatlar

Uygur Türkçesinde de sıfatlar nitelime ve belirtme sıfatları olmak üzere ikiye ayrılır.

a. Nitelime Sıfatları

Nesnelerin niteliklerini bildiren sıfatlardır. Uygur Türkçesinde kullanılan bazı nitelime sıfatları şunlardır: qara gül (kara gül), yeşil yağılıq (yeşil baş örtüsü), altın bileyzük, toğrı söz (doğru söz), aç hayvan, eski tam (eski duvar).

b. Belirtme Sıfatları

Nesneleri çeşitli yönlerden belirten sıfatlardır. Dört gruba ayrılır.

1. İşaret Sıfatları

Uygur Türkçesinde asıl işaret sıfatları bu, şu ve u (o)'dur. Bunlardan başka, yine bu sıfatların meydana getirdiği bazı birleşik şekillerde işaret sıfatı olarak kullanılır: avu (işte o), eşu - aşu (işte şu, bu), mavu (işte bu, bu), munu (işte bu, bu), muşu (işte şu, şu), usbu (işbu, bu).

Üşbu het dostum Kemalga taqdim (İşbu arkadaşım Kemal'e takdim).

Bu ýérni taşlap nége barattim? (Bu yeri bırakıp nereye gidecektim?).

Men muşu putun bayılığimni sizniñ toylığıñiz üçün bérivetsem men gaday bolimen.

(Ben, bütün bu zenginliğimi sizin düğününüz için verirsem, ben fakir olurum).

2. Sayı Sıfatları

a. Asıl Sayı Sıfatları

Küçük ses değişiklikleri dışında Türkiye Türkçesi ile aynıdır: bir, ikki, üç, tööt, beş, alte, yette, sekkiz, toqquz, on; yigirme, ottuz, qırıq, ellik, atmiş, yetmiş, seksten, toqsan, yüz, miñ, milyon, milyard: yette qarındaş (yedi kardeş), miñ daqıqa (bin dakika), qırıq kün (kırk gün), yigirme minut (yirmi dakika).

b. Sıra Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatlarının üzerine +(i)nçi eki getirilerek yapılır: birinci, ikkinçi, tötinçi, yetinçi, toqquzinçi, ikki yüz atmış sekkizinci, tötinçi sinip (dördüncü sınıf), üçüncü oqutğuçi (üçüncü öğrenci), birinci yıl (birinci yıl), sekkinçinç ay (sekizinci ay).

Ayrıca tunci (ilk, birinci), otturançı (ortancı), kenci (sonuncu) kelimeleri de sıra sayı sıfatı olarak kullanılmaktadır.

c. Kesir Sayı Sifatları

Nesnelerin parçalarını belirten sayı sıfatlarıdır. Kesir sayı sıfatları, sıfat durumundaki sayının üzerine ayrılma ve bulunma hâl eki getirilerek yapılır: üçte bir, tötte üç (dörtte üç), yüzde alte (yüzde altı), ondin ikki (onda iki), yüzdin beş (yüzde beş), miñdin bir (binde bir), törte bir alma (dörtte bir elma), üçte bir nan (üçte bir ekmek), pulniñ yüzde üçi (paranın yüzde üçü).

d. Ülestirmeye Sayı Sifatları

+din, +tin eklerinin asıl sayılarla getirilmesiyle yapılır: bardin qalem (birer kalem), ikidin depter (ikişer defter), töttin luget (dörder sözlük), beştin oquguçi (beşer öğrenci).

3. Belirsizlik Sifatları

Nesneleri belirsiz olarak bildiren sıfatlardır. Uygur Türkçesindeki başlıca belirsizlik sıfatları şunlardır: barçe (bütün, hep), pütün - pütkül (bütün), başqa (başka), az, talay (hayli, çok), bézi (bazi), bir, her, héç, köp (çok), acayıp, tola (çok), barlıq (bütün), hemme (bütün), özge (başka), palan (falan), hérqaysi (her, her bir), herqandaq (her, her ne), alliqançe (bir kaç), birqançe (birkaç), bir munçe (bir kaç), héçqandaq (hiç bir) vb.

Birqançe/bir munçe ademler séni izdidi. (Birkaç adam seni aradı).

Herqandaq işni meslihet bilen qılaylı. (Her işi istişare ederek yapalım).

Héçqandaq qara küç tinçlikni buzalmaydu. (Hiçbir kaba güç barışı engelleyemez).

4. Soru Sifatları

Nesneleri soru yoluyla belirten sıfatlardır. Uygur Türkçesindeki belli başlı soru sıfatları şunlardır: qaysı (hangi), qançe (kaç), qandaq (nasıl), néçce (ne kadar, kaç), néme (ne, hangi), nediki (neredeki).

Siz qaysı mektepte oquysız? (Siz hangi okulda okuyorsunuz?).

Bügün néme ders bar? (Bugün hangi ders var?).

Bu qandaq kitap? (Bu nasıl kitap?).

Qançe adem keldi? (Kaç kişi geldi?).

Zarflar

a. Zaman Zarfları

Fiiin anlamını zaman bakımından belirleyen, açıklayan veya sınırlayan zarflardır. Uygur Türkçesindeki başlıca zaman zarfları şunlardır: bugün, kündüz (gündüz), ete (erte, yarın), etilikke (ertesi gün), öğünlükke (öbürgün), tünüğün (dün), burnakün (geçmişte bir gün), axşam, kéyin (sonra), deslep (ilk, önce), baya (az önce), hemise (daima), burun (önce), bultur (geçen yıl), avval (evvel), ülüşküñ (geçen gün), seher (sabah), keçqurun (akşam üstü), héli (henüz), haman (hemen), derru (derhal), emdi (şimdi), hazır (şimdi), axır (sonra), yeziçe (yazın), qişiçe (kışın), her qaçan (her zaman), hergiz (hiç bir zaman), kileryil (gelecek yıl), kündüzliri (gündüzleri).

Yolğa çıqişa biz her qaçan teyyar. (Yola çıkmaya biz her zaman hazırlız).

U hazır sınıfqa kirdi. (O, şimdi sınıfa girdi).

Ular axşam yiğin ötküzdi. (Onlar, akşam toplantı yaptı).

Ete seher kün çıqiştın burun İstansida bolüşüm kérek dédi. (“Yarın sabah gün doğmadan önce İstansa'da olmam gereklidir” dedi).

b. Yer-Yön Zarfları

İş ve hareketin yerini ve yönünü belirten zarflardır: alga (ileri), aldı (önü), yuquri (yükari), içkiri (iceri), teşqiri (dışarı), béri (beri), neri (öte), yeqin (yakın), ilgiri (ileri), yan (yan), qarsi (karşı), tüvendiki (aşağı).

Atisidin qarğış alğan *ilgiri* kelmes. (Atasından beddua alan ileri gidemez).

U töven qarap ketti. (O, aşağıya bakarak gitti).

Béri kel balam. (Beri gel yavrum).

c. Nitelik (Durum) Zarfları

Filikin önünde hâl ve tavr ifade eden isimlerdir. Uygur Türkçesindeki başlıca durum zarfları şunlardır: eniq (belli, açık), yaxşı (iyi), undaq/andaq (öyle), mundaq (böyle, söyle), xoşal (memnun), etey (mahsus, kasten), çapsan (hızlı, çabuk), tez (tez, acele), békár (boşuna), aran (güçlükle, yavaşça), tuyuqsız (ansızın, aniden), teste (zorla).

U çapsan öyge qaytip keldi. (O, çabuk eve döndü).

Ahmet yaxşı söz qıldı. (Ahmet güzel konuştu).

U bugün etey kelmidi. (O bugün mahsus gelmedi).

U vaqt ni békár ötküzmeydéken. (O vakti boşuna geçirmemiş).

d. Miktar Zarfları

İş ve hareketin miktarını bildirir: az, biraz, kem (az), sel (biraz), köp (çok), nurgun (çok), ciq (çok), azgına (azıcık), qisqiçe (kısa, kısaca), bir talay (birçok), artuqçe (daha fazla), bek (pek), gayet, nahayıti (son derece), xoyma (gayet, çok), zep (gayet, pek çok), xéli (hayli, çok).

Az sözlep, köp tiňşa. (Az konuş, çok dinle).

U qisqiçe sözldi. (O, kısa konuştu).

Bu xeverni işitkeç söyüncüler bérüp bek söyündiler. (Bu haberin işitince hediyeler verip pek sevindiler).

e. Soru Zarfları

Filikin anlamını soru bakımından etkileyen zarflardır: qaçan (ne zaman), qandaq (nasıl), qandaqlarçe (nasıl, ne şekilde), niçün, niçük (niçin, nasıl), némişqa (niçin, niye), némançe (nasıl, ne kadar, ne biçim), némdendaq (nasıl, ne kadar, ne biçim), nékem(de) (ne zaman), né vaq(ta) (ne zaman).

Asta gepkil, némançe (némandak) varqiraysen? (Yavaş konuş, ne kadar bağlıyırsun?).

Sen qandaqlarçe bu yerde kélip qaldıñ? (Sen buraya nasıl gelebildin?).

Némişqa mektepke barmidiñ? (Niçin okula gitmedin?).

İşin qaçan tügeydu? (İşin ne zaman bitecek?).

Edatlar

Tek başlarına anlamları olmayan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan anlamlı kelime-lerle birlikte kullanılarak onları destekleyen, gramer vazifesi gören kelimelerdir. Ünlemeler, bağlaçlar ve son çekim edatları olmak üzere üç çeşit edat bulunmaktadır.

1. Ünlemeler

His ve heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Uygur Türkçesindeki başlıca ünlemeler şunlardır:

a. Duygu Ünlemeleri

Duygu ve heyecanları ifade için içten koparak gelen ünlemelerdir: ah, ih (ah), vah, isit (yazık), hay (nefret ve kızgınlık ünlemi), uf (of), uh (uf, oh), pa (vay), apla (aman), pam (hayret ünlemi), ayhay, barikalla (beğenme, şaşırma ünlemi), pah (kızgınlık ve beğenme ünlemi), xep (yazık, ne çare).

Vay isit qedirlenmey ötken ömür (Eyvah degersiz geçen ömür).

İh! Süyümlük vetinim. (Ah! Sevimli vatanım).

Uh! Bekmu çarçap kettim. (Oh! Çok yoruldum).

b. Seslenme Ünlemeleri

Hitap için kullanılan ünlemelerdir: i (ey), ey, hey, hay, hoy (ey, hey), hov (hu), hoyt (hey), uy (hey).

Ey Uygur evladı volqan kebi köy! (Ey Uygur evladı volkan gibi yan!).

Némişke almaysız uy? (Hey niçin almadığınız?).

Hey balam, orunsuz öküünme! (Hey çocuğum, yersiz pişman olma!).

c. Sorma Ünlemleri

Sorma ifade eden, soru için kullanılan ünlemlerdir: qéni (hani), he (ha, değil mi), ecep (acep), eceba (acaba).

Qapqara qunduzdek saçlirin qéni? (Kapkara kunduz gibi saçların hani?).

Özeñ cep bilmiginiň üçün méni köterelmeyvatsen, he? (Sen laf bilmediğin için beni de çekemiyorsun değil mi?).

d. Gösterme Ünlemleri

Birini, bir şeyi göstermek için kullanılan, işaret sırasında başvurulan ünlemlerdir: mana (iste, aha), ene/ana (iste, daha), ta (ta).

Mana menmu pidaiyliqqa yézilişqa keldim. (İste, ben de fedailik için kayıt yaptırmaya geldim).

Ene padişahi alem, ene, siliniň kélivatqanlıqlarını körüp quduqniň içine kirivaldi. (İste cihan padişahı, iste sizlerin gelmekte olduğunu görünce kuyunun içine girdi).

e. Cevap Ünlemleri

Tasdik veya onay ifade eden ünlemlerdir: hee (evet), yaq/yoq (yok), hay-hay (hay hay), elvette (elbette), meyli (olur, tamam, peki, uygun), hoş (evet), hub (evet, peki).

Didim satar mu sen? U didi yaq yaq. (Dedim satar misin? O dedi, yok yok).

Elvette, elvette cebrailliň aldida ixlas bilen hizmet qilğaysen. (Elbette, elbette Cebralı'in huzurunda ihlas ile hizmet etmelisin).

Meyli, şu yolda ölüm kelse aña teyyarmen. (Tamam, şu yolda ölüm gelse, ona hazırlım).

2. Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir. Uygur Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlardır.

a. Sıralama Bağlaçları

Art arda gelen unsurları, kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlardır: hem (ve, ile), ve, bilen (ile), yana/yene (ile, ve), u (ve).

Gulnar bilen Gülşen bir mektepte oquydu. (Gülnar ile Gülşen aynı okulda okuyor).

Yer méni baqtı hem baqidu haman. (Yer bana baktı ve hâlâ bakıyor).

Beş oğul yana bir qız maşinidin čüsti. (Beş oğlan ve bir kız arabadan indi).

b. Denkleştirme Bağlaçları

Birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbireen bağlayan, birbiriyle karşılaştırılan bağlaçlardır: yaki (veya), veya,veyaki (veya).

Méni bağdin emes, çöldin izdeňler, / Veya bağraş dégen köldin izdeňler. (Beni bağıda değil, çölde arayınız, / Veya Bagraş denen gölde arayınız).

Melum iqtidarğa igemu yaki ige emesmu? (Malum iktidara sahip mi veya değil mi?).

Aqr köz yaşlırim bolup éritişveyaki nil. (Akar gözyaşlarım oldu İrtış veyahtut Nil).

c. Karşılaştırma Bağlaçları

Karşılaştırılan iki veya daha çok unsuru, dil birliğini birbirine bağlayan bağlaçlardır: ne ... ne, ye/ya ... ye/ya, hem ... hem, ...mumu (da ... da), meyli ... meyli (ister ... ister), xa ... xa (ister ... ister), ga ... ga (gâh ... gâh), bezi ... bezi (bazi ... bazi), birdem ... birdem (bazen ... bazen).

Birdem küçük qaçıdu, birdem oftiser. (Bazen köpek yavrusu kaçıyor, zaman asker).

Göşmu göş, öpkimu göş. (Et de et, ciğer de et).

Ha u kelsun, ha men baray béribir oxşaş. (İster o gelsin, ister ben gideyim hiç fark etmez).

d. Cümle Başı Bağlaçları

Cümle başı bağlaçları, cümleleri anlam bakımından birbirine bağlarlar: eger (eger), lékin (lakin), amma (ama), biraq (ama, yalnız), yalgzuz (yalnız), peqet (fakat), belki, mubada (eger, madem), navada (eger, tesadüfen), ger (eger), çünkü (çünkü), sevivi (çünkü), şuna (şunun için), kaşkı (keşke), hetta (hatta), goya (güya), becayiki (sanki), beeyni (sanki), xuddi (sanki), eksice (üstelik), zadi (zaten).

Lékin ular uçaşalmidi. (Lakin onlar karşılaşmadı).

Navada biri yoluqup qalğidek bolsa, anamniň tupraq bişiغا barımen deymen. (Eğer birisi karşıma çıkacak olursa, annemin mezarına gidiyorum, derim).

Ketmekçi édim, biraq endi ketmeymen. (Gitmek istiyordum, ama şimdiki gitmeyeceğim).

e. Sona Gelen Bağlaclar

Bunlar kelimelerin sonuna gelerek pekiştirme işleviyle kullanılırlar: -mu (de, da), hem (de), téxi (hem de, dahi), bolsa (ise), ki, kim (ki).

Mana menmu pidaiyliqqa yézilişqa keldim. (İşte, ben de fedailik için kayıt yaptırma-ya geldim).

Ol bedroyi oğrını men hem bir körürmen - dedi. ("O suratsız hırsızı ben de bir gör-eyim" dedi).

Bu qabiliyetliq adem, téxi ingilizce bilidu. (Bu kabiliyetli adam, hem de İngilizce biliyor).

Böriler bolsa, kalini mezze qılıp yiysiše başlapstu. (Kurtlar ise, öküzü iştahla yemeye başlamışlar).

3. Son Çekim Edatları

İsim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümledeki di-ğer kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran, gramer görevli müstakil kelimelerdir. Uygur Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları şunlardır:

a. **Yalın ve ilgi halinden sonra kullanılanlar:** üçün (için), arqliq (ile, vasıtasyyla), dek/tek (gibi), qatarlıq (gibi, benzeri), kebi (gibi), seveplik (dolayı, ötürü), toğruluq (hak-kında, üzerine, ait).

Ular deryadin kéme arqliq ötti. (Onlar ırmaktan gemi ile geçti).

Bu mesile toğruluq méniň başqa pikrim yoq. (Bu mesele hakkında benim başka fik-rim yok).

Bu yiğinşa bizniň kafedradın Tursun qatarlıq beş oqutquçı qatnaştı. (Bu toplantıya bizi-zi kürsüden Tursun gibi beş öğretmen katıldı).

Men yaşıyamen, goya baharniň, qoynidiki külgen gül kebi. (Ben yaşıyorum, güya baha-rın koynundaki gülen çiçek gibi).

b. **Yönelme halinden sonra kullanılanlar:** qarşı (karşı), qeder (kadar), köre (göre), qarap (doğru), toğra (doğru), oxşas (benzer, gibi), yarışa (göre, uygun), muvapiq (göre, uygun), dair, ait.

U qoynı taqqa qarap örlütüp ketti. (O koyunları dağa doğru çıkartıp gitti).

Hemme quşlarğa oxşas uniňmu qaniti bar. (Bütün kuşlar gibi onun da kanatı var).

Bal herisi özige kérek bolğan gülge toğra uçup baridu. (Bal arısı kendisine gerek olan çi-çeğe doğru uçup gidiyor).

Her kimniň özige yarışa işi bar. (Herkesin kendine göre işi var).

c. **Ayrılma halinden sonra kullanılanlar:** özge (başka), geyri (gayrı), néri (öte), soňra (sonra), kényin (sonra), burun (önce), evvel, aval (evvel), önce, béri (beri), başlap (itiba-ren), ilgiri (ileri), taşqırı (fazla), tartip (itibaren).

Séniňdin burun özemuń tepivalimen. (Senden önce kendim de bulabiliyorum).

Etidin başlap derisimiz saat sekizde iştin başlinidu. (Yarından itibaren dersimiz saat sekizde başlıyor).

Uniňdin özge héckimni bilmeymen. (Ondan başka hiç kimseyi bilmiyorum).

Öye kirgen çağda, işik écip, uni özeňdin ilgiri kirgüz. (Eve girerken kapıyı açıp onu kendinden önce sok).

Özet

Uygur adını açıklamak

Uygur adı ilk olarak Bilge Kağan yazıtında, Uygur ilteberinin adı vasıtasiyla geçmektedir. Uygur adına başka yazıtlarda ve Çin kaynaklarında da rastlanmaktadır. Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lügâti't-Türk'te belirttiğine göre; Zulkarneyn Uygur iline yaklaştığında, kendisine karşı koyan Türklerin kıyafetlerini ve savaşçılıktaki ustalıklarını görünce şaşırılmış ve onlara "inân hôz hôrend" (başkasına muhtaç olmadan yaşarlar, avcılığı iyi bilirler) demiştir. Kaşgarlı, "hôz hôrend" sözünün "hozhor'a, sonra da "Uygur'a dönüştüğünü kaydetmiştir. Bundan başka, kaynaklarda değişik sekillerde geçen Uygur adının anlamı ve kökeni hakkında çeşitli görüşler de vardır.

Uygur Türklerinin tarihini anlatmak

Türklerin en eski yerleşme alanlarından biri olan ve Türk kültürünün en zengin yadigarlarını sinesinde barındıran Doğu Türkistan, Makedonyalı İskender'in MÖ 326'da mağlup edilmesinden sonra MÖ 300 yıllarından itibaren Türk birliğini kurma çabaları içine giren Hun Devleti'ne bağlanır. VI. yüzyılda Juan-Juanlarla savaşarak güneyde kendilerine küçük bir devlet kurarlar. 606 tarihinde Göktürk Devleti'nin idaresine girerler. 745 yılında Göktürk Kağanlığı'ni yıkarak Ötüken Uygur Devleti'ni kurarlar. Bu devlet de 840 yılında Kırgızların saldırısıyla son bulur. Yenilgiden sonra Uygurlar kitleler halinde Güney'e ve Batı'ya göç ederek yurtlarını terk ederler. Bir kısmı Çinlilere, bir kısmı Karluklara karışır. Diğer bir kısmı da Çin'in Kansu eyaletine yerleşir. En büyük grup ise Tarım Havzasına yerleşerek burada Hoço-Uygur Devletini kurarlar. Doğu Türkistan daha sonraları Moğol ayaklanması ve yayılmasına maruz kalır. 1209 yılında Cengiz Han bölgeyi ele geçirir. Ülke 1227'den sonra Cengizogullarından Çağataylara bağlanır. 1759'da Doğu Türkistan Çin'in saldırısına uğrar. XVII. yüzyıl sonunda bölgenin denetimi Çinlilerin eline geçer. 1870 yılında Doğu Türkistan'ın özgür-lük savaşçısı Yakup Bey, başkent Kaşgar olmak üzere Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurar. 17 yıl bağımsız olarak yaşayan bu devlet 1877 yılında Çin ve Rusya'nın anlaşmasıyla ortadan kaldırılır. 1931'de Türklerin başlattığı isyanlar Rusya'nın da yardımıyla Çin tarafından 1933'te bastırılmıştır. 1937 yılında mücadele yeniden başlamış ve 1944'te başlayan İli ayaklanmasıının ardından 12 Kasım 1944'te Ali

Han Töre'nin önderliğinde Şarkî Türkistan Cumhuriyeti yeniden ilan edilmiştir. Bu yeni cumhuriyet, Çin yönetimiyle anlaşarak varlığını korumaya çalışmışsa da, 1949'da komünist Çin yönetimine teslim olmaktan kurtulamaz. Doğu Türkistan 1955'te Sinkiang-Uygur Özerk Bölgesi adıyla Çin'e bağlı bir bölge haline getirilir.

Uygur Türkçesini tanımlamak

Kendi içinde iki döneme ayrılır. 'Eski Uygurca' dediğimiz ve Göktürk yazı dilinden sonra eser vermeye başlayan tarihi dönem ve XX. yüzyılda yeniden yazı dili olarak kullanılan ve 'Yeni Uygurca' denilen dönem. XV. yüzyıldan sonra Müşterek Orta Asya Türkçesi'nin tarihi mirasına bağlı olarak ortaya çıkan Çağatay Türkçesi'nin devamıdır. Günümüzde Yeni Uygur Türkçesi olarak adlandırılan bu Türk lehçesi, tarihi gelişimi itibarıyle Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinin devamıdır. 1930'lú yıllara kadar Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanan Uygur Türkleri, bu tarihten sonra, edebî dillerini Urumçi ağzını esas alan "Merkezi ağız grubu" üzerine oturtmuşlardır. XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Arap alfabetesini kullanan Uygur Türkleri, bu tarihten sonra siyasi nedenlerden dolayı farklı alfabeler kullanmışlardır. 1925-1930 yılları arasında değiştirilmiş Arap alfabetesini kullanan eski Sovyetler Birliğinde yaşayan Uygur Türkleri 1930-1947 yılları arasında Latin alfabetesini kullanmışlardır. 1947 yılından sonra ise Kiril alfabetesini kullanmaya başlamışlardır. Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türkleri ise 1970'lí yıllara kadar Arap alfabetesini kullanmışlardır. 1954-1978 yılları arasında kısmı bir Latin alfabetesi kullanılmışsa da, bu uygulama 1978'de kaldırılmıştır. Doğu Türkistan'da bugün bazı ilaveler yapılan ve fonetik ayrıntılara inilmiş Arap alfabetesi kullanılmaktadır.

Uygur edebiyatını açıklamak

X-XV. yüzyıllar arasında Budizm ve Maniheizmin Uygur Edebiyatında derin tesirleri olmuştur. Sonrak eserler Müşterek Orta Asya Edebi dilinin mahsuludur. XV. yüzyıldan sonra ortaya çıkan Çağatay Edebiyatı, XIX. yüzyıl başlarına kadar Uygur Türklerini de içine alan bir dil ve edebiyat alanı olmuştur. XIX. yüzyılın başlarında yaşanan Çin istilası ve bu istilalara karşı yapılan direnişler, halk muhayyilesinde derin izler bırakmış ve Sözlü Uygur Edebiyatı'na büyük destanlar kazandırmıştır. Bunlardan en ünlü 1827

mücadelesine katılan Nazugum adlı Uygur kadınının başına gelenleri ve Çin zulmüne karşı direnişini anlatan ‘Nazugum Destanı’dır. XX. yüzyıl Uygur Edebiyatı daha çok tarih yazıcılığı şeklinde ortaya çıkar. Uygur Türkleri istilacı Çinlilere karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesini uzun uzun anlatan tarih eserleri yazmışlardır. Bu eserler Uygurlarda millî edebiyatın başlangıcını teşkil etmiştir. Uygur Türklerinin büyük önderi İsa Yusuf Alptekin'in öncülüğünde 1936 yılında kurulan Altay Neşriyatı adlı yayınevî ve bu yayının evinin çıkardığı Uruş Haberi, Yurt, Altay, Tiyanşan dergileriyle Türkçülük hareketinin bayraqlaştırıldığı bir edebiyat anlayışı geliştirildi. Uygur Türkleri Edebiyatı şehit sanatkârlarla doludur. Uygur Türk Edebiyatında hikaye, roman, tiyatro gibi mensur nitelikte eserler de verilmiştir. Uygur Türk Edebiyatı'nda yazılan hikâye ve romanlarda daha çok tarihî konular ve sosyal hayatın içinden seçilen olaylar anlatılmaktadır.

Doğu Türkistanın yerini belirlemek.

Kuzeyden güneye doğru Altay Dağları'nın güney eteklerini, Tarbagatay'ın doğu kısmını, Çungarya Havzası'nı, Tanrı Dağları'nı, Tarım Havzası'nı ve Altın Dağları'nın güney eteklerini kapsayan geniş bir sahaya yayılmaktadır. Halen Çin'in işgali altında bulunan Doğu Türkistan'a “Çin Türkistanı” da denilmektedir. Doğu Türkistan, kuzeybatından Batı Türkistan, kuzeydoğudan Moğolistan Halk Cumhuriyeti, güneybatından Afganistan, güneyden Pakistan, Hindistan ve Tibet, doğudan da Çin (Kansu eyaleti) ile çevrilidir. Yüzölçümü $1.823.418 \text{ km}^2$ olan Doğu Türkistan, Tibet ve İç Moğolistan gibi koloniler de dahil olmak üzere, Çin Halk Cumhuriyeti'nin toplam yüzölçümünün altında birini oluşturur. 1993'te Çin'de yapılan sayıma göre Doğu Türkistan'ın nüfusu $16.052.648$ 'dir. Bu nüfus üzerinde tahmin yapıldığında ülke nüfusunun bugün 20 milyona yaklaşığı tahmin edilmektedir. Doğu Türkistan'ın bugünkü idari yapısı 1955'te belirlenmiş ve bölgedeki idareye Sincan-Uygur Özerk Bölgesi adı verilmiştir. Bu bölge kendi içerisinde beş özerk eyalette bölünmüştür. Doğu Türkistan'ın en önemli şehirleri Urumçi, Altay, Aksu, Hoten, Kaşgar ve Kumul'dur. Ayrıca bu şehirlere bağlı yüz kadar da ilçe bulunmaktadır. Doğu Türkistan petrol, volfram, altın, kömür, uranyum gibi ham maddeler ve sayısız yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip bir ülkedir.

Uygur Türkçesi gramerini sınıflandırmak

I. Ses Bilgisi

Ünlüler: Uygur Türkçesinde sekiz ünlü bulunmaktadır: “a, e, é, i, o, ö, u, ü”

Büyük Ünlü Uyumu: Bazı istisnai durumlar dışında korunmuştur.

Küçük Ünlü Uyumu: Türkiye Türkçesindeki kadar sağlam değildir.

Ünsüzler: Uygur Türkçesinde 24 ünsüz vardır.

Ünsüz Uyumu: Büyük oranda görülür.

II. Şekil Bilgisi

İsim Çekim Ekleri:

Cokluk Eki: +lAr

İyelik Ekleri: 1. teklik +(i, u, ü) m, 1. çokluk +(i, i) miz; 2. teklik +(i, u, ü) ñ, 2. çokluk +(i, i) ñlar; 3. teklik +i, +si , 3. çokluk +i, +si

Hál Ekleri:

a. Yalın hál: Eksizdir.

b. İlgi hálı: +niñ

c. Yükleme hálı: +ni

d. Yönelme hálı: Tonsuz ünsüzlerden sonra +qa, +ke; tonlu ünsüzlerden sonra +ga, +ge

e. Bulunma hálı: +dA; +tA

f. Ayılma hálı: +din; +tin

g. Eşitlik hálı: +çe

h. Vasita hálı: bilen

Aitlik eki:+ki

Soru eki: **+mu**

Fiil Çekim Ekleri:

Şahıs Ekleri:

a. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri: 1. teklik -men, 1. çokluk -miz; 2. teklik -sen, 2. çokluk -siler; 3. teklik -ø, 3. çokluk -ø; -lar, -ler; -s-

b. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri: 1. teklik -(i,u,ü)m, 1. çokluk -q, -k; 2. teklik -(i,u,ü)ñ, 2. çokluk -(i,u,ü)ñlar; -ñiz; 3. teklik -ø, 3. çokluk - ø; -lar, -lär; -s-

c. Emir Kökenli Şahıs Ekleri: 1. teklik -y; -ay, -ey, 1. çokluk -yli; -ayli, -eyli; 2. teklik -ø; -ğin, -gin/-qin, -kin; -ğil, -gil/-qil, -kil ; 2. çokluk -(i)ñlar, -(u)ñlar, -(ü)ñlar; -(i)ñ, -(u)ñ; 3. teklik -sun; 3. çokluk -sun

Zaman ve Şekil Ekleri:

a. Bildirme Kipleri

Öğrenilen Geçmiş Zaman: -ğan (-gen, -qan, -ken); -p
Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman: -di, -dU, -ti, -tU ;
-ğan (gen, -qan, -ken)+iyelik eki+bar

Şimdiki Zaman: -(i, u, ü)vati ; -maqta, -mekte ;

Gelecek Zaman: -i/-y; -idığan/-ydiğan; -ğu/-gü; -qu/-

kü + iyelik eki

Geniş Zaman: -Ar;-r

b. Tasarlama Kipleri

Şart Kipi: -sA

Gereklilik Kipi: -(i)s, -(u)s, -(ü)s + iyelik eki + kerek, lazim, zörür, tegiş

Emir Kipi: Emir kipinde her şahsın ayrı bir eki vardır.

İstek Kipi: -ğay (-gey, -qay, -key); -ğu (-gü, -qu, -kü); -maqçı, -mekçi

Fiillerin Birleşik Çekimi

Uygur Türkçesinde birleşik çekim: Rivayette *i-* ek fiiline öğrenilen geçmiş zamanın birinci tipi -ken, bazen de üçüncü tipi -miş getirilir. Hikâye *i-* (<*er-*) filinin görülen geçmiş zamanı ile yapılır. Şart birleşik çekimi, *bol-* yardımcı fiili ve şart eki ile yapılır.

i- ve *iken* İle Yapılan İsim Çekimi

Şimdiki zamanda kişi ekleri; görülen geçmiş zamanda *idi*; öğrenilen geçmiş zamanda *iken* ve *imış*; şartta *ise* getirilir.

Yapım Ekleri

İsimden İsim Yapan Ekler: +Añ; +çAn; +çaq/+çek; +çe; +çi; +çil; +çuq/cük; +dar; +daş; +din (+tin); +duq;+duruq/+dürük; +gey/+key; +ğInA; +qına/+kine; +xor; +keş; +kar; +qi/+ki; +ğıl/+gi; +lap; +liq/+lik; +luq/+lük; +ligeñ/+ligen; +men; +pAz; +raq/+rek; +siman; +simal; +siz; +şunas; +vaz

İsimden Fiil Yapan Ekler: +A-; +(A)r-; +(A)y-; +al-; +da-/ta-; +ğa-; +qa-/ke-; +ğar-; +qar-/ker-; +IrA-; +i-; +U-; +ildA-/UldA-; +(i)k-; +(u)q-; +qir-/kir-; +qur-/kür-; +lA-; +lAn- (<+lA-n-); +lAş- (<+lA-ş-); +lAt- (<+lA-t-); +rA-; +sin-/sun-; +sirA-; +sit-; +şA-; +şı-/+şu-

Fıilden İsim Yapan Ekler: -aq; -ek; -nç; -ça; -ca; -çaq; -çek; -(i)ndi/(U)ndi; -şa;-ge/-qa;-ke; -ğan;-gen/-qan;-ken; -ğaq;-gek/-qaq;-kek; -ğin;-gin/-gun;-gün/-qin;-kin/-qun;-kün; -ğu;-gü/-qu;-kü; -ğuç;-güç/-quç;-küç;-ğuçi;-güçi;-quçi; -ğur;-gür/-qur;-kü;r; -(i)m/-/(U)m; -miş/-mUş; -n

Fıilden Fiil Yapan Ekler: -A-; -Ar/-Ur/-r-; -dar/-tar-; -dUr/-tUr-; -şa;-ge/-qa;-ke; -ğuz;-güz/-quz;-küz;-i/-U;-q;-k;-l;-lA;- -msirA;- -n;- -ş;- -t

Sıfat-Fiiller: -(i)vatqan/-Uvatqan/-yvatqan; -ecek; -idiğan/-ydiğan; -miş/mUş; -r; -Ar; -mAs; -ğan; -gen/-qan;-ken; -ğuçi;-güçi/-quçi;-küçi; -ğusi;-güsi/-qusi;-küsi

Zarf-Fiiller: -A/-y;-mAy; -mAyIn; -ArdA; -(i)p/-U)p;-ğili;-gili/-qili;-kili/-gini;-gini; -mAŞKA; -mAŞTA; -mAStin; -ğac;-geç/-qaç;-keç; -ğacqa;-geçke/-qaçqa;-keçe; -ğançe;-gençe/-qançe;-kençe; -ğanda;-gende/-qanda;-kende/-ğanında; -ğanga;-genge/-qanğa;-kenge;-ğice;-ğice/-qice;-kiçe

Hareket Adları (İsim-Fiiller): 1. -ş; 2. -maq; mek

III. KelimeTürleri

Zamirler

a. Kişi Zamirleri: *men, sen, u; biz, siler, ular*

b. Dönüşlüük Zamiri: *öz*

c. İşaret Zamirleri: *bu, şu, o, uşbu (işbu, bu), mavu < mana+bu (işte bu, bu), eşu - aşu < ene+şu (işte şu, şu), muşu < mana+şu (işte şu, bu), avu < ene+bu (işte o, o).*

d. Belirsizlik Zamirleri: *hemme (hep, tamam, her şey), barlıq (hep, bütün, her şey), herbir, kimdu (biri, bir kişi), héçkim (hiç kimse), némidu (bir şey), hernéme (her şey), allinéme (bir şey), herqaysi (herbir, herkes), bari (hepsi), bézi (bazi), héçbir, herkim, allikim (biri, bir kişi), hécnéme (hiç bir şey), hécnérse (hiç bir şey), qaysibir (hangi), allinemi (bir şey), alliqandaq (bir, bir takım), alliqayaq (belli olmayan uzak bir yer), qandaqtur bir (bir, herhangi bir)*

e. Soru Zamirleri: *kim, néme (ne), qaysi (hangi), qayaq (nere), ne (nere, neresi), qançe (kaç, ne kadar), qayer (nere), qandaq (nasıl), qaçan (ne zaman), qéni (hani, nerede)*

Sıfatlar

Uygurcada kullanılan Niteleme ve Belirtme sıfatları

Zarflar

Uygurcada kullanılan *Zaman Zarfları*, *Yer-Yön Zarfları*, *Nitelik (Durum) Zarfları*, *Miktar Zarfları*, *Soru Zarfları*

Edatlar

Uygurcada kullanılan *Ünlemeler*, *Bağlaçlar* ve *Son Çekim Edatları*

Kendimizi Sınayalım

- 1.** Uygur adı ilk kez nerede geçmektedir?
 - a. Dîvânü Lugâti't-Türk
 - b. Kutadgu Bilig
 - c. Bilge Kağan Yazıtı
 - d. Tonyukuk Yazıtı
 - e. Karabalgasun Yazıtı

- 2.** Aşağıdakilerden hangisi Uygur edebiyatının temsilcilerinden biridir?
 - a. Abdurrahim Ötkür
 - b. Çokan Velihanov
 - c. Musa Celil
 - d. Süleyman Hamit Çolpan
 - e. Kasım Tinistanov

- 3.** Aşağıdaki ünlülerden hangisi Uygur alfabetesinde **gösterilmemektedir?**
 - a. u
 - b. ı
 - c. i
 - d. ö
 - e. ü

- 4.** Uygur ve Türkiye Türkçesindeki ünsüzlerle ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**
 - a. Uygur Türkçesine Arapça ve Farsçadan girmiş kelimelerdeki f ünsüzü p'ye dönüşmüştür.
 - b. Türkiye Türkçesinde g ile başlayan Türkçe asılı kelimeler, Uygur Türkçesinde k ile başlar.
 - c. Kelime başında t'den sonra "iş, üş" sesleri gelirse t, ç'ye döner.
 - d. Türkiye Türkçesinde d ile başlayan Türkçe asılı kelimeler, Uygur Türkçesinde de d ile başlar
 - e. İç sesteki b sesi Uygur Türkçesinde v'dir.

- 5.** Aşağıdaki kelimelerden hangisi ünsüz uyumuna **uymaktadır?**
 - a. berdi
 - b. bizge
 - c. artturmaqta
 - d. mektepke
 - e. tetbiq

- 6.** Aşağıdaki kelimelerden hangisi türemiş kelime **değildir?**
 - a. qanxor
 - b. sinipqa
 - c. teriskey
 - d. uyalçaq
 - e. qaçqun

- 7.** "oynar bolsam" da hangi birleşik çekim bulunmaktadır?
 - a. Gelecek zamanın şartı
 - b. Şimdiki zamanın rivayeti
 - c. Geniş zamanın şartı
 - d. Geniş zamanın hikayesi
 - e. Şimdiki zamanın şartı

- 8.** Aşağıdaki cümlelerin hangisinde "zarf-fil" eki vardır?
 - a. Éqilliq oylap turğıçe, exmeq sudin üzüp ötüptü.
 - b. Béliq suda insan havada yaşıydi.
 - c. Yaşaş üçün açquç bérer.
 - d. Börə dostum, sözümniň rastlığığa işinemen
 - e. Talaşmaňlar, siler hemmiňlar bizge kérek.

- 9.** Aşağıdaki cümlelerin hangisinde sıralama bağlacı bulunmaktadır?
 - a. Meyli, şu yolda ölüm kelse aña teyyarimen.
 - b. Birdem küçük qaçıdu, birdem oftiser.
 - c. Ketmekçi édim, biraq endi ketmeymen.
 - d. Mana menmu pidaiyliqqa yézilişqa keldim.
 - e. Gulnar bilen Gülşen bir mektepte oquydu.

- 10.** "Uniñdin héçkimni bilmeymen." cümlesinde boş bırakılan yere hangi son çekim edati getirilmelidir?
 - a. kebi
 - b. arqılıq
 - c. üçün
 - d. özge
 - e. qarap

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c. Yanınız yanlış ise, "Uygur Adı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a. Yanınız yanlış ise, "Uygur Edebiyatı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. b. Yanınız yanlış ise, "Ünlüler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. d. Yanınız yanlış ise, "Uygur Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e. Yanınız yanlış ise, "Ünsüz Uyumu" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. b. Yanınız yanlış ise, "Yapım Ekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. c. Yanınız yanlış ise, "Fiillerin Birleşik Çekimi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a. Yanınız yanlış ise, "Zarf-fiiller" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. e. Yanınız yanlış ise, "Bağlaçlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d. Yanınız yanlış ise, "Son Çekim Edatları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

"ızıl, yalghançı, sözçan, edeplik, depterçe, tilekdaş" kelimeleri ünsüz uyumuna uymamaktadır.

Sıra Sizde 2

"alma" ve "ış" kelimelerinin şahıslara göre iyelik çekimi şu şekildeildir:

almam (elmam)	işim (işim)
almañ	işin
almisi	işî
almimiz	işimiz
almañlar	işinlar
almisi	işî

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akar, M.- Deniz, S.- Bilecik, F. (1994). *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı*, Yesevi Yay., İstanbul.
- Alptekin, E. (1997). "Doğu Türkistan Türklerinin Bağımsızlık Mücadelesi", *Yeni Türkiye* (Türk Dünyası Özel Sayısı II), S. 16, Temmuz-Ağustos, s. 1385-1390.
- Bekin, M. R. (1997). "Doğu Türkistan Gerçekliği", *Yeni Türkiye* (Türk Dünyası Özel Sayısı II), S. 16, Temmuz-Ağustos, s. 1391-1395.
- Bozkurt, F. (2005). *Türklerin Dili*, Kapı Yay., İstanbul.
- Buran, A. (2010). *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ Yay., Ankara
- Cafeiroğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.
- Doğan, L.- Durmuş, O.- Hünerli B.- Şuataman, Ö.- Efendiye, A. (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yay., İstanbul.
- Ercilasun, A. B. (1993). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, KB Yay., Ankara.
- Gömeç, S. (1997). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, AKM Yay., Ankara.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (1991), C. I-II, KB Yay., Ankara.
- Kaşgarlı, S. M. (1992). *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, Orkun Yayınevi, İstanbul.
- Kaşgarlı, S. M. (1998). *Çağdaş Uygur Türkleri'nin Edebiyatı*, KB Yay., Ankara.
- Li, Yong-Söng (2004). *Türk Dillerindeki Sontakilar*, Kebikeç Yay., İstanbul.
- Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri.
- Özkan, N. (2003). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara.
- Öztürk, R. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- Öztürk, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, TDK Yay., Ankara.
- Turan, Ş. (1998). "Uygur Türkleri Edebiyatı", 1998 TDEK, TKAE Yay., C. 4, Ankara, s. 213-228.
- Yazıcı Ersoy, H. "Yeni Uygur Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 355-428.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yay., İstanbul.

2

Amaçlarımız

- Bu üniteyi tamamladıktan sonra;
- 🕒 Doğu Türkistan Uygur Arap alfabetesini okuyup çözebilecek,
 - 🕒 Kazakistan Uygur Kiril alfabetesini okuyup çözebilecek,
 - 🕒 Uygur Türkçesi ile yazılmış metinleri tanımlayıp çözümleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Doğu Türkistan Uygur Arap Alfabesi
- Kazakistan Uygur Kiril Alfabesi
- Metin Örnekleri

İçindekiler

Çağdaş Türk Yazı Dilleri-II

Uygur Türkçesi Alfabe ve Metin
Örnekleri

- DOĞU TÜRKİSTAN UYGUR ARAP ALFABESİ
- KAZAKİSTAN UYGUR KİRİL ALFABESİ
- UYGUR TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ

Uygur Türkçesi Alfabe ve Metin Örnekleri

DOĞU TÜRKİSTAN UYGUR ARAP ALFABESİ

Yazı Çevrimi	Sonda	Ortada	Başta	Yazı Çevrimi	Sonda	Ortada	Başta
a	ا	ا	ئا	ا	ل	ل	ل
b	ب ب	ب	ب	m	م م	م	م
c	ج ج	ج	ج	n	ن ن	ن	ن
ç	چ چ	چ	چ	ñ	ڭ ڭ	ڭ ڭ	-
d	د د	د	د	o	و و	و و	ئو
e	ء ئ	ء ئ	ء ئ	ö	ۈ ۈ	ۈ ۈ	ئۈ
é	ي ئې	ي	ئې	p	پ پ	پ پ	پ
f	ف ف	ف	ف	r	ر ر	ر ر	ر
g	گ گ	گ	گ	s	س س	س س	س
ğ	غ غ	غ	غ	ş	ش ش	ش ش	ش
h	-	ھ	ھ	t	ت ت	ت ت	ت
x	خ خ	خ	خ	u	ۇ ۇ	ۇ ۇ	ئۇ
i	ى ى	ى	ئى	ü	ۈ ۈ	ۈ ۈ	ئۈ
j	ژ ژ	ژ	ژ	v	ۋ ۋ	ۋ ۋ	ۋۇ
k	ك ك	ك	ك	y	ي ي	ي ي	ي
q	ق ق	ق	ق	z	ز ز	ز ز	ز

KAZAKİSTAN UYGUR KİRİL ALFABESİ

KİRİL	LATİN	KİRİL	LATİN
А а	A a	Ң ң	Ñ ñ
Б б	B b	О о	O o
Ж ж	C c	Ө ө	Ö ö
Ч ч	Ç ç	П п	P p
Д д	D d	Р р	R r
Е е	É é	С с	S s
Ә ә	E e	Ш ш	Ş ş
Ф ф	F f	Т т	T t
Г г	G g	Ү ү	U u
Ғ ғ	Ğ ğ	Ҧ Ҧ	Ü ü
Һ һ	H h	В в	V v
Х х	X x (h)	Й й	Y y
И и	İ i	З з	Z z
Ж ж	J j	Щ щ	Şç şç
К к	K k	Ц ц	Ts ts
Қ қ	Q q	Я я	Ya ya
Л л	L l	Ё ё	Yo yo
М м	M m	Ю ю	Yu yu
Ң ң	N n	Ь ь	kesme ve inceltme

UYGUR TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ

قۇتۇلۇش يولىدا

قۇتۇلۇش يولىدا سۇدەك ئاقتى بىزنىڭ قانىمىز
سەن ئۈچۈن ئەي يۇرتىمىز بولسۇن فىدا بۇ چانىمىز.

قان كېچىپ ھەم چان بېرىپ ئاهىر قۇتۇلدۇرۇق سېنى
قۇتۇلۇشقا قالبىمىزدە بار ئىدى ئىمانىمىز.

يارۇ-ھەمدەم بولدى بىزنىڭ ھىممەتىمىز سەن ئۈچۈن
دۇنيانى سورگان ئىدى ھىممەت بىلەن ئەچىداتىمىز.

يۇرتىمىز بىز يۈز-کۆزۈنى قان بىلەن پاكسىزلىدۇق،
ئەمدى ھېچ كىرلەتمىگەيمىز چۈنكى تۈركىتۈر نامىمىز

ئاتىلا، چىڭىز، تۆمۈر... دۇنيانى تىترەتكەن ئىدى
چان بېرىپ، چان ئالىمىز، بىز ئۇلار ئەمۇلادى بىز.

چىقتى چان ھەم ئاقتى قان، دۇشمەندىن بولدى ئەل ئامان،
بىشىسۇن، مىڭ يېشىسۇن پارلانسۇن ئىستىقبالىمىز

مەھەممەت ئالىي تەۋفىك

KUTULUŞ YOLIDA

Qutuluş yolda sudek aqtı bizniň qanımız
Sen üçün ey yurtımız bolsun fida bu canımız.

Qan keçip hem can berip ahır qutuldurduq séni
Qutuluşqa qalbimizde bar idi imanımız.

Yaru-hemdem boldi bizniň himmetimiz sen üçün
Dunyani sorğan idi himmet bilenecdadımız.

Yurtımız biz yüz-közünni qan bilen pakizledeuq,
Emdi hiç kirletmigeymiz çünkü Türkür namımız

Atilla, Çingiz, Tümür... Dünyani titretken idi
Can berip, can alımız, biz ular evladı biz.

Çıktı can hem aqtı qan, düşmenden boldi el aman,
Yéşisun, miň yéşisun parlansun istiqbalımız.

Mehemet Ali Tevfik

KURTULUŞ YOLUNDA

Kurtuluş yolunda su gibi aktı bizim kanımız,
Sen için ey yurdumuz feda olsun bu canımız.

Kan akıtıp hem can verip sonunda kurtardık seni
Kurtulmaya kalbimizde var idi imanımız.

Bir nefes hem oldu yar himmetimiz sen için
Dünyayı sormuş idi himmet ileecdâdımız.

Yurdumuz biz yüz gözünü kan ile temizledik
Şimdi hiç kirletmeyiz çünkü Türkür namımız.

Atilla, Cengiz, Timur dünyayı titretmiş idi
Can verip, can alız, biz onların evladıyız.

Çıktı can hem aktı kan, düşmandan oldu el-amam
Yaşasın, bin yaşasın parlasın istikbalımız.

Mehmet Ali Tevfik

پولۇ

ئەپەندى ئايالىغا دەپتۇ:

-ئۇخشتىپ بىر پولۇ قىلغىن، مەزه قىلىپ يەيلى!
-خۇدايم بۇيرۇسا، دېسىلە، - دەپتۇ ئايالى.

ھەي نادان خوتۇن سەن پولۇنى ئېتىۋەر، پولۇ تەبىyar بولۇپتۇ؛ تاۋاققا
بۇيرىغان-بۇيرىمىنىغا قارىمای. بېۋەمەيمىزمۇ، - دەپتۇ. پولۇ تەبىyar بولۇپتۇ؛ تاۋاققا
ئۇسۇلۇپتۇ، دەستىخانغا ئىككىلىپ، ئەمدى قولىنى تاۋاققا سۇنغاندا قازىخانىدىن
ئىككى مۇلازىم كېلىپ، "سىزنى قارى چاقىرىۋاتىدۇ" دەپ، ئەپەندىمىنى كېيىمنى
كىيشىكە قويمىاي، ئالدىغا سېلىپ ھايداپ ئىلىپ مېڭىپتۇ. ئەپەندىنى
قازىخانىدىن خۇپتەندىن كېيىن قويۇپ بېرىپتۇ. ئۆيىگە كېلىپ، ئىشىكىنى
ئاستا قىقىپتۇ. ئايالى:

- كىم بۇ؟ - دېسى، ئەپەندى:
- خۇدايم بۇيرۇسا مەن سېنىڭ ئېرىڭ، - دەپتۇ.

POLU

Ependi ayalığa deptu:

- Oxşitip bir polu qilgin, meze qilip yeyli!
- Xudayim buyrsa, désile, - deptu ayali.

Hey nadan xotun sen poluni étiver, polu teyyar bolğandin kéyin Xudanniň buyriğan-buyriminiňa qarimay. Yévemeymizmu, -deptu. Polu teyyar boluptu, tavaqqa usuluptu, destixanğa ékilip, emdi qolını tavaqqa sunğanda qazixanidin ikki mulazim kélép, "Sizni qazi çağırıvadı" dep, Ependimni kiyimni kiyışke qoymay, aldiğa sélip haydap élip méńiptu. Ependini qazixanidin xuptenidin kéyin qoyup bériptu. Öyige kélép, işikni asta qéqiptu. Ayali:

-Kim bu? - dése, Ependi:

-Xudayim buyursa men séniň ériň, -deptu.

PİLAV

Efendi (Nasrettin Hoca) hanımına demiş:

- Şöyle bir pilav yap, tadını çıkararak yiyeşim.
- Allah izin verirse, deseniz, demiş hanımı.

Hey akılsız kadın, sen pilavi yapıver, pilav hazır olduktan sonra, Allah'ın izin verip vermediğine bakmadan yiyemez miyiz demiş. Pilav hazır olmuş. Tabağa konulmuş. Sofraya eğilip, tam elini tabağa uzattığında, mahkemeden iki mülazim gelip, "Sizi kadı çağırıyor" deyip Efendi'yi giyimini giymeye fırsat vermeden önüne düşürüp apar topar alıp gitmişler. Efendi'yi mahkemeden yatsıdan sonra salıvermişler. Evine gelince, kapıyı yavaşça çalmış. Hanımı:

-Kim o? deyince, Efendi:

-Allah izin verirse ben senin kocanım, demiş.

ئۇيغۇر ماقاللىرى

UYĞUR MAQALLIRI-UYGUR ATASÖZLERİ

ئاش تۇرغان يەردە ئاغرىق تۇرمایدۇ.

Aş turğan yerde ağrıq turmaydu.

Yemek olan yerde hastalık durmaz.

ئاش يېڭەن قاچاڭنى ئوشتۇتۇپ قويما.

Aş yegen qaçañni oşutup qoyma.

Yemek yediğin tabağı kırıp atma

ئەقىلىق ئوپلاپ تۇرغىچە، ئەخمىق سۇدىن ئۆزۈپ ئۆتۈپتۇ.

Eqilliq oylap turğıçe, exmeq sudin üzüp ötüptü.

Akıllı düşününceye kadar, ahmak suyu yüzerek geçer.

ئېقىلىسز باشنىڭ دەرىدىنى پۇت تارتىدۇ.

Eqilsiz başınıñ derdini put tartıdu.

Akılsız basın derdini ayak çeker.

ئېقىلىسز بىلەن پولۇ يېڭۈچە، ئەقىلىق بىلەن تاش توشۇ.

Eqilsiz bilen polu yığıçe, eqilliq bilen taş toşu.

Akılsız ile pilav yiylene kadar, akıllı ile taş taşı.

ئېقىلىسىزغا باش بولغۇچە، ئېقىلىلىقنىڭ قولى بول.

Eqilsizga baş bolğiche, éqilliqniň quli bol.

Aklsıza baş olacağına, akıllının kulu ol.

پاقا يۇتقان يىلاندەك.

Paqa yutqan yilandek.

Kurbağa yutmuş yılan gibi.

پاقىنimu دەسسىسە ”ۋاق“ دەيدۇ.

Paqinimu dessise “vaq” deydu.

Kurbağanın da üstüne bassan “virak” der.

پايدا بىلەن زىيان بىر توغقان.

Payda bilen ziyan bir tuqqan.

Fayda ile ziyan akrabadır.

پايىدىن بۇرۇن زىياننى ھەسپاپلا.

Payidin burun ziyanni hesapla.

Kârdan önce zararı hesapla.

يەر تويمىغىچە ئەل تويماس.

Yer toymığice el toymas.

Yer doymayıncı el doymaz.

يەرگە چۈشكەن گۈل بولىدۇ، ئوتقا چۈشكەن كۈل.

Yerge çüşken gül bolidu, otqa çüşken kül.

Yere (toprağı) düşen çiçek olur, ateşe düşen kül olur.

يەرنىڭ بەركىتى سۇ بىلەن.

Yerniň berikitii su bilen.

Toprağın bereketi su ile.

يەتمىش ياشلىقىمۇ يەتتە ياشلىقتىن ئۆكىنىدۇ.

Yetmiş yaşlıqmu yette yaşılıqtın öginidu.

Arap alfabesiyle yazılmış olan aşağıdaki metni Latin alfabesiyle yazınız.

SIRA SIZDE

ئىبراھىم سايىت بىر كۈنى بىر كېسەك چىگە كېسەك قۇيدۇرۇپتۇ ۋە چۈشتە
نان، چاي بېرىپتۇ. كېسەكچى بىر ئۇلۇرۇشتا 7-6 ناننى يەپ بولۇپتۇ. ئىبراھىم
سايىت هەيران قېلىپ كېسەكچىدىن سوراپتۇ:
-ئۇزلىرىنىڭ بۇنىڭدىن باشقۇ ھۇنەرلىرىمۇ بارمۇ؟

КӨРҮШÜŞ VE TONUŞTURUŞ-GÖRÜŞME VE TANIŞTIRMA

-Хош, яхшимусиз?

-Хоş, yaxşımusiz?

-İyi misiniz?

-Яхши, өзиңизчү? Қандақ әһвалиңиз?

-Yaxşı, öziňizcu? Qandaq ehvaliňiz?

-İiyim, ya siz? Durumunuz nasıl?

-Нahайити яхши, рәһмәт. Аниңизниң саламәтлигі назир қандакрақ?

-Nahayiti yaxşı, rehmet. Aninizniň salametligi hazır qandaqraq?

-Çok iyi, teşekkür ederim. Annenizin sağlığı şimdi nasıl?

-Хелила яхши.

-Xélila yaxşı.

-Oldukça iyi.

-Униңға мәндін салам ейтиң! Саламәт болсун!

-Uniňǵa mendin salam éytiń! Salamet bolsun!

-Ona benden selam söyleyin! İyi olsun!

-Рәһмәт сизгә!

-Rehmet sizge!

-Teşekkür ederim.

-Кириң! - Олтуруп бираz чай ичин!

-Kiriń! - Olturup biraz çay içiń!

-Girin! Oturup biraz çay için!

-Рәһмәт!

-Rehmet!

-Teşekkür ederim.

-Булар бизниң йеңи савақдашлиримиз. Нәмиси чәт’аллик окуғучи. Бу мениң достум, исми Османсан, пәмилиси Өмөр.

-Bular bizniň yéńi savaqdaşlirimiz. Hemisi çet'allik oquğuçi. Bu méniň dostum, ismi Osmancan, pemilisi Ömer.

-Bunlar bizim yeni sınıf arkadaşlarımız. Hepsi yabancı ülke öğrencisi. Bu benim arkadaşım, ismi Osmancan, soyadı Ömer.

-Яхшимусизләр?

-(Herkese) merhaba?

-İyi misiniz?

-Бу Мари Жонсон хеним. У Америкилик.

-Bu Mari Jonson xénim. U Amerikiliq.

-Bu Mari Jonson hanım. O Amerikalı.

-Яхшимусиз! Сиз нюёрклюкму?

-Yaxsimusiz! Siz nyuyorkluqmu?

-Merhaba! Siz New Yorklu musunuz?

-Яқ, мән нюёрклу әмәс.

-Yaq, men nyuyorkluq emes.

-Hayır, ben New Yorklu değilim.

-Сиз қайси шәһәрдин?

-Siz qaysi şeherdin?

Siz hengi şehirdensiniz?

-Бостондин.

-Bostondin.

-Boston'dan.

-Бостон қайси шитатта?

-Boston qaysi şitatta?

-Boston hangi eyalette?

-Массашусәң шитаттада. Сиз қейәрлик?

-Massaşusets şitatida. Siz qeyerlik?

-Massaşusets eyaletinde. Siz nerelisiniz?

-Мән шөшәклиkmәn.

-Men söseklikmen.

-Ben Şöşekliyim.

-Шөшәк Қарамайдын йиракму?

-Şöşek Qaramaydin yiraqmu?

-Şöşek, Karamay'dan uzak mı?

-Яқ, анчә йирак әмәс, хели йәқин.

-Yaq, ançe yiraq emes, xeli yeqin.

-Hayır, o kadar uzak değil, oldukça yakın.

ШАМАЛ ҚАНДАҚ ПӘЙДА БОЛИДУ

Белик суда инсан havada яшайды. Белик һәрикәтләнмисә яки су кимиirlinmisä, suniñ bar yoqligi belliqqa körünmeydu hem aňlanmaydu. Шунинça oxshaş biz havani özümüz kimiirlatmigichä яки hava qimirlinmigichä байкимаймиз. Amma jügrişimiz bilen havani baiqaymiz, üzümizge hava dolqunliri urulidu. Bezi vaqtarda qılığımızga şamalniň üşqetip çıqını aňlinidu. İssiq bölmuniň işigini açsaq, soğ şamal öyge tövendin kiridu, juquridin bolsa, issiq hava talaǵa çıqıp ketidu. Şamal bezi vaqtarda kün çıqıstıń çıqsa, bezide kün pétistin çıqıdu. Eslide şamal havaniň intayın qızıp kétéşidin якиsovup kétéşidin peyda bolidu.

Демәк, иссиқ hava bilen соғ havaniň қошулушудин шамал пәйда болиду.

ŞAMAL QANDAQ PEYDA BOLİDU

Béliq suda insan havada yaşaydı. Béliq heriketlenmisiye yaki su qimirlinmisa, suniñ bar yoqlığı belliqqa körünmeydu hem aňlanmaydu. Şuniňga oxşaş biz havani özümüz qimirlatmigiche yaki hava qimirlinmigiche bayqımaymız. Amma jügrişimiz bilen havani bayqaymız, üzümizge hava dolqunliri urulidu. Bezi vaqtarda qılığımızga şamalniň üşqetip çıqını aňlinidu. İssiq bölmuniň işigini açsaq, soğ şamal öyge tövendin kiridu, juquridin bolsa, issiq hava talaǵa çıqıp ketidu. Şamal bezi vaqtarda kün çıqıstıń çıqsa, bezide kün pétistin çıqıdu. Eslide şamal havaniň intayın qızıp kétéşidin якиsovup kétéşidin peyda bolidu.

Démek, issiq hava bilen soğ havaniň qosuluşudin şamal peyda bolidu.

RÜZGÂR NASIL MEYDANA GELİR

Balık suda, insan havada yaşar. Balık hareket etmese veya su kimildamasa suyun var veya yok olduğunu balık bilemezdi. Bunun gibi biz de havayı kimildatmasak veya kimildamasa fark etmeyiz. Ama koşmamız durumunda havayı hissederiz ve yüzümüze hava dalgaları değer. Bazen kulağımızda rüzgârin uğultusu iştilir. Sıcak odanın kapsısını açsak, soğuk rüzgâr eve aşagıdan girer, yukarıdan ise sıcak hava dışarıya çıkar. Rüzgâr bazı za-

manlarda doğudan çıksa, bazen de batıdan çıkar. Aslında rüzgâr havanın çok ısınmasından ya da soğumasından meydana gelir.

Demek ki, sıcak hava ile soğuk havanın çok ısınmasından ya da soğumasından meydana gelir.

АНА ТИЛИМ

Ана тилим, - дана тилим.

Ана тилим - булақ билим.

Ана тилим - қайнা�қ дилим

Ана тилим - байлық илим.

Ана тилим наят берəр,

Көлгүсигə уруқ терəр.

Сөйгү селип яш дилимға,

Яшаш үчүн ачкуч берəр.

E. Ислам

ANA TİLİM

Ana tilim, - dana tilim.

Ana tilim - bulaq bilim.

Ana tilim - qaynaq dilim

Ana tilim - bayliq ilim.

ANA DİLİM

Ana dilim, hikmetli dilim.

Ana dilim, kaynak dilim.

Ana dilim, sıcak gönlüm.

Ana dilim, zenginlik ilim.

Ana tilim hayat bérer,

Kelgüsige uruq térer.

Söygü sélip yaş dilimǵa,

Yaşaş üçün açquç bérer.

Ana dilim hayat verir,

Geleceğe tohum eker.

Sevgi salıp genç gönlüme,

Yaşamak için anahtar verir.

E. İslam

E. İslam

ТАН ШАМАЛЛИРИ

Йәлпүнүп өткән таң шамаллири

Бир дәм қешимда тохтап өтүңләр,

Йүрәк зарини, аһ вә дәрдини

Мәрһәмәт әйләп аңлап өтуңләр!

Ешип тағлардин берип йәткәндә

Тәңри тегинин итәклиригә,

Йипәк ромалдәк қолунлар тәгсүн

Дәрт юши тамған инәклиригә!

.....

Йиллардин бери тәвригән деңиз,

Әмди вактидур обдан ейтиниз.

Қурбансиз дәва болмиган һәч чағ

Биз дава қилип, қанмиған һеч чағ.

Мәнму ясаймән тиләклик долқун
Өзәмгә лайик салимән шавқун.
Шаир т--иләйду шундақ тиләкни,
Хиялдики у бир келичәкни

Йәлпүнүп өтүн тағлар бешидин,
Тағлардин откәч сәнчи қешидин.
Мәнму раслидим өткүр қиличим,
Өтәшкә тәйяр улуғ бурчум!

Әбдүрәһим Өткүр

TAN ŞAMALLİRİ

Yelpünüp ötken tañ şamalliri
Bir dem qéşimda toxtap ötüñler,
Yürek zarini, ah ve derdini
Merhemet eylep aňlap ötüñler!

Éşip taqlardin béríp yetkende
Tenri téginin iteklirige,
Yipek romaldek qoluñlar tegsün
Dertmen güllerniň çiceklirige!

Teselli oqup, derdige derman,
Geyret qoşuñlar geyretlirige,
Muñluk salamlar béríp éytiñlar
Dertmen güllerniň çiceklirige!

Yillardin béri tevrigen déñiz,
Emdi vaqtidur obdan éytiñiz.
Qurbansız deva bolmigan heç çağ
Biz dava qlip, qanmięgan héç çağ.

Menmu yasaymen tileklik dolqun
Özemge layiq salimen şavqun.
Şair tileydu şundaq tilekni,
Xiyaldiki u bir kéliçekni

Yelpünüp ötüñ taqlar bésidin,
Taqlardin ötkeç ceñci qészidin.
Menmu raslidim ötkür qılıçım,
Öteşke teyyar uluğ burcum!

Ebdurehim Ötkür

SEHER RÜZGARLARI

Esip geçen seher rüzgârları
Bir an karışmadurup geçiniz,
Yürek zârını, ah ve derdini
Merhamet kilip bilip geçiniz!

Aşip daqlardan varıp yetende
Tanrı dağının eteklerine,
İpek mendil gibi elin deşsin
Dert yaşı akan yanaklarına.

Teselli edip derdine derman,
Gayret ekleyin gayretlerine.
Gamlı selâmlar verip söyleyin
Dertle güllerin çiceklerine!

Yillardan beri oynayan deniz,
Şimdi vaktidir, güzel deyiniz.
Kurbansız dava olmadı asla,
Biz davamıza kanmadık asla.

Ben de dilekle dalgalanırı,م
Özüme lâyik ışık saları.
Şair diler böyle bir dileği,
Hayalindeki şu geleceği.

Esip geçen dağların başından,
Dağlardan geçen cenkçi yanından
Ben de biledim keskin kılıçımı,
Ödemeye hazırlım borcumu!

Abdurrahim Ötkür

خوراز بىلەن بۆرە

بىر بۆرە دەرەخ ئۇستىدە ئولتۇرغان خورازنى كۆرۈپ ئۇنى ئالداب يېمەكچى بۇپتۇ-دە، ئاستا دەرەخنىڭ تۇۋىگە كەپتۇ.
ھەي، خوراز، مەن ساڭا بىر خوش خەۋەر ئېلىپ كەلدىم، -دەپتۇ بۆرە، -يېقىندا، -
ھايۋانلار بىلەن قۇشلار ئارىسىدا بىر بىرىگە قارا سانىماسلىق، بىر بىرىنى بوزەك قىلىماسلىق، بىر بىرى بىلەن ئىناق ئۇتۇش توغرىلىق تۇختام تۈزۈلدى.
ئەمدى بۇرۇنقىدەك قورقىمىساڭمۇ بولىدۇ، يەرگە چۈش دوست بولۇپ، بىلەن ئويينايمىز!

خوراز بۆزىدىن ھېچقاچان ۋاپيا كەلمەيدىغانلىقىنى ياخشى بىلگەچكە، ئۇمۇز چاندۇرمىي. - بۆرە دوستۇم، سۇرۇمنىڭ راستلىقىغا ئىشىنەمەن. لېكىن ئازراق تەخىر قىلىپ تۇرساڭ، سېنىڭدىن باشقا يەنە ئىككى ئىت ئاغىنەم كېلىپ ماڭا خەۋەر قىلىماقچى ئىدى. ئۇلارمۇ ھازىرلا كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مەنمۇ چۈشەي، ھەممىمىز بىلەن ئويينايلى بۆرە خورازنىڭ بۇ سۆزىنى ئاكىلاپ، ئىككى ئىت يېتىپ كەلسە ئۆزىنىڭ توگىشىدىغانلىغىنى ئۆپلەپ، قۇيرۇقىنى قىسقان پېتى قېچىتىۋەتەن، ئاغىنا، نېمىشقا كېچىسەن؟ - دەپ ۋارقىراپتۇ خوراز، -تۇختام تۈزۈلدى.
دەۋاتاتىتىڭغۇ
ۋاي، خوراز ئاغىنە، ئۇ ئىككىسى تۇختامنى ئاللىقاچان بۇزغاندۇ، ھەر ھالدا-
پەخەسرەك بولاي، -دەپتۇ بۆرە قېچىپ كېتىپ بېرىپ. خوراز ئۇنىڭ كەينىدىن:
-ئالدامچىنىڭ قۇيرۇقى بىر تۇتام! - دەپ ۋارقىراپتۇ.

XORAZ BİLEN BÖRE

Bir böre derex üstide olturğan xorazni körüp uni aldap yimekçi boptu-de, asta derexniň tüvige keptü.

-Hey, xoraz, men saňa bir xoş xever elip keldim, -deptu böre, -yéqinda, hayvanlar bilen quşlar arisida bir birige qara sanimaslıq, bir birini bözek qılmışlıq, bir biri bilen inaq ötüş toğrılıq toxtam tüzüldi. Emdi burunqidek qorqmisaňmu bolidu, yerge çüs dost bolup, bille oynaymiz!

Xoraz böridin hiççaçan vapa kelmeydiğanlığını yaxşı bilgecke, umu çandurmuy. - Böre dostum, sözümniň rastlığıga işinemen. Lekin azraq texir qılıp tursaň, séniňdin başqa yene ikki it ağıñem kélép maňa xever qilmaqçı idi. Ularmu hazırla kelidu. Şuniňdin kényin menmu çüsey, hemmimiz bille oynaylı.

Böre xorazniň bu sözünü aňlap, ikki it ýetip kelse öziniň tügisidiğanlığını oylap, quyrugını qisqan pététi qéciptu.

-Hey, ağina, nimişqa kéçisen? -dep vaqiraptu xoraz, -toxtam tüzüldi devatattığú!

-Vay, xoraz ağine, u ikkisi toxtamni allıqaçan buzğandu, her halda pexesrek bolay, -deptu böre qécip kétip bérüp. Xoraz uniň keynidin: -Aldamçınıň quyrugi bir tutam! -dep vaqiraptu.

Metinde Geçen Kimi Kelimelerin Karşılıkları

derex: ağaç	işen-: inanmak
xever: haber	ağine: dost, arkadaş
bözek qıl-: ezmek, hor görmek	hemme: hepsi
inqaq: dost, barşçı	pététi: hemen, öylesine
toxtam: anlaşma	nimişqa: niçin
burunqi: önceki	aldamçı: hilekâr
çüs- : inmek	allıqaçan: çoktan
bille: birlikte	vaqır- : bağırmak
çandur-: yanılmak	pexes: uyanık, iyitiyatlı

هایۋانلارنىڭ دەتالاشلىرى

ئات، سىيىر ھەم ئىت ئۈچى، كىشىلەر قايىسىمىزنى ياخشى كۆرىدۇ، دەپ دەتالاش قىلىشىپتۇ. ئەلۋەتتە، مېنى، -دەپتۇ ئات، -مەن قوش تارتىمەن، تىرنا سۆرەيمەن، -چاڭخاللىقتىن، ئوتۇن توشۇيمەن، كىشىلەر مېنى مىنىپ شەھەرگە بارىدۇ. ئۇلار مېنىڭدىن زادىلا ئايىرلآلمايدۇ. ياق، مېنى ياخشى كۆرىدۇ. - دەپتۇ سىيىر، -مەن ئۇلارنى سوت بىلەن باقىمەن. ياق، - دەپ سۆز باشلايتۇ ئىت، -مەن ئىگەمنىڭ بارلىق مال-مۇلكىنى ساقلايمەن، ئۇ مېنى ياخشى كۆرىدۇ. بۇ دەتالاشنى بىر كىشى ئاڭلاپ تۇرغان ئىكەن. دەرھال تالاشماڭلار، سىلەر ھەممىڭلار بىزگە كېرەك. ھەر بىرىڭلار ئۆز ئورنىڭلاردا ياخشى، -دەپتۇ.

HAYVANLARNIŃ DETALAŞLIRI

At, siyir hem it üçi, kişiler qaysimizni yaxşı körildi, dep detalaş qilişti.
-Elvette, méni, -deptu at, -men qos tartimen, tirna soreymen, caňgalliqtin, otun toşuymen, kişiler méni minip şeherge baridu. Ular méniñdin zadila ayrılmaydu.
-Yaq, méni yaxşı körildi. - deptu siyir, -men ularni süt bilen baqiman.
-Yaq, -dep söz başlaptu it, -men igemniñ barlıq mal-mülkini saqlaymen, u méni yaxşı körildi.

Bu detalaşni bir kişi aňlap turğan iken. Derhal:

-Talaşmaňlar, siler hemmiňlar bizge kérek. Her biriňlar öz orniňlarda yaxşı, -deptu.

Metinde Geçen Kimi Kelimelerin Karşılıkları

siyir: inek

caňgalliq: ormanlık

qaysi: hangi

toşu-: taşımak

detalaş: münakaşa

zadila: asla, hiçbir zaman

qos: saban

ige: sahip, efendi

tirna: tırmak

orun: yer, konum

Aşağıda Uygur Türkçesiyle verilen metni Türkiye Türkçesine aktarınız.

SIRA SİZDE

Burunqi zamanda, bir padişaniň güzel bir qizi bar ikeň. Uniňga nurğun şeherlerdiň elçiler kelgen bolsimu qiz ret qiptu. Qizniň könlidle nime barlığıni bilelmigen ata-anisi uniň nime şerti barlığını soraptu.

-Başqa şertim yoq, deptu qiz. Kimde kim maňa birle vaqitniň içide hem gaday hem bay ikenligini körсitip, meni qayıl qılalisa, men şu kişiye tegimen.

تىلىمگا تىل تەككۈزۈمەڭلار

مېنى تۈنۈيدىغانلار بىلىپ دەمدۇ، بىلمەي دەمدۇ ئۇنى ئۇقمايمەن. ئامما ھەممىسى مەسىلەھەت قىلىۋالغاندەك: "تىلىڭدىن زەھەر تېمىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشىڭ جۈرۈشمەيدۇ..." دېيىشىدۇ. قىزىق. بۇ ئادەملەر تىل دېگەننىڭ ئىنسانغا بېيدىغان نەرسىلەرنىڭ تەمىنى بىلىش ئۈچۈنلا ئەمەس، توغرا كېلىپ قالغاندا، توغرا ۋە راست سۆزلەرنى ئېيتىش ئۈچۈنمۇ بېرلىگەنلىكىنى نېمىشقا بىلمەيسىلەر؟

ھەم، مېنىڭ تىلىمى "زەھەر" دېگەن، شېرىن، ھەسەلدىك تاتلىق سۆزلەرنى مەنمۇ بىلىمەن. مەسىلەن، "مەرھەمەت"، بىشىم بىلەن، "مېنىڭ نەچات يۈلتۈزمىسىز"، "ئاسىمىنىنىڭ تۇرۇ سىز"، ئوتىسىڭىز كۆرىگىڭىز، جىقىلىسىڭىز تۈرىگىڭىز، ئەچەل كەلسە ئولۇكىڭىز بولاي" دېگەڭە ئوخشاش سۆزلەرنى خالىغىنىزچە ئېيتىپ بېرىشىم مۇمكىن لىكىن بۇنداق سۆزلەرنى بىر كىملەرگە ھاچىتىم چوشۇپ قالغاندىمۇ ئىشلىرىم جۇرۇشمەي قالسىمۇ ئېيتىمالمايمەن چۈنكى بۇنداق شېرىن سۆزلەر ئېيتىپ قول، ئاياق، بەل ۋە بېشىمنىڭ ئازاب چىكىشىنى خالىمايمەن... شۇنىڭ ئۈچۈن سىلەردىن سورايدىغىنىم، تىلىمغا تىل تەككۈزۈمەڭلار؟

TİLİMĞA TİL TEKKÜZMEÑLAR

Ményi tonuydiğanlar bilip demdu, bilmey demdu uni uqmaymen. Amma hemmiyi meslihet qilivalgandek: "Tiliñdin zeher témip turidu. Şuniñ üçün işin jürüşmeydu..." déyişidi.

Qiziq. Bu ademler til degenniñ insanğı yeğdiğan nersilerniñ temini biliş üçünla emes, toğra kélép qalğanda, toğra ve rast sözlerni éytiş üçünmu bérilgenligini némişke bilmeyisiler?

Hey, méniiñ tilimni "zeher" dégen, sérin, heseldek tatlıq sözlerni menmu bilimen. Mesilen, "Merhemet", "Béşim bilen", "Méniiñ necat yultuzimsiz", "Asminimniñ töri siz", "Ötsiñiz körigiñiz, jiqisiñiz türigiñiz, ecel kelse ölügiñiz bolay" dégenge oxşaş sözlerni xaliğiñinizce éytip bérişim mümkün.

Lékin bundaq sözlerni bir kimlerge hacitim müşüp qalğandimu işlirim jürüşmey qalsimu éytalmaymen.

Çunki bundaq şerîn sözler éytip qol, ayaq, bel ve bésimniñ azap cékişini xalimaymen. Şuniñ üçün silerdin soraydiğinim, tilimäge til tekküzmeñlar?...

قانداق ئېلىپ بېرىسىن؟

ئىبراھىم سايت بىر يىلى يازدا ئۇرۇمچىگە بېرىپ، بىر مەھەل تۇرۇپ قايتۇ. تەسادىپى ھاۋا ئۆزگىرىپ سوغوق بولۇپ كېتىپتۇ. ئىبراھىم سايت قونالغۇ بولغان ئۆي ئىگىسىدىن قېلىنراق كېيم بولسا ئېچىقساڭچۇ، تونۇپ كەتتىم، -دەپتۇ.- ئۆيىدە يوق، بازاردىن ئېلىپ كېلەمیو؟ -دەپتۇ. ئىبراھىم سايت كۈلۈپ:- تۇرۇپ ئۆيۈگىدىكى تەبىyar چاپانى بېرەلمەيسەن. بازاردىن قانداق ئېلىپ كېلەيسەن؟--دەپتۇ.

QANDAQ ÉLİP BÉRİSEN?

İbrahim Sayit bir yılı yazda Ürümçige bérip, bir mehel turup qaptu. Tesadipi hava öz-girip soğaq bolup kétiptu. İbrahim Sayit qonalğu bolğan öy igisidin:

-Qélinraq kiyim bolsa éciqsañçu, tonup kettim, -deptu.

Öy igisi İbrahim Sayitqa çaqçaq qılıp:

-Öyde yoq, bazardin élip kélemyu? -deptu. İbrahim Sayit külüp turup:

-Öyündiki teyyar çapanni bérelmeysen. Bazardin qandaq élip kéleysen? -deptu.

سېتىشقىمۇ ئاشامتى

ئىبراھىم سايىت بىر كۈنى بىر كىسىدەك جىگە كىسىدەك قۇيدۇرۇپتۇ ۋە چۈشتە
نان، چاپ بېرىپتۇ. كېسەكچى بىر ئولتۇرۇشتا 6-7 ناننى يەپ بولۇپتۇ. ئىبراھىم
سايىت هەيران قىلىپ كېسەكچىدىن سوراپتۇ
ئۆزلىرىنىڭ بۇنىڭدىن باشقۇا ھۇنەرلىرىمۇ بارمۇ؟
ئىلگىرى ناۋايىچىلىق قىلاتتىم، - دەپتۇ كېسەكچى، - بازاردا نان ساتاتتىم.
ئىبراھىم سايىت كۈلۈپ تۇرۇپ
بىر ۋاقلىققا 6-7 نان بېسىلە، سېتىشقىمۇ ئاشامتى؟ - دەپتۇ. كېسەكچى.
گەپ-سۆز قىلىمай داستىخاندىن تۇرۇپ كېتۈپتۇ

SÉTİŞQİMÜ AŞAMTI

İbrahim Sayit bir künü bir kések çige kések quyduruptu ve çüste nan, çay bériptu.
Késekçi bir olturuşa 6-7 nanni yep boluptu. İbrahim Sayit heyran qélip késekçidin soraptu:

-Özliriniň buniňdin başqa hünerlirimu barmu?

-İlgiri navayçılıq qilattim, -deptu késekçi, -bazarda nan satattim.

İbrahim Sayit külüp turup:

-Bir vaqliqqa 6-7 nan yésile, sétişqimu aşamti?- deptu. Kesekçi gep-söz qilmay dastixandin turup kétuptu.

ҚУЯШ

Әтигәндە туримән
Раса қенип уйқамға.
Мени қарши алиду,
Қуяш күлүп асманда.

Соғ су билән ерикта
Жуюнимән бир пәстә.
Тамақ ичип, зокклинип,
Атлинимән мәктәпкә.

Садиров

ОЙНАШМА

Ойнашмиғин тәбиәт билән,
У ھەر кимгە әмәс оюнчуқ
Аспа уни ақ нийәт билән,
Сехи қәлби биз үчүн очук.

Ойнимиғин тәбиәт билән,
Әқлиң болса, ойнашма ھәргиз.
У ойнашса сән билән мәндин
Бу дунияда қалмиғай бир из,
У ойнашса көз йешимиздин
Пәйда болар бир дениز.

Kendimizi Sınayalım

- 1.** Uygur Türkçesi Kiril alfabesinde bulunan “Р, Д, Ф, Щ” harflerinin Latin alfabesindeki karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- P, D, F, §ç
 - R, D, F, §ç
 - P, L, F, Ts
 - R, D, Z, §ç
 - R, D, F, Ts
- 2.** Aşağıdaki harflerden hangisi Uygur Türkçesi Kiril alfabe besinde **bulunmaz**?
- Ӯ
 - Ӫ
 - Ҝ
 - Ӣ
 - Ӆ
- 3.** “Белик суда инсан навада яшайды.” cümlesinin Latin alfabesi karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- Balık suda insan havada yaşıydi.
 - Beliq suda insan habada yaşaydı.
 - Belik soda insan havala yaşaydı.
 - Béliq suda insan havada yaşaydı.
 - Béliq sula insan havala yaşaydı.
- 4.** “Yetmiş yaşıqmu yette yaşıqtıñ öginidu.” cümlesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı aşağıdakilerden hangisidir?
- Yetmiş yaşındaki de yedi yaşındakinden öğrenmelidir
 - Yetmiş yaşındaki de yedi yaşındakine övünür.
 - Yetmiş yaşındaki de yedi yaşındakinden öğrenir.
 - Yetmiş yaşı durmadan övünüyordu.
 - Yedisinde ne ise yetmişinde de odur.
- 5.** “Bir böre derex üstide olturğan xorazni körüp uni aldap yimekçi boptu” cümlesindeki “derex” kelimesinin anlamı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- taş
 - direk
 - terek
 - duvar
 - ağaç
- 6.** “Men saña bir xoş xever élip keldim” cümlesinin yükleninde hangi ekler bulunmaktadır?
- Görülen geçmiş zaman, ikinci tekil kişi
 - Şimdiki zaman, ikinci tekil kişi
 - Görülen geçmiş zaman, birinci tekil kişi
 - Geniş geçmiş zaman, birinci tekil kişi
 - Geniş zaman, ikinci tekil kişi
- 7.** “aldamçı” kelimesinin karşılığı aşağıdakilerden hangisindedir?
- insancıl
 - hilekâr
 - doktor
 - çiftçi
 - cırkin
- 8.** “Men igemniň barlıq mal-mülkini saqlaymen.” cümlede aşağıdakî eklerden hangisi bulunmaktadır?
- Sıfat-fil eki
 - Ayrılma hâli eki
 - İlgî hâli eki
 - Zarf-fil eki
 - Çokluk eki
- 9.** “Ular ménïndin zadila ayrılmaydu.” cümlesindeki “zadila” kelimesinin karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- asla
 - bazen
 - zaten
 - ziyadesiyle
 - her gün
- 10.** “Uniňga mendin salam éytىň” cümlesinin karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- Onuna kadar benden haber beklesin
 - Ona benden selam söylersin
 - Ondan bana selam getirdin
 - Ona senden selam götürreyim
 - Ona benden selam söyleyin

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. b	Yanıtınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a	Yanıtınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. d	Yanıtınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c	Yanıtınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e	Yanıtınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. d	Yanıtınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. b	Yanıtınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c	Yanıtınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. a	Yanıtınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. e	Yanıtınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Metnin Latin alfabesiyle yazılışı şu şekildedir:

İbrahim Sayit bir künü bir kések çige kések quyduruptu ve çüste nan, çay bériptu. Késekçi bir olturuşa 6-7 nanni yep boluptu. İbrahim Sayit heyran qélip késekçidin soraptu:

-Özliriniň buniňdin başqa hünerlirim barmu?

Sıra Sizde 2

Metnin Türkiye Türkçesindeki karşılığı şu şekildedir:

Eski zamanlarda bir padişahın güzel bir kızı varmış. Ona birçok şehrinden dünürler gelse de kız reddediyormuş. Kızlarının gönlünde ne olduğunu bilemeyen anne ve babası onun ne şartları olduğunu sormuşlar.

-Başka şartım yok, demiş kız. Her kim bana aynı zamanda hem fakir hem de zengin olduğunu gösterip beni ikna edebilirse, ben o kişiyle evleneceğim.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akar, M.- Deniz, S.- Bilecik, F. (1994). *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı*, Yesevi Yay., İstanbul.
- Alptekin, E. (1997). “Doğu Türkistan Türklerinin Bağımsızlık Mücadelesi”, *Yeni Türkiye* (Türk Dünyası Özel Sayısı II), S. 16, Temmuz-Ağustos, s. 1385-1390.
- Bekin, M. R. (1997). “Doğu Türkistan Gerçekliği”, *Yeni Türkiye* (Türk Dünyası Özel Sayısı II), S. 16, Temmuz-Ağustos, s. 1391-1395.
- Bozkurt, F. (2005). *Türklerin Dili*, Kapı Yay., İstanbul.
- Buran, A. (2010). *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ Yay., Ankara
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.
- Doğan, L.- Durmuş, O.- Hünerli B.- Şuataman, Ö.- Efendiye, A. (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yay., İstanbul.
- Ercilasun, A. B. (1993). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, KB Yay., Ankara.
- Gömeç, S. (1997). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, AKM Yay., Ankara.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (1991), C. I-II, KB Yay., Ankara.
- Kaşgarlı, S. M. (1992). *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, Orkun Yaynevi, İstanbul.
- Kaşgarlı, S. M. (1998). *Çağdaş Uygur Türkleri'nin Edebiyatı*, KB Yay., Ankara.
- Li, Yong-Söng (2004). *Türk Dillerindeki Sontakilar*, Kebikeç Yay., İstanbul.
- Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri.
- Özkan, N. (2003). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara.
- Öztürk, R. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- Öztürk, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, TDK Yay., Ankara.
- Turan, Ş. (1998). “Uygur Türkleri Edebiyatı”, 1998 TDEK, TKAE Yay., C. 4, Ankara, s. 213-228.
- Yazıcı Ersoy, H. “Yeni Uygur Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 355-428.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yay., İstanbul.

3

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 🕒 Tatar adını açıklayabilecek,
- 🕒 Tatar Türklerinin tarihini anlatabilecek,
- 🕒 Tatar Türkçesini tanımlayabilecek,
- 🕒 Tatar edebiyatını açıklayabilecek,
- 🕒 Tataristan Cumhuriyetinin yerini belirleyebilecek,
- 🕒 Tatar Türkçesi gramerini sınıflandırabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Tatar Adı
- Tatar Türkçesi Grameri
- Tatar Türklerinin Tarihi
- Ses Bilgisi
- Tatar Türkçesi
- Şekil Bilgisi
- Tataristan Cumhuriyeti
- Kelime Türleri

İçindekiler

Çağdaş Türk Yazı Dilleri-II

Tatar Türkçesi

- TATAR ADI
- TATAR TÜRKLERİNİN TARİHİ
- TATAR TÜRKÇESİ
- TATAR EDEBİYATI
- TATARİSTAN CUMHURİYETİ
- TATAR TÜRKÇESİ GRAMERİ

Tatar Türkçesi

TATAR ADI

Rusya sınırları içinde kalan birçok Türk boyu gibi Kazan bölgesi Türkleri de “Tatar” adıyla anılmaktadır. Bu ad daha sonraları Kırım, Sibirya, Litvanya, Polonya vb. bölgelerde yaşayan Türkler için de kullanılmıştır. Böylece Kazan Tatarları, Sibirya Tatarları, Kafkasya Tatarları, Kırım Tatarları şeklinde kullanılarak değişik Türk topluluklarının ortak adı hâline gelmiştir. Türk-Tatar adı bugün birbirini tamamlayan bir dil grubunu ifade etmektedir.

Tatar adı, ilk kez Orhun Yazıtlarında Otuz Tatar ve Tokuz Tatar şeklinde geçmektedir. Çin kaynakları bunları çeşitli devrelere ait olmak üzere “Ta-Ta” veya “Da-Da” şeklinde kaydetmişlerdir. Tarihçi Reşidüddin ise bu halkı ayrı bir kavim olarak kaydetmekte ve dillerinin Moğolca olduğunu yazmaktadır. Tatar adı, Dede Korkut hikâyelerinde de geçmektedir. Bu kaynakların dışında, Kâbusnâme'de Tatarların dokuz Türk kavminden biri olarak gösterildiği, Dîvânü Lügâti't-Türk'te Türk kavimleri arasında sayıldığı, Târih-i Fahred-din Mübârekşah'taki Türk kavimlerine ait listede Tatar adının da bulunduğu görülmektedir. Tatar adı, çeşitli kaynaklarda “dağ kişi, tatar, barbar, vahşi, okçu halk, put (ongun), defter, su Moğolu, yabancı” gibi anımlarla açıklanmıştır.

Avrupalılar, Ruslar ve bazı Asya milletleri yakın zamana kadar Altın Ordulara ve onları Avrupa Rusyasında yaşayan bütün soylu Müslümanlara Tatar demişlerdir. Altın Orduları'nde ve ondan sonra kurulan hanlıklarda üst düzey yöneticilerin kendisine Tatar demesi, bu ismin halk arasında benimsenmesine yol açmıştır. Ancak halkın büyük bir kısmının karşı çıktığı bu isim, XIX. yüzyılda gelişmeye başlayan Tatar şuuru ve özellikle, Şahabettin Mercâni'nın gayretleriyle bugünkü anlamda kabul edilmiş ve yerleşmiştir.

Tatar adı “tat” ve “ar” (er) söylerinin birleşmesinden oluşmuştur. Tat sözü “yabancı” anlamına gelen “yat” sözünden gelmektedir. Tarihî süreç içerisinde “yat > dat > tat” değişimini geçirmiştir. İkinci söz “ar” ise “er, kişi” anlamındadır. Dolayısıyla Tatar, Tat-ar (er) < Yat-ar (er) “yabancı er, yabancı kişi” anlamına gelmektedir. Suvar (su eri), Mişer (meşe eri), Ağaçeri (ağaç eri), Avar (av eri) boy isimleri de benzer şekilde kurulmuşlardır.

TATAR TÜRKLERİNİN TARİHİ

Bugün Tatar Türklerinin yaşadığı İdil-Kama bölgesine çok erken dönemlerden itibaren Türk kavimleri yerleşmeye başlamıştır. MS 1. yüzyılda Suvarlar, MS 100-374 yılları arasında Hunlar ve ardından da Sabir Türkleri bölgeye gelmişlerdir. Bugünkü Tatar Türklerinin ilk etnik oluşumunu Büyük Hun İmparatorluğu döneminde bu devletin bir parçası olan ve Don-Kuban sahasında yaşarken V. yüzyılın sonu ve VI. yüzyılın başında İdil boyuna göç eden Bulgar Türkleri teşkil eder. Dolayısıyla bugünkü İdil-Ural Tatarları Suvar, Sibir,

kısmen Hunlar ve İdil Bulgarları ile XII. yüzyılda Türkistan'dan bu bölgeye gelen Kıpçak Türklerinin torunlarıdır. Bulgar Türkleri VI. yüzyılda İdil-Ural bölgесine yerleşmeye başlamış, VII. yüzyılda İdil-Ural bölgesi tamamen bir Türk yurdu hâline gelmiştir.

Bulgar şehrini başkent yapan ve IX.-XII. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olan Bulgar Devleti, 1220'lerde Moğolların bölgeyi ele geçirmesiyle yıkılmış ve akabinde kurulan Altın Ordu Devletinin himayesine girmiştir. Cengiz Han'ın torunu Batu Han tarafından kurulan Altın Ordu Devleti, Batu Han'dan sonra tahta geçen Berkay'la birlikte Türkleşmeye başlamıştır. XIV. yüzyılın sonunda Altın Ordu Devleti Timur ordularına yenilmiş ve bölgede Kazan, Kırım, Astrahan, Kasım, Sibir ve Nogay hanlıklar ortaya çıkmıştır.

Yukarıda adı geçen hanlıklar içerisinde en önemli olanı, 1437-1552 yılları arasında varlığını sürdürün Kazan Hanlığıdır. 1552 yılına kadar Kazan Türkleri Moskova'ya yakın oldukları için sürekli Ruslarla mücadele etmiş ve çoğu zaman üstünük sağlamışlardır. 1547'de Moskova Knezliğine Korkunç İvan'ın gelmesiyle Ruslar sürekli Kazan Hanlığına saldırılarda bulunmuşlardır. Bu ağır saldırılara dayanamayan Kazan Hanlığı, 1552 yılında Rusların eline geçmiş ve 1556 yılında da tamamen Rusların denetimine girmiştir. Kazan'ın alınması bir vahşete dönüşmüştür, eli silah tutan herkes kılıçtan geçirilmiştir. 1552 yılından bugüne kadar Rusların hakimiyetinde yaşayan Tatar Türkleri, özellikle 1552 yılından sonra iki yüz süreyle büyük siyasi, iktisadi ve dini baskularla karşı karşıya kalmıştır. 1774'te Tatar, Başkurt ve Çuvaş Türklerinin ortaklaşa katıldıkları Pugaçev isyanıyla birlikte bir nebze rahatlama olmuştur. Bu durum 1860'lara kadar devam etmiş ve bu tarihten sonra Tatar Türkleri tekrar Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma tehdidine maruz kalmışlardır.

1917 yılında Kazan'da toplanan kurultayda "İç Rusya ve Sibiryada Müslüman Türk Tatarları" muhtar cumhuriyeti ilan edilir ve başına Sadri Maksudi Arsal getirilir. Daha sonra bu meclis, 29 Kasım 1917'de "İdil-Ural Devleti"nin kuruluşunu ilan eder. Ancak 1918'de bu kuruluş Bolşevikler tarafından dağıtıltır ve yeni bir kararname ile İdil-Ural Devleti, Tatar-Başkurt Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürülür. Ancak, daha sonra bu devletten de vazgeçilir ve yerine ayrı ayrı olarak 23 Mart 1919'da Başkurt ve 27 Mayıs 1920'de Tatar Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ilan edilir. Böylece bölgedeki Türk birliği parçalanır. Tatar Sultan Galiyev, daha sonra bu birliği yeniden kurmaya çalışır, ancak o da Stalin tarafından ortadan kaldırılır.

Gorbaçov'la 1980'lerin sonunda başlayan açılık politikası sonucunda Tataristan'da da bazı talepler dile getirilir. 30 Ağustos 1990 tarihinde SSCB dağılmadan Tataristan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan eder. Bağımsızlığı dört yıl boyunca hiçbir ülke tarafından tanınmayan Tataristan, 18 Şubat 1994'te Rusya ile bugünkü resmi statüsünü belirleyen bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma sonucunda Tataristan yarı bağımsız özerk bir Türk Cumhuriyeti konumuna gelmiş ve diğer muhtar cumhuriyetlere tanınmayan bazı haklar elde etmiştir.

TATAR TÜRKÇESİ

Tatar Türkçesi, Türk dilinin üç büyük kolundan (Karluk, Kıpçak, Oğuz) biri olan Kıpçak grubu içinde yer alır. Yönlerde göre yapılan lehçe tasnifleri bakımından ise, Kuzey Türkçesi içerisinde değerlendirilmektedir. Kuzey Türkçesi olarak adlandırılan bu gruptaki lehçeler, Kıpçak kökenli lehçelerdir. Tatar Türkçesinin de yer aldığı Kıpçak grubu içerisinde şu lehçeler girmektedir.

- I. Karadeniz-Hazar Bölgesi: 1. Karaim (Karay) 2. Kırım Tatar 3. Karaçay-Balkar 4. Kumuk
- II. İdil-Ural Bölgesi: 1. Tatar 2. Başkurt
- III. Aral-Hazar Bölgesi: 1. Kazak 2. Karakalpak 3. Nogay. 4. Kırgız

Tatar Türkçesinin temelini İdil Bulgarcası oluşturur. İdil Bulgarları, Türkçenin iki büyük dil grubundan bugünkü Çuvaş Türklerinin devam ettirdikleri r-l grubuna dahildirler. Ancak 920 yılında Bulgar hanı Almas Silke'nin halkıyla birlikte İslamiyeti kabul etmesiyle birlikte Bulgar Türkleri Arap alfabetesini kabul etmişler ve dillerinde meydana gelen değişmeyle de z-ş grubuna geçmişlerdir. Zengin bir kültür hayatı bulunan İdil Bulgar Türklerinden günümüze kalan kitabeler, İdil Bulgar Türkçesi, Tatar Türkçesi ve Arapça olarak yazılmış mezar taşlarıdır.

Bugünkü Tatar Türkçesinin üç ayrı ağızı bulunmaktadır. Bunlar Orta, Batı (Mişer) ve Doğu ağızlarıdır.

1. **Orta Ağız:** Tatar Türkçesinin bugünkü edebî dilini oluşturan merkez ağızıdır. Bu ağızin temsilcileri Kazan Türkleridir. Bunlar çoğunlukla Tataristan, Başkurdistan ve Ural dağlarının batısındaki bölgelerde yaşarlar.
2. **Batı (Mişer) Ağızı:** Batı ağızının temsilcilerini Mişer Tatarları oluşturur. İdil grubu Tatarlarına dahil olan bu ağızin temsilcileri Samara, Ulyanovsk, Sarıtav (Saratov), Penza, Ryazan, Tüben Novgorod, Orenburg, Volgograd, Astrahan bölgelerinde ve Tataristan, Mordov, Çuvaşistan, Udmurt, Başkurdistan cumhuriyetlerinin bazı kesimlerinde yaşarlar.
3. **Doğu Ağızı:** Bu ağızı konuşanlara Sibirya Tatarları denir. Doğu ağızının temsilcileri Batı Sibiryâ'nın Baraba, Tomsk, Tümen, Tobol ve Tara bölgelerinde yaşarlar.

Şu anda Tatar Türkçesi Tataristan'da resmi dil durumundadır. Bin yılı aşkın bir süre Arap alfabetesini kullanan Tatar Türkleri, 1927 yılında Latin alfabetesini kabul etmişler, ancak Türkiye'nin 1928'de Latin alfabetesini kabul etmesinden sonra, 1939 yılında Kiril alfabetesine geçmişlerdir. SSCB dağıldıktan sonra kurulan Rusya Federasyonu içinde özerk devlet statüsünü koruyan Tataristan Cumhuriyeti'nde Eylül 2001'de Latin alfabesi resmen kabul edilmiştir. Ancak, 15 Kasım 2002'de Rusya Parlementosunun alt kanadı Duma'da, federasyonu oluşturan cumhuriyetlerin Kiril alfabesi dışında başka bir alfabe kullanmaları yasaklanınca, Latin alfabesi uygulamaya geçirilememiştir. Tatar Türkleri bugün de Kiril alfabetesini kullanmaktadır.

TATAR EDEBİYATI

Kuzey ya da Kipçak grubu lehçelerinden olan Tatar Türkçesinin oldukça zengin bir edebiyatı vardır. Bu edebiyatı, Tatar edebiyat tarihçileri, iç gelişmesine, yaşadığı döneme, siyasi ve sosyal sebeplere bağlı olarak, kendi içinde dört ana devreye ayırmaktadırlar:

1. Eski ve Orta Asır Tatar Edebiyatı
2. 19. Asır Edebiyatı
3. 20. Asır Başı Edebiyatı
4. Sovyet Dönemi (1917'den sonra) Edebiyatı

Bu dönemler içerisindeki en uzun devreyi Eski ve Orta Asır Tatar Edebiyatı meydana getirir. Bu dönem de kendi arasında:

- a. En Eski ya da Ortak Türk Edebiyatı (12.-13. yüzyıla kadar).
- b. Bulgar Devri Edebiyatı (13. yüzyılın ortalarına kadar).
- c. Altın Ordu Devri Edebiyatı (13. yüzyıl ortalarından 14. yüzyıl ortalarına kadar).
- d. Kazan Hanlığı Devri Edebiyatı (15. yüzyıl ortalarından 16. yüzyılın sonuna kadar).
- e. 17. Yüzyıl Edebiyatı
- f. 18. Yüzyıl Edebiyatı şeklinde bölümlere ayrılmaktadır.

En eski Türk Edebiyatı dediğimiz dönem, ortak olup 13. yüzyıla kadar devam etmiştir. Eski Türkçe döneminin eserleri olarak adlandırılan Orhun Yazıtları, Yenisey Yazıtları, Uygur dönemi eserleri yine Orta Türkçe dönemine ait olan Dîvânü Lügati't-Türk, Kuttadgu Bilig, Atabetü'l-Hakâyık, Ahmed Yesevî ve Süleyman Bakırgân'ının eserleri bu dönemin ürünleridir.

Büyük Bulgar Devletinin dağılmasından sonra İdil-Ural bölgesinde kurulan ve İdil Bulgarları diye adlandırılan devlet; Hazar, Bulgar, Kıpçak ve Fin-Ugor kabilelerinden meydana gelmiştir. İlim ve edebiyatta önemli bir yere sahip olan Bulgar Türkleri aynı zamanda 922 yılında İslamiyeti kabul eden ilk Türk boyudur. Bu dönem edebî eserleri içerisinde en önemlisi Kul Ali'nın yazmış olduğu Kissâ-i Yusuf adlı eseridir.

Altın Ordu dönemi Tatar Edebiyatının önemli bir merhalesidir. Orta Türkçenin ikinci dönemini oluşturan Harezm Türkçesiyle verilmiş eserler bu dönemin temelini oluşturur. Rabgûzî'nın Kısasü'l-Enbiyâ'sı, Harezmi'nin Muhabbetnâme'si, Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'i, Kerderli Mahmud'un Nehcû'l-Ferâdis'i, Seyf-i Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi, Hüsamâtât'în Destân-ı Cümâcûme Sultanî bu dönemin ürünlerini olup Kazan Tatar Edebiyatının oluşmasında önemli katkıları olmuştur.

Tatar Edebiyatının millî bir renk kazandığı dönem Kazan Hanlığı Devri Edebiyatıdır. 16. yüzyılın sonuna kadar devam eden bu dönemin ünlü simaları Hasan Kayğı, Kaztugan, Dusmembet, Çalgız, Cırv, Muhammed Emin, Kulşerif ve Arifbek'tir. Dönemin en ünlü edipleri ise Muhammedyar ve ömrünün son böülümlerini Osmanlı sahasında geçiren Kemal Ümmîdir. Kemal Ümmî'nin Dîvân'ı; Muhammedyar'ın da Tuhfe-i Merdân, Nûr-ı Südûr ve Nasihat adlı eserleri meşhurdur.

1552 yılında Kazan Hanlığı'nın yıkılması Tatar tarihinde, edebiyatında ve sosyal hayatında derin yaralar açmıştır. Halkın ve aydınların büyük kısmı yok edildiği için, bu dönemde sona 17. yüzyılda verilen eserler sınırlıdır. Bu dönemde ağır hayat şartları yüzünden tasavvuf cereyanı güçlenmiş Yesevî, Bakırgânî, Ümmî Kemal, Kul Ali ve Muhammedyar gibi ediplerin okuyucusu çoğalmıştır. Bu dönemde Tatarca-Rusça, Arapça-Farsça-Tatarca sözlükler yazılmıştır. 1630 yılında Arapçadan Tatar Türkçesine Münebbihat (Uyandırış) adlı bir eserin tercüme edildiği görülmektedir. Galibek Atalık ve Kişbîke'nin vasiyetnameleri, Kadir Galibek'in "Câmi'-i Tevârih" adlı eseri ve yazarı belli olmayan Defter-i Cengiznâme adlı eserler bu dönemin önemli eserleridir. Bu döneme damgasını vuran en önemli şairler ise Mevlâ Kulu ve Abdi'dir.

18. yüzyılda yoğun Rus baskısı devam etmiş ve Tatar Türkleri bu yüzyılda Başkurt ve Çuvaş Türkleriyle birlikte büyük bir isyan girişiminde bulunmuşlardır. Bunun üzerine biraz rahatlama görülmüştür. Bu yüzyılda eser veren şair ve yazarlar 17. yüzyıla oranla daha fazladır. Dönemin ünlü edipleri arasında Abdüsselâm, Abdülmennâن Müslüm, Ahmetbik, Tacettin Yalçınkardı var. Devrin en ünlü edibi ise Abdurrahim Otuz İmeni'dir. İmeni'nin pedagojik, ilmî, sözlük, biyografik ve edebî olmak üzere yüzden fazla eseri mevcuttur. İsmail ve Muhammed Emin adlı iki yazarın Seyahatnameleri, ünlü Batırşa Destanı ve 305 sayfalık halk hikayelerinin toplandığı "Mecmua-yı Hikeyet" adlı eserler dönemin önemli eserleridir.

19. yüzyıl, Tatar Türklerinin Rus idaresinde koloni olarak yaşadığı bir devirdir. Bu devirde önceki devirlerde olduğu gibi mücadele pek yoktur. Bununla birlikte ilimde, edebiyatta, sosyal hayatı ve ticarette önceki devirlere göre bir rahatlama ve serbestlik söz konusudur. 1804'te Kazan'da Kazan Üniversitesi kurulur, ayrıca pek çok kitap basılır. Osmanlı, Arap, Rus, Fars ve Avrupa edebiyatlarından kitaplar çevrilir. Önceki dönemlerdeki el yazma eserler yerini basma kitaplara bırakır. Tatar Türkçesine, medeniyetine ve tarihine yönelik çalışmalar hız kazanır. Bu dönem Tatar Sosyal ve ruhi fikir hareketinin başında Abdünnâsır Kursavi, Şehabettin Mercani, Kayyum Nasırı, Hüseyin Feyizhanov, İsmail Gaspirali gibi edipler yer alır. Bu kişiler vasıtasiyla edebî, ilmi, orjinal ve tercüme eserler, sözlükler, folklor eserleri çıkarma işi canlanır. Şark edebiyatından Kelile ve Dimne, Tutinâme, 1001 Gece Masalları, Kâbusnâme gibi eserler çevrilir. Ayrıca Batıdan roman türü girer ve R. Fahretdinov, Musa Akyigit, Fatih Kerim ve Ayaz İshaki gibi isimler vasıtasiyla yayılır. Bu kişilerden başka devrin önemli edipleri arasında Ahmet Uraneyev, Abdulcabbar Kandalıy, Sadri Maksudi Arsal, Miftahettin Akmolla ve Zahir Bigiyev gibi isimler vardır.

20. Yüzyıl Başı Edebiyatı 1900'lü yılların başından 1917 yılındaki Bolşevik İhtilali'ne kadarki dönemi içerisinde alır. Bu devirde 1905-1907 İhtilali, kapitalizmin gelişmesi, I. Dünya Savaşı, Bolşevik İhtilali gibi olaylar Tatarları ve Tatar Edebiyatını etkiler. Tatar millî bağımsızlık hareketi güç kazanır. Pek çok alanda önemli atılımlar yapılır. Okul ve medreseler açılır, kitaplar çıkarılır, gazete ve dergi basımı hız kazanır. Kazan ve Orenburg'ta yedi bin kitap, kırk yedi milyon tirajla basılır. Kazan, Ufa, Orenburg, Esterhan, Moskova, Petersburg, Samara, Uralsk gibi şehirlerde Tatar Türkçesiyle kırktan fazla dergi, elliden fazla gazete çıkarılır. Tarih, felsefe, etnografiya, dilbilim ve başka ilim dallarında pek çok eser yazılır. Ayrıca bu dönemde profesyonel anlamda Tatar tiyatrosu doğar. Tolstoy, Gogol, Puşkin, Şiller, Byron gibi klasikler tanınmaya başlar.

Bu dönem Tatar ve Türk edebiyatının en büyük şairlerinden Abdullah Tukay'ın yetiştiği devirdir. Onun için bu dönemde "Tukay Çağı Edebiyatı" denir. Tukay iki cilt tutarındaki şiirlerinin yanı sıra fıkra ve siyasi makaleler de yazmıştır. Fikir, Yultuz, El-İslah, Kuşağ, Turmuş gazeteleri ile El-Asrul-Cedit, Terbiyetül-Etfal, Añ, Yeşin, Yalt Yult ve Mektep dergilerinde yayınlanan şiir ve nesirleri 1907'den 1917'ye kadar risaleler hâlinde elli beş defa basılmıştır. Eserleri 1985 yılında toplu olarak beş cilt hâlinde yayımlanır. Şiirleri pek çok dile ve Türk lehçelerine çevrilir. Şiirlerinde aşk, millet ve milliyetcilik, hürriyet, din ve çocukların eğitimi gibi konuları işlemiştir. Abdullah Tukay'dan başka bu dönemin önemli şair ve yazarları arasında A. İshaki, İbrahim Nurullin, Necip Cihanov, Derdemend, Sevgiyyet Remiyev, Fatih Emirhan, Mirheyder Feyzi ve Şehzade Babiç gibi isimler vardır. Tiyatro alanında da Ali Asker Kemal önemlidir.

Tatar Edebiyatının son dönemi Sovyet Devri Edebiyatı diye adlandırılıp günümüzde kadar gelen dönemdir. 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra yeni yönetim eşitlik ve özgürlük gibi kavramlarla çok ulusal Rusya'daki topluluklara bağımsızlık vaadlerinde bulunur. Bu yüzden ihtilal, Tatar Türkleri arasında da geniş bir taraftar kitlesi bulur. 1920'li yıllarda pek çok Tatar edibinin eserlerinde Bolşevikliğin övüldüğü ve uğrunda mücadele edildiği görülür. Bu edipler arasında Alimcan İbrahimov, Mecit Gafuri, Ali Asker Kemal, Şerif Kemal gibi ustalar ve F. Burnaş, Kerim Tinçurin, Hadi Taktaş, Şamil Osmanov, K. Necmi gibi gençler vardır.

Bu dönem yazarlarının çoğu bilmenden Sovyet yönetiminin sınıflara özgürlük, köylülerre toprak verme gibi aldatmacalarına kanarak Sovyet ideolojisini savunurlar ve sonraları işin içerisinde çıksamazlar. 1920'lerden sonra edebiyat tamamen partinin denetimine girer. 1929'da alınan bir kararla daha önce Tatar Edebiyatında verilen tüm eserler burjuva edebiyatı diye dışlanır ve edipler sadece partinin istekleri doğrultusunda eser vermeye mecbur olurlar.

İhtilalin vadettiği kavramlar ve bazı reformlar yalan çıkışına bu harekete destek veren şair ve yazarların gönlü kırılır. İstedikleri eserleri yazamadıkları ve sanat güçlerini ortaya koyamadıkları için büyük sıkıntılarla döşerler. Dolayısıyla edebî alanda büyük bir gerileme olur. 20'li yillardan sonra yetişen edipler arasında Hasan Tufan, Musa Celil, M. Maksud, K. Necmi, E. Feyzi önemli yer tutmaktadır.

Stalin dönemi, Tatar Edebiyatında olduğu gibi diğer alanlarda da en ağır ve korkunç yılları içerir. Zengin bir tarihe ve kültüre sahip olan Tatar Türkleri büyük kayıplar vermiştirlerdir. On yıl içerisinde iki defa alfabe değiştirilmesi (1927-1940), matbuatta kısıtlamalar, Tatar okullarının kapatılması yanında namuslu, ahlaklı Tatar aydınları yok edilmiştir. Hatırı Sosyalizme hizmet eden ve bu minvalde eserler veren Alimcan İbrahimov, Cemal Veli-di, Feti Burnaş, G. Tolimbay, F. S. Kazanlı, Şamil Osmanov, G. Nimeti, G. Ali, G. Muhammetşin, Kerim Tinçurin bile öldürülmüştür.

II. Dünya Savaşı, Tatar Edebiyatında geniş yankılar uyandırmıştır. Tatar Türkleri bu savaşçı "azatlık için mücadele" olarak kabul etmiş ve var güçleriyle savaşa destek vermişler-

dir. Bu savaşa katılan beş yüz altmış bin Tatar Türkünün ikiyüz elli bine yakını ölmüştür. Bu dönem edebiyatında savaş konusu sıkça işlenmiş; kahramanlık, vatan aşkı, gurbet, sila özlemi gibi temalar yer almıştır. Bu savaşta başta Musa Celil, Fatih Kerim, Nur Bayan, Abdulla Aliş olmak üzere otuzdan fazla Tatar yazar ve şairi ölmüştür.

1960'lı yillardan itibaren sosyal hayatı ve edebiyatta rejimin biraz yumuşamasıyla kişisel bir edebiyat meydana gelmiştir. Son yıllarda ise tam olarak millî konulara ağırlık verilmiştir. Yasaklı olan eserlerin tamamı basılmış, özellikle tarihî ve millî kahramanları işleyen eserler verilmiştir. Ravil Feyzullin, Gerey Rehim, Refail Gaziyov, Robert Miniullin, Ramil Veliyev, Moxemmet Mehdiyev, Vahit İmamov, Rinad Muhammedi, Rkail Zeydulla günümüz şair ve yazarlarının en önemlileridir.

TATARİSTAN CUMHURİYETİ

Tataristan Cumhuriyeti, Doğu Avrupa ovasının doğu bölgesinde Kama ve İdil nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuş, 67.836 km^2 yüzölçümüne sahip bir Türk cumhuriyetidir. Tataristan'ın kuzey-güney sınırları arası 290 km, doğu-batı sınırları arası 460 km uzunluğundadır. Batisında Çuvaşistan, doğusunda Başkurdistan, kuzeybatısında Mari Cumhuriyeti, kuzeyinde Kirov bölgesi, kuzeydoğusunda Udmurt Cumhuriyeti, güneydoğusunda Orenburg bölgesi, güneyinde ise Samara ve Simbir bölgeleri yer alır. Başkenti Kazan olup yaklaşık dört milyonluk bir nüfusa sahiptir. Şubat 1994'te yapılan bir anlaşmayla muhtar cumhuriyet statüsüne kavuşmuştur.

Ülke genel olarak engebeli bir ovaya kaplıdır. Ortalama rakım iki yüz metre dolayındadır. Bölgede kara iklimi hakimdir. Yazlar sıcak ve bazen kurak, kışlar ise çok soğuktur. Tataristan'ın en büyük akarsuları İdil ve Kama ile Kama'nın kolları olan Belaya ve Vyatka ırmaklarıdır. Ülke topraklarının % 16'sı ormanlarla kaplıdır.

Tataristanın başkenti olan Kazan aynı zamanda ülkenin en büyük şehri olup 1.250.000 kişilik bir nüfusa sahiptir. Kazan'dan sonra ikinci büyük şehir 560.000 kişilik nüfusuya Çallıdır. Diğer önemli şehirleri Zelenedol, Aşağı Kama, Alabuga, Zey, Elmet, Bügilme, Aznakay ve Çistaydır. Cumhuriyet idari olarak 43 bölgeye ayrılmıştır. Ülkede 19 şehir, şehir tipinde 22 ilçe, 830 kasaba ve 3270 tane de köy bulunmaktadır.

1992 verilerine göre 3.705.000 kişinin yaşadığı Tataristan'da nüfusun etnik dağılımı şöyledir: Tatar Türkleri %48, Ruslar %43.5, Çuvaş Türkleri %3.7. Bunların dışında, çoğunluğu diğer Türk boylarından olmak üzere bazı farklı gruplar da vardır. Diğer Türklerle birlikte cumhuriyetin % 53'ünü Türk unsuru oluşturur. Halk şehirlerde yoğunlaşmıştır. halkın % 74'ü şehirlerde, % 26'sı da köylerde yaşamaktadır. Ülke nüfusunun % 54'ünü kadınlar oluşturur.

Tataristan çok güçlü ekonomik bir potansiyele sahiptir. Millî gelir içerisinde sanayinin payı % 53.3, tarım % 20.2, inşaat % 13, ulaşım ve haberleşme % 7.2, ticaret ve diğer alanların payı ise % 6.3'tür.

Tataristan petrol, doğalgaz ve elektrik üretimi yönünden oldukça zengin bir ülkedir. Ülkede yılda 35 milyon ton petrol, 1.3 milyar m^3 doğalgaz ve 36.5 milyar kw/saat elektrik üretilmektedir. Kişi başına düşen yıllık petrol üretimi on tondur. Sanayi üretimi 513 fabrika tarafından gerçekleştirilmektedir. Tarımsal üretim ise kolhoz ve sovhozlar tarafından yapılr. Cumhuriyet topraklarının % 70'e yakını tarıma elverişlidir. İthalat ve ihracat neredeyse biribirine denktir. Rusya petrolünün % 13'ünü İdil-Ural bölgesi petrolleri karşılmaktadır. Petrole bağlı yan endüstri ürünleri, kimyasal elementler, işletilmeyen altın yataklarının yanı sıra bütün Rusya taşımacılığının % 80'ini meydana getiren Kamaz kamyon fabrikası, Alabuga şehrinde yıllık üretimi 250.000'i aşan otomobil fabrikası, askeri ve sivil amaçlı uçak, tank ve helikopter fabrikaları Tataristan ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır.

TATAR TÜRKÇESİ GRAMERİ

Ses Bilgisi

Ünlüler

Tatar Türkçesinde dokuz ünlü vardır. Bunlar: “a, e, ī, i, o, ö, u, ü”dür. Bu ünlülerden a, u, ü, i ve i sesleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibi telaffuz edilir. Tatar Türkçesindeki o ve ö ünlülerini Türkiye Türkçesindeki o ve öden daha dar ve kısadır; o sesi o-u-i arasında; ö sesi ö-ü-i arasında bir sestir. Ayrıca Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan ī sesi Tatar Türkçesinde kullanılır. Ön damakta, düz ve yarı dar telaffuz edilen kısa bir ünlüdür. Bu ses, Tatar ünlü sisteminde i ünlüsünün ince sıradaki dengidir. Bu ünlü, telaffuz sırasında oldukça kısa olarak söylenilir, hatta düşme temayülü gösterir. Tatar edebî dilinde genel Türkçedeki /i/nin karşılığı olan bu ünlü, /i/ ile /i/ arasında bir telaffuz değerine sahip olan kısa /i/ denilebilecek bir ünlüdür.

Yukarıdaki ünlüler Tatar Türkçesine ait olan ünlülerdir. Bir de bunlardan ayrı olarak Rusça'dan giren ve Rusça kelimelerde kullanılan uzun ses değerine sahip ö, ī ve ē ünlülerini vardır. Yazında bu uzunluklar gösterilmektedir ama telaffuz edilirken bu ünlüler uzun okunur: patron (mermi), til (orta, cephe gerisi), tema, telegram (telgraf), lektor (konferansçı).

Bu ünlülerin dışında Tatar Türkçesinde bir de yünsüzü ile birlikte kullanılan ünlüler vardır: E e = yi, ī, IO io = yu, yü, Я я=ya, ye. E, IO, Я işaretleri kelimedeki ünlülerin kalınlık veya incelik durumuna göre “yi, ī”, “yu, yü”, “ya, ye” olarak okunmaktadır.

E e harfi kelime başında ve hece başında olduğunda ünlülerin durumuna göre yi, ī okunur: ерткыч-йұртқыч (vahşi hayvan), еллық-йыллик, аерма-аяirma (ayrım); ерет-йігіт (yigit, genç), егерме-йігірмі (yirmi), өлем-öyім (yıgıntı). Kelime içinde ve sonunda ise “i” olarak okunur: иссез-issiz (kokusuz), тимер-timir (demir), тире-tiri (deri).

Я я harfi kelimedeki ünlülerin kalınlık-incelik durumuna göre “ya, ye” şeklinde okunur: ярамас-ярамас (yaramaz), ярты-ярты (yarı, yarı); ямьсиз-yemsiz (çehresiz), ятим-yetim (yetim).

IO io harfi de kelimedeki ünlülerin kalınlık-incelik durumuna göre “yu, yü” şeklinde okunur: юлчы-yulçı (yolcu), юксыл-yuksıl (yoksul); ютәл-yütel (öksürük), юнәлеш-үнелиш (yon, yöneliş).

Tatar alfabetesinde Э э harfi kelime başında bulunduğu zaman “i” olarak okunmaktadır: әчке-іçкі (içki), әттәлек-іctelik (icerik, anlam).

Tatar alfabetesinde u ünlüsünü karşılayan “Y y” ile ü ünlüsünü karşılayan “Y y” harfleri kimi durumlarda ünsüzünün yazımı için de kullanılmaktadır. İsim-fil eki eki olan -(u) v/-ü)v bu işaretlerle karşılanır: алы-aluv (alma), аңлау-аңlav (anlama); килу-kiluv (gelme), күзләү-küzlev (gözleme).

Tatar Türkçesindeki ünlülerini şöyle bir şemayla gösterebiliriz:

	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Kalın	a	i	o	u
İnce	e, ī	i	ö	ü

Tablo 3.1
Tatar Türkçesinde Ünlüler

Ünlü Uyumları

1. Büyüük Ünlü Uyumu

Türk dilinin her döneminde ve her lehçesinde görülen bu uyum, Tatar Türkçesinde de çok düzenlidir: tormış (hayat), avıl (köy), toman (duman), tügerek (yuvarlak), üğiz (öküz), tössiz (renksiz).

Yabancı asılı kelimelerde bu uyumun bozulduğu görülür: gektar (hektar), gomumi (umumi), bronevik (zırhlı araba), suveren (müstakil), şefkat, çemodan (valiz).

Birleşik kelime ve birleşik isimlerde de uyum bozulur: Gölşat (Gülşat), karbike (kar- dan kız), timircibik (demir çubuk, tel), yalantepi (çıplak ayak).

2. Küçük Ünlü Uyumu

Büyük ünlü uyumunun çok sağlam olmasına karşılık, Tatar Türkçesinde küçük ünlü uyumu sağlam değildir. İlk hece dışındaki geniş-yuvarlak ünlülerin (u, ü) darlaşma, düzleşme temayıülü (ı, ī) bu uyumu bozmaktadır: bolıtlı (bulutlu), közgi (ayna), töziliş (düzülüş, kuruluş), bötinisi (hepsi), urındık (sandalye), küzlik (gözlük), süzlik (sözlük), yulçı (yolcu).

Tatar Türkçesinde Ünlülerle İlgili Özellikler

1. Türkiye Türkçesindeki o, Tatar Türkçesinde u; ö ise ü olur: un (on), tup (top), ug- lan (oğlan); dürt (dört), küz (göz), süz (söz).
2. Türkiye Türkçesindeki u, Tatar Türkçesinde o (o, u, ı arasındaki kısa ünlü); ü ise ö (ö, ü, i arasındaki kısa ünlü) olur: koş (kuş), tor- (dur-), öç (üç), döris (dürüst).
3. Birinci hecedeki e, Tatar Türkçesinde i olur: itek (etek), işek (eşek), it (et), sin (sen), bir- (ver-).
4. Birinci hecedeki o, ö, u, ü seslerini takip eden u, ü sesleri Tatar Türkçesinde ı, i olur: bolit (bulut), ofik (ufuk), ununçı (onuncu), töziliş (düzülüş), öçin (için).
5. Eski Türkçede ve bugün Türkiye Türkçesinde söz sonunda bulunan “nç”, “rk”, “lk” gibi ünsüz çiftleri arasında ünlü türer: bürük (börk), irük (erk), buriç (borç), kırık (kırık), kurık- (kork-), örük- (ürk-), alıp (alp), söyüniç (sevinç), tınıç (dinc<tınç).

Ünsüzler

Tatar alfabetesinde ünsüzleri gösteren 27 ses işaretini vardır: b, c, ç, d, f, g, h, x, j, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z, ts, şç, yi (yi), yu (yü), ya (ye). Ayrıca bir de kelimelerin kalın okunmasını sağlayan “Ь” ile ince okunmasını sağlayan “ъ” olmak üzere iki ayrı düzeltme işaretini bulunur. Bu işaret hece sonunda gelerek kalınlık ve incelik belirtir: ямъле-яемли (güzel, hoş), сәнгатъ-сенгет (sanat). Kelime başında “yı” olarak okunan “э” işaretini ise kelime içinde hemze işaretini görevi görür: тәэсир-тәşir, тәэмін-тә’мин gibi.

Tatar Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı dört ünsüz vardır: x, ñ, v, g. Bunlardan x gırıltıtan çıkan hırıltılı hıdir. ñ ise bizim alfabeımızde yer almayan damak n’sidir. v harfi bizdeki gibi diş-dudak v’si değil, çift dudak v’si (w)dir. Bu ses çıkarılırken dişler dudağa değil. Tatar Türkçesinde Türkçe kelimelerin tamamında çift dudak v’si kullanılır. Diş dudak v’si ise Rusça kelimelerde kullanılır. Bu ses Türkiye Türkçesindeki v ile aynıdır. (vagon, vrouç “doktor”, vokzal “gar”). g sesi ise Türkiye Türkçesinden daha belirgin bir şekilde çıkarılır.

Tatar Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler

Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında Tatar Türkçesinde kullanılan ünsüzler ile ilgili şu özellikleri tespit edebiliriz:

1. Türkçe asılı sözlerin başındaki bütün g’ler Tatar Türkçesinde k’ dir: kil- (gel-), kür- (gör-), kól- (gül-), kül (göl), kilin (gelin).
2. Türkçe kelimelerin başındaki d’ler Tatar Türkçesinde t’dir: tav (dağ), tuy- (doy-), timir (demir), til (dil), tugız (dokuz).
3. Kelime başındaki b’ler bazı sözlerde m’dir: miñ (bin), min (ben), min- (bin-), mu- yın (boyun), miyık (büyük), minçıl (bencil), moñ (bun- sıkıntı).
4. “var-, ver-, var” sözlerindeki kelime başı v- sesi, Tatar Türkçesinde b-’dir: “bar-, bir-, bar”.
5. İki ünlü arasında kalan p’ler b olur: yabis- (yapış-), tibiş- (tepiş-), übiş- (öpüş-).

6. İki ünlü arasında kalan k'ler g'ye; kalın k'lar g'ya döner: igin (ekin), ügiz (öküz), siziz (sekiz), tigü (dikmek), tugiz (dokuz), agım (akım, akıntı).
7. Türkçe asıllı bazı kelimelerde baştaki p'ler, Tatar Türkçesinde b'dir: bik (pek), barmak (parmak), börce (pire).
8. Bazı kelimelerin başındaki y'ler c'ye döner: cil (yel), cidi (yedi), cim (yem), cir (yer), cir (yır, şarkı), citiş- (yetiş-).
9. Türkiye Türkçesinde yazında gösterilmeyen “ñ” sesi Tatar Türkçesinde gösterilir: tañ (tan), ciñ (yen), moñ (bun, sikıntı), añlav (anlamak)
10. Arapça kelimelerdeki ayın sesi, Tatar Türkçesinde “g”olur: Gali (Ali), gaile (aile), segat (saat), Talgat (Talat), şagıyr (şair), gafu (af).
11. Türkçe sözlerdeki “c”ler Tatar Türkçesinde genellikle “ç”dir: kilecek (gelecek), yulçı (yolcu), aluçi (alıcı).
12. Türkiye Türkçesinde yumuşak g (ğ) olarak kullandığımız harf, Tatar Türkçesinde y olur: iy- (eg-), üyren- (öğren-), töyme (düğme), beyle- (bağla-), ciy- (yiğ-).
13. g sesi iki ünlü arasında kaldığında v'ye döner: avır (ağır), avız (ağız), avıl (ağıl, köy).
14. Kalın ünlülülü ve tek heceli kelimelerin sonunda bulunan -ğ sesi -v'ye döner: tav (dağ), bav (bağ), sav (sağ), yav- (yağ-), buv- (boğ-).
15. Türkiye Türkçesindeki bazı p'ler Tatar Türkçesinde f'dir: yifek (ipek), tufrak (toprak).

Ünsüz Uyumu

Tatar Türkçesinde ünsüz uyumu oldukça sağlamdır. Ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra gelen eklerin tonlu; tonsuz ünsüzlerden sonra gelen eklerin de tonsuz ünsüzle başladıkları görülmektedir: hatinga (kadına), bizde, avıldaş (aynı köylü), bülmeden (odadan); tormışka (hayata), tormışka (hayata), bexitke (şansa), tupçı (topçu).

Tatar Türkçesinde tek şekilli olan ve ç harfiyle başlayan yapım eklerinin uyumu bozduğu görülmektedir:

- çi, -çı: bakırçı, köymecî (gemici), romançı, gaybetçi (dedikoducu).
- çık, -çık: karçık (ihtiyarcık), ademçık (adamcağız).
- çıl, -çıl: onçıl (bol unlu), yardımçıl (yardımcı).
- çan, -çen: uyçan (endişeli), cinüvcen (yenici).
- çak, -çek: borçak (bezelye), kimirçek (kıkırdak).

Türkiye Türkçesinde ve Tatar Türkçesi söz varlığında ortak olan şu kelimeleri Tatar Türkçesinin ses kurallarını dikkate alarak Tatar Türkçesindeki şeklini yazınız: Türk, sekizinci, görünüş, demirci, diriliş, yedinci, tuzsuz, bulutlu.

SIRA SİZDE

Şekil Bilgisi

Çekim Ekleri

İsim Çekim Ekleri

1. Çokluk Eki

Çokluk eki diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de +lAr'dır: kitaplar, bolitlar (bulutlar), başkalar, şeherler, atlar, küller (göller).

Tatar Türkçesinde çokluk eki -lar, -ler burun ünsüzleri m, n ve ñ'den sonra gelirse -nar, -ner biçimine girer: urmannar (ormanlar), kiyimner (giyimler), tañnar (tanlar).

2. İyelik Ekleri

Tatar Türkçesindeki iyelik eklerinin yuvarlak ünlülü şekilleri yoktur. Ekler şunlardır:

Tablo 3.2
Uygur Türkçesinde
İyelik Ekleri

	Teklik	Çokluk
1. kişi	+m, +im; +m	+ibiz, +ibiz; +bız, +bız
2. kişi	+ñ, +iñ; +ñ	+igiz, +igiz; +giz, +giz
3. kişi	+ları, +lerı+ı, +ı; +sı, +sı	

kulım (kolumn)	ňlim (dilim)	harvam (arabam)
kulin	ňliň	harvaň
kuli	ňli	harvası
kulibiz	ňlibiz	harvabız
kuligiz	ňligiz	harvagız
kulları	ňlleri	harvaları

3. Hâl Ekleri

a. Yalın Hâl

Yalın hâl eksizdir: kul (kol), san (sayı), bexň (şans), baş, avıl (köy), tüben (alt, aşağı), kübükk (köpük), muycin (boyun).

b. İlgi Hâlî

Tatar Türkçesinde ilgi hâlinin yuvarlak ünlülü şekli yoktur. Ek Tatar Türkçesinde +nIñdır: bizniň (bizim), başkalaniň (başkentin), öyniň (evin), Azatniň (Azat'ın), ceyniň (yazın), mayniň (mayısın).

c. Yükleme Hâlî

Yükleme hâli ekinin de yuvarlak şekli yoktur. Ek, +nı, +niňdir: öyniň (evi), süzniň (sözü), yulnı (yolu), etinň (babayı), Tatarnı (Tatar'ı), kitapnı (kitabı).

İyelik 3. şahistan sonra yükleme hâli eki +nıdir: kitabıń (kitabını), kulın (kolunu), tilin (dilini), ülümňin (ölümünü).

d. Yönelme Hâlî

Tonlu ünsüzle ve ünlüyle biten kök ve gövdelerden sonra +gA; tonsuz ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra +kA şekliyle kullanılır: östelge (masaya), balaga (çocuğa), çışmege (çeşmeye), gomırge (ömür), arzanga (ucuza); mektepke (mektebe), sötke (süte), bolitka (buluta).

Yönelme hâli eki iyelik eki almış kelimelerden sonra +A olur: kulıma (elime), yortına (yurduna), yözine (yüzüne), baruvlarına (gitmelerine), kızlarına (gözlerine), mañgayına (alnın).

e. Bulunma Hâlî

Bulunma hâli eki de tonlu ünsüzlerden ve ünlülerden sonra +dA; tonsuz ünsüzlerden sonra +tA şeklindedir: cirde (yerde), cömlede (cümlede), ebide (ninede), vatanda; kitapta, töşte (düşte), sırtta.

f. Ayrılma Hâlî

Ayrılma hâli eki tonlu ünsüzlerden ve ünlülerden sonra +dAn; tonsuz ünsüzlerden sonra +tAn'dır: baladan, törmeden (hapishaneden), Çallıdan (Çallıdan), külden (gölden); attan, söttén (sütten), sedeften.

Burun ünsüzleri m, n ve ŋ'den sonra ayrılma hâli eki +dAn benzeşmeye uğrayarak +nAn olur: uramnan (sokaktan), tañnan (tandan), ülennen (ottan), minnen (benden), ülimnen (ölümden), moñnan (sıkıntıdan).

g. Eşitlik Hâlî

Eşitlik hâli eki Tatar Türkçesinde +çA olarak görülmektedir: gadetimçe (âdetimce), minimçe (benimce), törläge (türlü türlü), üzimçe (kendimce), vakitliça (vakitlice).

h. Vasıta Hâli

Tatar Türkçesinde vasıta hâli eki “ile” anlamını veren ve ekleşmeden kullanılan “bilen” kelimesiyle yapılmaktadır: ceyev bilen (yaya olarak), eni bilen (anneyle), pistolet bilen (tabancayla), siniň bilen (seninle).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de ekin eski şekli +ın; +n bazı kelimelerde görülmektedir: yazın, kışın, irten (sabahleyin).

4. Aitlik Eki

Aitlik eki tonlu ünsüz ve ünlülerin üzerine +gı, +gı; tonsuz ünsüzlerin üzerine ise +kı, +kı şeklinde gelir: çittegi (diştaki), xezirgi (şimdiki), tarafındagi (tarafındaki), uçaktagi (ocaktaki), arasındaki (arasındaki); aktıkkı yıl (sonuncu yıl).

Tatar Türkçesinde aitlik eki, ilgi hâli ekiyle birleştiğinde +niki, +niki şeklinde kullanılmaktadır: kolxozniki (kolhozunki), Tukaynıkı (Tukay'ınki), miniki (benimki), siniki (seninki).

5. Soru Eki

Soru eki Tatar Türkçesinde mı, mi̇ şeklindedir. Ekin yuvarlak ünlülü kullanım yoktur ve geldiği kelimeye bitişik yazılır: söyliymmi̇ (söylediyim mi), mömkinmi̇ (mümkün mü), oçtımı (uçtu mu), kilesinmi̇ (geliyor musun), kirekm̄i̇ (gerek mi), öydemi̇ (evde mi).

Fiil Çekim Ekleri

1. Şahıs Ekleri

Tatar Türkçesinde şahıs ekleri üç gruptur.

a. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman çekimlerinde kullanılırlar.

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-min, -mın; -m	-bız, -bız
2. Şahıs	-sıñ, -sın	-sız, -sız
3. Şahıs	-	-lar, -ler

b. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Görülen geçmiş zaman ve şart çekimlerinde kullanılırlar.

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-m	-k
2. Şahıs	-ñ	-gız, -gız
3. Şahıs	-	-lar, -ler

c. Emir Kökenli Şahıs Ekleri

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-ıym/-iym	-ıyk/-iyk
2. Şahıs	-	-(ı)gız, -(ı)gız
3. Şahıs	-sıñ,-sın	-sınnar, -sınner

2. Zaman ve Şekil Ekleri

a. Bildirme Kipleri

1. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Tatar Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman eki tonlu ünsüzlerden sonra ve ünlülerden sonra -gan, -gen; tonsuz ünsüzlerden sonra ise -kan, -ken'dir.

barganmin (gitmişim)	eytkenmin (söylemişim)
bargansıñ	eytkensiñ
bargan	eytken
barganbız	eytkenbız
bargansız	eytkensiz
barganlar	eytkenler

Olumsuz şekli: barmaganmin (gitmemişim), barmagansıñ, barmagan; eytmegenbız (söylememişiz), eytmegensiz, eytmegenler.

2. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ünlü ve tonlu ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra -dı, -di; tonsuz ünsüzle biten gövdelerden sonra ise -ti, -tiş şeklindedir. Ekin yuvarlak şekilleri yoktur.

añladım (anladım)	oçtim (uçtım)
añladıñ	oçtiñ
añladı	oçtı
añladık	oçtık
añladığız	oçtığımız
añladılar	oçtilar

Olumsuz şekli: añlamadım, añlamadıñ, añlamadı; oçmadık (uçmadık), oçmadıgız, oçmadılar.

3. Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman eki -a, -e'dir. Kalın sıradan ünlüyle biten fiillerden sonra ise -y şeklindedir. Şahis ekleri doğrudan doğruya fiillere eklenir. -a ile biten fiillerde a, i'ya; -e ile biten fiillerde e, i'ye döner. Birinci tekil şahsin çekiminde ekin tam şekli -mın, -mín kullanıldığı gibi, çokunlukla ekin kısalmış şekli -m kullanılır.

alam(in) (alıyorum)	eşlim(ın) (işliyorum)
alasıñ	eşlisıñ
ala	eşli
alabız	eşlibız
alasız	eşlisiz
alaralar	eşller

añliym(in) anlıyorum	kilem(ın) (geliyorum)
añliysiñ	kilesiñ
añliy	kile
añliybız	kilebız
añliysız	kilesiz
añliylar	kileler

Olumsuz şekli: alımıym (almıyorum), alımysıñ (almıyorsun), anlamıy (anlamıyor); işlemibız (çalışmıyoruz), işlemisiz (çalışmıyorsunuz), kılımiyler (gelmiyorlar).

4. Gelecek Zaman

Gelecek zaman Tatar Türkçesinde -açak, -eçek ekiyle yapılır. Ünlüyle biten fiillerden sonra araya -y- ünsüzü girer.

alaçakmın (alacağım)	söyleyeçekmín (söyleyeceğim)
alaçaksıñ	söyleyeçeksıñ
alaçak	söyleyeçek
alaçakbız	söyleyeçekbız
alaçaksız	söyleyeçeksiz
alaçaklar	söyleyeçekler

Olumsuz şekli: almayaçakmin (almayacağım), almayaçksın, almayaçak; söylemeyeçekbüz (söylemeyeceğiz), söylemeyeçeksiz, söylemeyecekler

5. Geniş Zaman

Tatar Türkçesinde geniş zaman -ar, -er; -ır, -ır; -r ekleriyle yapılır. -r ünlülerden sonra gelir.

alırmın (alırım)	tügermin (dökerim)	atarım(atarım)	kürirmın(görürüm)
alırsıñ	tügersıñ	atarsıñ	kürırsıñ
alır	tüger	atar	kürir
alırbız	tügerbüz	atarbız	kürırbız
alırsız	tügersız	atarsız	kürırsız
alırlar	tügerler	atarlar	kürirlər

Olumsuz şekli: almasnın (almam), almassıñ, almas; kürmesbüz (görmeyiz),kürmessiz, kürmesler.

Uyla- (düşünmek) filini Tatar Türkçesinde “Öğrenilen Geçmiş Zaman”a, “Görülen Geçmiş Zaman”a ve “Şimdiki Zaman”a göre tüm şahıslarla çekimleyiniz.

SIRA SİZDE

b. Tasarlama Kipleri

1. Şart Kipi

Diger Türk lehçelerinde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de şart kipi -sa, -se ekiyle ifade edilir.

ukısam (okusam)	yeşesem (yaşasam)
ukısañ	yeşeseñ
ukısa	yeşese
ukısañ	yeşesek
ukısañ	yeşesegiz
ukısalar	yeşeseler

Olumsuz şekli: ukımasam (okumasam), ukımasañ, ukımasa; yeşemesek (yaşamasak), yeşemesegiz, yeşemeseler.

2. Gereklik Kipi

Tatar Türkçesinde gereklik kipi iki şekilde yapılır. Birincisi fil köküne mastar eki -rga, -rge ve "kirek" kelimesi, ikincisi ise, aynı eke "tiyiş/tiyiş" kelimesi getirilerek yapılır.

miña ukırga kirek (okumalıyım)	min kaytırga tiyiş (dönmeliyim)
siña ukırga kirek	sin kaytırga tiyiş
aña ukırga kirek	ul kaytırga tiyiş
bızge ukırga kirek	bız kaytırga tiyiş
sızge ukırga kirek	sız kaytırga tiyiş
alarga ukırga kirek	alar kaytırga tiyiş

Olumsuz şekli: Gereklik kipinin olumsuz şeklinde -rga, -rge ekinin olumsuz şekli -maska/-meske kullanılır: miña ukımaska kirek (okumamalıyım), siña ukımaska kirek, aña ukımaska kirek; bız kaytmaska tiyiş (dönmemeliyiz), siz kaytmaska tiyiş, alar kaytmaska tiyiş.

3. Emir Kipi

Tatar Türkçesinde emir kipi kullanımında her şahıs için ayrı bir ek vardır.

alıym	ışlıym
al	ışle
alsın	ışlesin
alıyk	ışliyk
alıgız	ışlegiz
alsınnar	ışlesinler

Olumsuz şekli: alımıym (almayayım), alma, almasın; alımıybız (almayalım), almagız, almasınnar.

4. İstek Kipi

Tatar Türkçesinde istek kipi iki şekilde yapılmaktadır.

1. Tip İstek Kipi

1. tip istek istek çekimi -ası, -esi ekinin üzerine “kile” (geliyor) kelimesi getirilerek yapılır. Şu formül ile kurulur: *Fiil+-ası/-esi+iyelik ekleri+kile*

alasım kile (alasım geliyor)	küresim kile (göresim geliyor)
alasıñ kile	küresiñ kile
alası kile	küresi kile
alasıbız kile	küresibız kile
alasıgız kile	küresigiz kile
alasıları kile	küresileri kile

Olumsuz şekli: alasım kilmiy (alasım gelmiyor), alasıñ kilmiy, alası kilmiy; küresibız kilmiy (göresimiz gelmiyor), küresigiz kilmiy, küresileri kilmiy.

2. Tip İstek Kipi

Fiillerin üzerine getirilen -makçı, -mekçi eki istek şeklini karşılamaktadır:

yazmakçımın (yazmak istiyorum)	kilmekçımın (gelmek istiyorum)
yazmakçısın	kilmekçisin
yazmakçı	kilmekçı
yazmakçıbız	kilmekçıbız
yazmakçısız	kilmekçisiz
yazmakçılar	kilmekçiler

Olumsuz şekli: Olumsuz şekli tügil (değil) kelimesi ile yapılır: yazmakçı tügilmin (yasası yok), yazmakçı tügilsin, yazmakçı tügil; kilmekçitügilbız (gelesimiz yok), kilmekçı tügilsiz, kilmekçitügiller.

c. Fiillerin Birleşik Çekimi

1. Rivayet

Tatar Türkçesinde rivayet çekimi “iken” ile yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

Öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti -gan, -kan, -ken ekinden sonra “iken” yardımıcı fiillinin getirilmesiyle yapılır:

kilgen ikenmin (gelmişmişim)	adaşkan ikenmin (şAŞırmışmışım)
kilgen ikensin	adaşkan ikensin
kilgen iken	adaşkan iken
kilgen ikenbız	adaşkan ikenbız
kilgen ikensiz	adaşkan ikensiz
kilgen ikenner	adaşkan ikenner

Şimdiki Zamanın Rivayeti

-a/-e ekinin üzerine “iken” getirilir:

ala ikenmin (aliyormuşum)	ukiy ikenmin (okuyormuşum)
ala ikensin	ukiy ikensin
ala iken	ukiy iken
ala ikenbız	ukiy ikenbız
ala ikensiz	ukiy ikensiz
ala ikenner	ukiy ikenner

Gelecek Zamanın Rivayeti

-açak/-eçek ekinin üzerine “iken” eki getirilir: barmayaçak iken (varmayacak), eytme-yeçek ikenler (söylemeyeceklermiş), bilmeyeçek ikensiz (bilmeyecekmişiniz).

kölecek ikenmin (gülecekmişim)	birecek ikenmin (verecekmişim)
kölecek ikensin	birecek ikensin
kölecek iken	birecek iken
kölecek ikenbüz	birecek ikenbüz
kölecek ikensiz	birecek ikensiz
kölecek ikenner	birecek ikenner

Geniş Zamanın Rivayeti

-ar, -r ekinin üzerine "iken" getirilir:

tabar ikenmin (bulurmuşum)	cırlar ikenmin (şarkı söylemişim)
tabar ikensin	cırlar ikensin
tabar iken	cırlar iken
tabar ikenbüz	cırlar ikenbüz
tabar ikensiz	cırlar ikensiz
tabar ikenner	cırlar ikenner

Şart Kipinin Rivayeti

-sa/-se ekinin üzerine "iken" getirilerek yapılır:

bulsa ikenmin (olsaymışım)	bılse ikenmin (bilseymişim).
bulsa ikensin	bılse ikensin
bulsa iken	bılse iken
bulsa ikenmin	bılse ikenbüz
bulsa ikenmin	bılse ikensiz
bulsa ikenner	bılse ikenner

Gereklilik Kipinin Rivayeti

Gereklilik kipinin rivayeti "kirek" ve "tiyiş" kelimelerinin üzerine "iken" eki getirilerek yapılır:

miňa ukırga kirek iken (okumalymışım)	min kaytırga tiyiş iken (dönmeliyimışım)
siňa ukırga kirek iken	sin kaytırga tiyiş iken
aňa ukırga kirek iken	ul kaytırga tiyiş iken
bizge ukırga kirek iken	bız kaytırga tiyiş iken
sizge ukırga kirek iken	sız kaytırga tiyiş iken
alarga ukırga kirek iken	alar kaytırga tiyiş iken

2. Hikâye

Hikâye şekli i- fiilinin geçmiş zamanı (idi) ile yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

-gan ekinin üzerine "idi" eki getirilerek yapılır:

torgan idim (kalkmıştım)	işitken idim (iştimiştim)
torgan idin	işitken idin
torgan idi	işitken idi
torgan idik	işitken idik
torgan idigiz	işitken idigiz
torgan idiler	işitken idiler

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

-a, -e; -y'den sonra idi eki getirilir:

uyniy idim (oynuyordum)	kile idik (geliyordum)
uyniy idin	kile idik
uyniy idi	kile idik
uyniy idik	kile idik
uyniy idigiz	kile idik
uyniy idiler	kile idik

Gelecek Zamanın Hikâyesi

-açak, -ecek ekinin üzerine idő eki gelir:

kürecek idim (görecektim)	uylayacağım (düşünecektim)
kürecek idin	uylayacağın
kürecek idi	uylayacağım
kürecek idik	uylayacağım
kürecek idiniz	uylayacağınız
kürecek idiler	uylayacağımız

Geniş Zamanın Hikâyesi

Geniş zaman ekinin üzerine -idő eki gelir:

kaytır idim (dönerdim)	tüzer idim (dayanırdım)
kaytır idin	tüzer idin
kaytır idi	tüzer idi
kaytır idik	tüzer idik
kaytır idiniz	tüzer idiniz
kaytır idiler	tüzer idiler

Şart Kipinin Hikâyesi

-sa/-se ekinin üzerine idő eki gelir:

bilse idim (bilseydim)	añlasa idim (anlasaydım)
bilse idin	añlasa idin
bilse idi	añlasa idi
bilse idik	añlasa idik
bilse idiniz	añlasa idiniz
bilse idiler	añlasa idiler

Gereklilik Kipinin Hikâyesi

Gereklilik kipinin hikâyesi “kirek” ve “tiyış” kelimelerinin üzerine “idő” eki getirilecek yapılır:

miňa ukırga kirek idő (okumalıydım)	min kaytırğa tiyış idő (dönmeliydim)
siňa ukırga kirek idő	sin kaytırğa tiyış idő
aňa ukırga kirek idő	ul kaytırğa tiyış idő
bizge ukırga kirek idő	biz kaytırğa tiyış idő
sizge ukırga kirek idő	sız kaytırğa tiyış idő
alarga ukırga kirek idő	alar kaytırğa tiyış idő

3. Şart

Tatar Türkçesinde şartlı birleşik çekim bul- (ol-) fiilinin üzerine şart eki getirilerek yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı

bílgen bolsam (bilmışsem)	kürgen bolsam (görmüşsem)
bílgen bolsaň	kürgen bolsaň
bílgen bolsa	kürgen bolsa
bílgen bolsak	kürgen bolsak
bílgen bolsagız	kürgen bolsagız
bílgen bolsalar	kürgen bolsalar

Geniş Zamanın Şartı

yazar bulsam (yazarsam)	sizer bolsam (sezersem)
yazar bulsaň	sizer bolsaň
yazar bulsa	sizer bolsa
yazar bolsak	sizer bolsak
yazar bolsagız	sizer bolsagız
yazar bolsalar	sizer bolsalar

İstek Kipinin Şartı

2. Tip İstek Kipinin Şartı

almakçı bulsam (almak istesem)	kürmekçi bulsam (görmek istesem)
almakçı bulsaň	kürmekçi bulsaň
almakçı bulsa	kürmekçi bulsa
almakçı bulsak	kürmekçi bulsak
almakçı bulsagız	kürmekçi bulsagız
almakçı bulsalar	kürmekçi bulsalar

d. *imek* ve *iken* Fiiliyle Yapılan İsim Çekimi

İsim çekiminde geniş zamana kişi ekleri; geçmiş zamana i- yardımcı fiili, şartta da bul- yardımcı fiili getirilerek yapılır.

1. Geniş (veya Simdiki) Zaman

İsmen üzerine şahıs ekleri getirilir.

güzelmin (güzelim)	gaşıykmın (âşığım)
güzeliň	gaşıyksın
güzel	gaşıyk
güzelbüz	gaşıykbız
güzelsiz	gaşıyksız
güzeller	gaşıyklar

Şimdiki zamanın bu çekiminde, şahıs ifadesi kelimenin önüne konan şahıs zamirleri ile de karşılanabilmektedir: min güzel, sin güzel, ul güzel...

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zaman “iken” (imiş) kelimesinin çekimiyle yapılır.

yeş ikenmin (gençmişim)	doşman ikenmin (düşmanmışım)
yeş ikensiň	doşman ikensin
yeş iken	doşman iken
yeş ikenbüz	doşman ikenbüz
yeş ikensiz	doşman ikensiz
yeş ikenner	doşman ikenner

3. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman da “idi” ekiyle yapılır.

osta idim (ustaydım)	yarlı idim (yoksuldum)
osta idiň	yarlı idiň
osta idı	yarlı idı
osta idık	yarlı idık
osta idigiz	yarlı idigiz
osta idiler	yarlı idiler

4. Şart

Şart çekimi *bulsa* ile yapılır

akıllı bulsam (akıllıysam)	matur bulsam (güzelsem)
akıllı bulsaň	matur bulsaň
akıllı bulsa	matur bulsa
akıllı bulsak	matur bulsak
akıllı bulsagız	matur bulsagız
akıllı bulsalar	matur bulsalar

Yapım Ekleri

Yapım eklerinin büyük bir bölümü, bazı ses değişiklerinin dışında Türkiye Türkçesi'nin yapım ekleriyle aynıdır. Türkiye Türkçesinde yuvarlak şekilleri de olan yapım eklerinin

Tatar Türkçesinde yalnız dar şekilleri görülür. Tatar Türkçesinde yaygın olarak kullanılan yapım ekleri şunlardır:

1. İsimden İsim Yapan Ekler

+lik/+lik: Soyut ve somut kelimeler türeten işlek bir ektir: utınlık (odunluk), çüplük (çöplük), kürşılık (komşuluk), sukırlık (körlük), cılılık (sıcaklık), yalkavlık (tembellik).

+çı/+çi: Meslek ve uğraş isimleri türetir: yulçı (yolcu), mamıkçı (pamukçu), köreşçi (güreşçi), köymeçi (gemici), tamaşaçı (seyirci), milletçi (milliyetçi), mamıkçı (pamukçu), kadimçi (muhafazakâr).

+lı/+li: Sıfat türeten işlek bir ektir: şatlıklı (sevinçli), sötli (sütlü), köçli (güçlü), açılı (öfkeli), söykemli (sevimli), çıgınlı (masraflı), cilli (rüzgârlı), aguli (zehirli), yevropa-li (Avrupalı).

+sız/+sız: +lı, +li ekinin olumsuzudur: iñsız (ensiz, dar), yağimsız (sevimsiz), tozsız (tuzsuz), biliimsiz (bilgisiz), açosız (öfkesiz), çdamsız (dayanıksız).

+çık/+çık: Küçültme ve sevgi bildiren bir ektir: koççık (kuşçağız), karçık (ihtiyarcık), kapçık (torba), kitapçık (kitapçık), töpçük (en küçük kardeş).

+çA: Soyut, somut isimler ve sıfat türetir: yeşilçe (sebze), süzlikçe (söz listesi), orlıkça (tohumcuk), alaça (alaca), bülikçe (alt şube), kölçe (pide), kızılça (kızıl hastalığı), kükrekçe (göğüslük).

+çak/+çek: Küçültme işlevi vardır ayrıca nesne adları türetir: xatinçak (hanımcık), kilinçek (gelin), kolinçak (tay), muvinçak (tasma), borinçak (burunluk), iñgırçak (eyer yastığı).

+dAş; +tAş: Eşlik, ortaklık bildirir: yuldaş (yoldaş), yeşteş (yaşıt), öydeş (evdeş), yaktaş (hemşehri), ipteş (arkadaş), fikirdeş (fikirdaş).

+çıl/+çıl: Sıfat türetin bir ektir: kirçıl (kırca, kirçıl), yardımçıl (yardımcı), sakçıl (tutumlu), kunakçıl (konuk sever).

-çAn: Bağlılık ve düşkünlük ifade eden sıfatlar türetir: işçen (çalışkan), uyçan (endişeli), sugışçan (savaşçı), şartlavçan (patlayıcı), yokıçan (uyukucu), sözçen (konuşkan), davranışçan (kavgacı).

+ılçım/+ılçım: Renk adlarına gelerek benzerlik ve yakınlık ifade eder: sarılcım (sarımımsı), karalcım (karamsı), kügilcım (mavimsi), yeşilcım (yeşilimsi).

+rAk: Sıfatlarda karşılaştırma yapar: zurrak (daha büyük), sülpenrek (gevşekçe), salkınrak (daha soğuk), kübrek (daha çok), kiçikrek (daha küçük), zurrak (daha büyük).

+gilt/+gilt; +kıl/+kıl: Vasisi ve renk adlarından benzerlik ve yakınlık ifadesi türetir: kızgilt (kızılımsı), sorgilt (grimsi), yeşkilt (açık yeşil), sargilt (sarımımsı).

+kAy: Sevgi bildiren ektir: xatunkay (karıcığım), en(i)key (anneciğim), apakay (abacığım), siñilkey (bacım), tugankay (kardeşim), duskay (dostum).

2. İsimden Fiil Yapan Ekler

+1A- : İşlek bir ektir: işle- (işle-), agula- (zehirle-), kabatla- (tekrarla), remontla- (tamir et-), tigizle- (düzle-), beyle- (bağla-), temle- (tat-), erle- (kız-, söv-), ceyle- (yazla-), tigizle- (düzle-).

+1An- (< +la-n-): İsimlerden olma bildiren fiiller türetir: şatlan- (sevin), bolıtlan- (bulutlan-), buriçlan- (borçlan-), açulan- (öfkelen-), korallan- (silahlan-), nervlan- (sinirlen-).

+1Aş- (< +la-s-): İsimlerden olma bildiren fiiller türetir: künleş- (kışkan-), duslaş- (dostlaş-), yıraklış- (uzaklaş-), isenleş- (merhabalaş-), kıynlaş- (zorlaş-), öylen- (evlen-), savullaş- (vedalaş-).

+1At- (< +la-t-): İsimlerden olma bildiren fiiller türetir: cillet- (havalandır-), aňlat- (anlat-), yeşillet- (yeşillendir-), kürkemlet- (güzelleştir-), şartlat- (patlat-), cilat- (ağlat-).

+A-: İsimlerden olma bildiren fiiller türetir: öste- (ekle-), uy(ı)na- (oyna-), kana-, töne- (tüne-), yarıka- (bağısla-), aşa- (ye-), sana- (say-), bota- (buda-), töne- (gecele-), yarıka- (bağısla-).

+ı/+iň: İşlek değildir: kimň- (azal-), bay ı- (zenginleş-), sası- (kokuş-), nıgrı- (sağlamlaş-), tızi- (kur-, düz-).

+Ay-: Geçişsiz fiiller türetir: kartay- (yaşlan-), ciňiley-(hafifle-), kübey- (çoğal-), zu-ray- (büyük-), sar(ı)gay- (sarar-), turay- (doğrul-), ozay- (uzan-), tözey- (düzel-, doğrul-), buşay- (gevşe-).

+Al-; +ı-: İsimlerden geçişsiz fiiller türetir: tırıl- (diril-), yugal- (kaybol-), tözıl- (düzel-), uñal- (düzel-).

+sı-/+sıň-: İstek, arzu ve ihtiyaç bildiren fiiller türetir: yarsı-(kudur-), cırsı- (ilini özle-), kıbırsı- (kipirda), sörsı- (kokuş-), küküsı- (küf bağla-).

+sıra-/+sire-: İsimlerden yokluk bildiren fiiller türetir. İşlek değildir: kölemsire- (gülümse-), kansıra- (kanlan-), samsıra- (rahatsızlan-), ilimsire- (ezginlik hisset-), yokımsıra- (uyukla-).

+gar-/+ger; +kar-/+ker-: Olma ve yapma bildiren fiiller türetir: işker- (işle-), kotkar- (kurtar-), soñgar- (gecik-), başkar- (icra et-), cilger- (hafiften es-).

+ar-/+er-; +ır-/+ır; +r-: Geçişsiz fiiller türetir: agar- (ağar-), yañar- (yenilen-), isır- (sarhoş ol-), iskıň- (eski-), ufır- (of çek-), öfır- (öf çek-).

+rA-: Genellikle yansıtma kelimeler gelir: ciltire- (hafifleş-), möñre- (böğür-), yañğıra- (yankılan-), iñre- (inle-).

+dA-: Genellikle yansıtma kelimeler gelir: libırda- (çene çal-), alda- (aldat-), onde (seslen-), eyde- (acele et-).

3. Fiilden İsim Yapan Ekler

-Av; -v: İsim-fil eki olan ek kalıcı kelimelerde türetmiştir: borav (matkap), yamav (yama), aguv (zehir), kığırav (zil, çan), tomav (nezle), bilev (bileği).

-mA: İsim-fil eki olan ek kalıcı kelimelerde türetmiştir: yarma (bulgur), kineşme (oturum, toplantı), katnaşma (karışım), tukuma (dokuma), birleşme (birleşme).

-ım/-ım; -m: Soyut ve somut isimler türetir: tıžım (dizim, sıra), eytım (ata sözü), yotum (yudum), söylem (konuşma), kiyım (giyim, elbise), cım (yem), tüşem (tavan), agım (akım).

-mAk: Aslen isim-fil eki olan bu ek, kimi kalıcı kelimeler de türetmiştir: elmek (ilmik), ikmek (ekmek), tabışmak (bilmec), sukmak (patika), kismek (fiçı).

-ık/-ık; -k: İsim ve sıfat türeten bir ektir: yöttirik (öksürük), tişik (delik), boyırık (buyruk), özük (parça), katık (katık), yanık, ülük (ölü), sızık (çizgi, hat).

-Ak: Genellikle yer, mekân ve nesne adları türetir: kunak (konuk), bülek (hedİYE), piçak (bıçak), yatak (yatık), tiyek (tetik), torak (ev, yurt).

-gi/-gi; -kı/-kı: Somut ve soyut isimler türetir: toygı (duygu), kölkı (komedi), piçki (bıçkı), sibızgı (düdük), sibırğı (süpürge), sözgı (elek).

-gıç/-geç; -kıç; -keç: Genellikle alet adları türetir: aćkıç (anahtar), kırgıç (rende), očkıç (uçak), yözgeç (üzgeç), tişkeç (matkap).

-ıç/-iç; -ç: Genellekle soyut isimler türetir: tayanıç (dayanak), ükiniç (pişmanlık), söyüniç (sevinç), yuvanıç (teselli, avuntu).

-çAk: İşlek değildir: imçek (meme), borçak (bezelye), tegerçek (tekerlek).

-gAk; -kAk: batkak (çamur), işkek (kürek), törgek (paket), çumgak (dalgaç kuşu), bizgek (sítma).

-dı/-de; -tı/-te: sigıntı (sıkıntı), çabındı (ot biçme), söriňti (tarla), ağıntı (akıntı), aşındı (yemek, gıda), asrandı (besleme).

-gün/-gin; -kın/-kin: İsim ve sıfat türetir: kırgın (salgın), sörgün (sürgün), kaçın (kaçak), yanın (yangın), kilgin (göçmen).

-ın/-in; -n: Oluş ve kavram adları yapar: igňin (ekin), çabın (çayırl, otlak), ciyin (yığın), kilin (gelin), iřin (irin).

-miş/-meş: İşlek değildir: tormış (hayat), yazmış (kader, alın yazısı), sınamış (belirti, iz)

4. Fiilden Fiil Yapan Ekler

-in/-in; -n-: Fiillerde dönüşlülük ifadesi yapar: ciyin- (hazırlan-), ütin- (rica et-), salın- (inşa edil-), bizen- (bezen-), tartın, (çekin-), telen- (dilen-).

-ıl/-ıl; -l-: Fiillerde pasiflik ve meçhüllük ifadesi yapar: savıl- (sağıl-), tügil- (dökül-), çaykal- (çarkalan-), tarkal- (ayrış-, dağıl-), borçıl- (üzül-), urıl- (vurul-).

-ış/-ış; -ş-: Ortaklaşma ifade eden fiiller yapar: oyış- (uyuş-, birleş-), süyleş- (söyleş-), bülüş- (böülüş-), oriş- (dalaş-), eçiş- (ekşi-).

-dır/-dır; -tır/-tır: Ettirgen çatı ekidir. kıstır- (kıstır-), yuvındır- (yıkat-), tuzdır- (eskit-), yıprat-, kıstır- (kestir-), sündır- (söndür-), kıptır- (kurut-).

-ıt/-ıt; -t-: Ettirgen çatı ekidir: kichtet- (bir yeri kaşın-), eçit- (ekşit-), yuvat- (teselli et-), kert- (girdir-), ukit- (okut-), avırt- (ağrit-), kimit- (eksilt-).

-gız/-gız; -kız/-kız-: Ettirgen çatı ekidir: kiygız- (giydir-), mengiz- (bindir-), yatkız- (yatır-), citkız- (ulaştır-), torgız- (kaldır-).

-ır/-ır; -r-: Ettirgen çatı ekidir. Örnekleri azdır: öyır- (yığ-), pişir- (pişir-), bitir- (bitir-), kiçir-, (affet-), töşir- (indir-, düşür-), oçır- (uçur-).

-gAlA/-kAlA-: Hareketin devamlılığını ve tekrarını ifade eder: bargala- (gidip gel-, hep git-), kaytkala- (tekrar dön-), törtkele- (dürtüp dur-), kürengele- (görünüp dur-).

Sifat-Fiiller

Tatar Türkçesindeki sıfat-fiiller şunlardır:

-a (-e, -y) torgan: Şimdiki zaman sıfat-fiilidir: kile torgan kunak (gelen, gelmekte olan konuk), işli torgan kişi (çalışmakta olan kişi), açıla torgan tereze (acılmakta olan pencere), uynıny torgan bala (oynamakta olan çocuk), mîne torgan baskıcı (çıktılan merdiven), oylan-dıra torgan mes'elev (düşündürmeyecek olan mesele).

-AçAk: Gelecek zaman sıfat-fiilidir: kileçek kön (gelecek gün), yazılaçak şıgırler (yazılacak şırırler), söyleyecek kişi (söyledeyecek kişi), baraçak yul (varılacak yol), yeşenecek tor-mış (yaşanacak hayat), ukriyaçak bala (okuyacak çocuk).

-Ar (-er, -ır, -ır, -r): Gelecek zaman sıfat-fiilidir: barır yul (gidilecek yol), kılır kişi (gelecek kişi), eytir söz (söylenecek söz), köler vakit (gülecek vakit), uynar çak (oynayacak zaman).

-ası (-esi, -ıysi, -isi): Gelecek zaman sıfat-filidir: barası cir (gidilecek yer), eytesi söz (söylenecek söz), ukriysi kitap (okunacak kitap), eşliysi vakıt (çalışacak vakıt), Sız bu yort-tan oçası kişiler. (Siz bu evden uçacak (gidecek) kişilərsiniz), kilesi yıl (gelecek yıl).

-gAn/-kAn: Geçmiş zaman sıfat-fiilidir: başlangan iş, betken iş (başlayan iş, biten iş-tir), tırışkan tabar (çalışan bulur), eytken söz, atkan uk (verilen söz, atılan oktur), bîz söy-leşken kişi (konuştuğumuz kişi), yazılıgan kitap (yazılmış kitap).

-mAs: Gelecek zaman olumsuz sıfat-fiilidir: bulmas xiyal (olmayacak hayal), bitmes iş (bitmez iş), sünmes utlar (sönmez ateşler), kakşamas duslık (sarsılmaz dostluk), iser cil (esen yel), eytir söz (söyledeyecek söz).

-uçı/-üçü: Şimdiki zaman sıfat-fiilidir: kitap ukuçı bala (kitap okuyan çocuk), külmek tigüçü kız (gömlek diken kız), sıyrı savuçı xatın (inek sağan kadın), su taşıcu yiğit (su taşıyan genç), osta biyüçü kız (ustalıkla dans eden kız), frontka kitüçü studentlar (cepheye gi-den öğrenciler).

-mış/-miş: Geçmiş zaman ifade eden bu ekin sınırlı bir kullanımı vardır: açıklanmış isim (belirlenen isim), sanalmış predmet (hesaplanmış şey, madde), kürmemişke salışuv (görmezlikten gelmek).

Zarf-Fiiller

Tatar Türkçesinde yaygın olarak kullanılan zarf-fiiller şunlardır:

-A (-y, -iy, -i): Tekrar gruplarında ve birleşik fiil yapılarında kullanılır: ala ala, kile kile (gele gele), ukıy ukıy (okuya okuya), başlıy başlıy (başlaya başlaya), işli işli (işleye işleye), kariy bar- (bakarak git-), kire yör- (uğra-), kile al- (gelebil-).

-gAç/-kAç: Zaman ve durum işlevi vardır: kilgeç (gelince), kaytkaç (dönünce), ukıgan kişi bulgaç (okumuş kişi olunca), mǐni kurkitkaç (beni korkutunça), ördek oçkaç (ördek uçunca), mektepten kaytkaç (okuldan dönünce), iş bitkeç uynarga yarıy (iş bitince oyun oynamak iyidir/gerekir).

-gAnçI/-kAnçI: Zaman sınırlaması bildirir: başlagençi (başlayana kadar), tikşergençi (araştırıncaya kadar), min eytkençi (ben söyleyinceye kadar), kaytkançi (dönünceye kadar), ülgençi işledi (ölünceye kadar çalıştı).

-gAndA/-kAndA: Zaman işlevi vardır: kilgende (geldiğinde), siñ eytkende (sen söylediğinde), kaytkanda (döndüğünde), bakçada uynaganda (bahçede oynadığında), Anı kürgende selem birdim (Onu gördüğümde selam verdim).

-mıyça/-miçe: Zaman işleviyle kullanılır: min ukımıya sin ukıma (ben okumadan sen okuma), kilmice (gelmeden), kürmiçe (görmeden).

-ıp/-ıp; -p: İşlek zarf-fil eklerindendir. Birleşik fiil yapılarında da kullanılır: külüp, (gülüp), aňlap (anlayıp), alıp (alıp), kılıp çık- (gelip çık-), görlep ak- (gürleyip ak-), alıp kit- (alıp git-).

Hareket Adları (İsim-Fiiller)

Tatar Türkçesinde hareket adları -u (-ü), -v ve -ırga (-ırge, -rga, -rge, -arga, -erge) ekleriyle yapılır.

1. -U, -v: Bu ek Türkiye Türkçesindeki -ma, -me isim fiilini karşılar: uku (okuma), yazu (yazma), tuktav (durma), başlav (başlama), aňlav (anlama), uku bülməsi (okuma odası), olı kişiler bilen çey içüler, basuga çıcip kit-üler... (ulu kişilerle çay içmeler, tarlaya çıkip gitmeler...).

2. -ırga (-ırge, -rga, -rge, -arga, -erge): eki de Türkiye Türkçesinde ki -mek, -mak masalarını karşılar. Olumsuzu **-maska**, **-meske** ile karşılaşır: barırğa (gitmek), kılırge (gelmek), yazarga (yazmak), eytirge (söylemek), übirge (öpmek), barmaska (gitmemek), kilmeske (gelmemek). Tílim anı koçaklığa, übirge (Onu kucaklamak, öpmek istiyorum), Ul siña aşarga pişire (O, sana yemek pişiriyor).

Kelime Türleri

Zamirler

a. Kişi zamirleri

Tatar Türkçesindeki kişi zamirleri şunlardır:

Teklik	Çokluk
min	b <small>ı</small> z
sin	s <small>ı</small> z
ul	alar

Kişi zamirlerinin hâl ekleriyle kullanımı şöyledir:

Tablo 3.3
Uygur Türkçesinde
Kişi Zamirlerinin Hâl
Ekleriyle Çekimi

Yalın	min	sin	ul	bız	sız	alar
İlgî	minim	siniň	anıñ	bizniň	sizniň	alarnıň
Yönelme	miňa	siňa	aňa	bizge	sizge	alarga
Yükleme	minň	sinň	ani	biznň	siznň	alarmı
Bulunma	minde	sinde	anda	bizde	sizde	alarda
Ayrılma	minden	sinden	andan	bizden	sizden	alardan

b. Dönüşlülük Zamiri

Dönüşlülük zamiri öz (öz, kendi) kelimesidir: üzüm, üzىň, üzى, üzibىز, üzىگىز, üzleri.

Minim yazuwimni üzimmen başka birkím de taniy almy. (Benim yazımı kendimden başka hiç kimse tanıyamıyor).

Ul, üzim bïle başlagannan birlî aňar işana. (TG-II, s. 329) “O, kendini bildiğinden beri, ona inanır.”

Yaktaşlar, bïzni ülïmnen kotkarıga tırışıp, üzgïzni ülïm kurkunuçi astında kaldırıuwigiz öçïn sizge ni eytirge de bilmibiz. (Hemşehrilerim, bizi ölümden kurtarmaya çalışıp, kendinizi ölüm korkusu altında bıraktığınız için size ne söyleyeceğimizi bilemiyoruz).

c. İşaret Zamirleri

Nesneleri işaret yoluyla karşılayan zamirlerdir. Tatar Türkçesindeki işaret zamirleri şunlardır: bu, şul (şu), ul (o), bular, şular, alar, tığ (diğer), andıy (onun gibi), mundıy (bunun gibi), tığındı (diğerini gibi), şundi (şunun gibi), bolay (böyle), şulay (şöyle), alay (öyle), ene (iste, aha), mine (iste), şüsi (şu). bu zamiri hal ekleri aldığında baştaki b sesi m'le döner: monı (bunu), moniň (bunun), monda (burada) gibi.

Monı avtor çornuň kırıslığın, gadılsızlıklırnı turidan-turi üz cilkesinde tatigan kişiňer yazmşı aşa çağıldra. (Bunu, yazar devrin acımasızlığını, adaletsizliğini doğrudan doğruya kendi omzunda taşıyan kişilerin hayatı vasıtasyla yansıtıyor).

Kitip yugalsaň, sinsiz nişlerimin, siňa ul-bu bulsa, xelïnنى niçik bïlirmiň?. (Gidip kaybolsan, sensiz ne yaparım, sana şu bu olursa, halini nasıl bilirim).

Kim ayrılmayı, şular bïlmi ayrılu sagışların. (Kim ayrılmıyor, sunlar bilmiyor ayrılık hasretini).

d. Belirsizlik Zamirleri

Belirsizlik zamirleri şunlardır: barı (hepsi), barlık (hepsi), barça (hepsi), hemme (hepsi), her, herbır (herbir), bïrev (biri, birisi), bötün (bütün), hiçkim (hiçkimse), hiçbir (hiçbir), hiçnerse (hiçbir şey), birkím (kimse), birnerse (birşey), kaysı (kimi), kaybır (bazi, kimi).

Barcabız bïrtörlü xesretke töşip kittik. (Hepimiz bir türlü hasrete düştük).

Aysılı hemmesin de xucalarça üz itip karap üte. (Aysılı, hepsini de kendisinin gibi sahiplenip bakıyor).

İşittim min kiçe, bïrev cırly. (İşittim ben akşam, birisi şarkı söylüyor).

Anda birkím de yuk id. (Orada hiç kimse yoktu).

e. Soru Zamirleri

Soru zamirleri şunlardır: kím (kim), nerse (ne), ni (ne), kaysı (hangi), nik (nasıl, ne için), niçik (nasıl), kayda (nerede), kaya (nereye), kaydan (nereden), niçe (ne kadar), niçinci (kaçinci).

Kaysısım gasırlar tudırdı, minutlar titirdi. (Hangisini asırlar doğurdu, dakikalar öldürdü?).

Kaya barsam, kayda torsam, nişlesem? (Nereye gitsem, nerede dursam, ne yapsam?).

Sin nerse satasın? (Sen ne satıyorsun?).

Min kím bilen söylesem? (Kiminle konuşuyorum/görüşüyorum?).

Sıfatlar

Tatar Türkçesindeki sıfatları niteleme ve belirtme sıfatları olarak gruplandırabiliriz.

a. Niteleme Sıfatları

Çeşitli yönlerden nesnelerin niteliklerini bildirirler: kızıl alma (kırmızı elma), sukir kişi (kör kişi), niçke küñillő kız (ince gönüllü kız), kiyu malay (cesur çocuk), yuan xatun (şişman kadın), temli aş (lezzetli aş), ozin borin (uzun burun), kıska kön (kısa gün), tar yul (dar yol), sarı külmek (sarı gömlek) vb.

b. Belirtme Sıfatları

1. İşaret Sıfatları

Tatar Türkçesinde işaret sıfatları; bu, şul (su), ul (o), şüsi (şu)'dur. Bu kişi (bu kişi), şul yüzük (su yüzük), şüsi öy (su ev), ul östel (o masa) vs.

Şul yalgannarga işanuvçılarga Söleymanniň açuvı kildi. (TTAS-I, s. 170) "Süleyman, bu gibi yalan haberleri yayanlardan çok, bu yalanlara inananlara öfkeli."

Şuşi beyit arkasında medreselerde zur-zur işler çıktı. (Şu beyit yüzünden medreselerde büyük olaylar çıktı).

2. Sayı Sıfatları

a. Asıl Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatları küçük ses değişiklikleri dışında Türkiye Türkçesi ile aynıdır: ber, iki, üç, dürt, biş, altı, cidi, sigiz, tugiz, un, yığırımı, utız, kırık, illi, altmış, citmiş, siksen, tukan, yöz, miñ, million, milliard. biş kitap (beş kitap), un student (on öğrenci), iki ay (iki ay), yığırımı hektar (yirmi hektar).

b. Sıra Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatlarına -nçı, -nçi; -inçı, -inç ekleri getirilerek yapılır: birinci bala (birinci çocuk), bişinci siynif (beşinci sınıf), altıncı yıl, ikinci kön (ikinci gün), yığırminoñ gasır (yirminci asır), öcinci kişi (üçüncü kişi) vs.

c. Kesir Sayı Sıfatları

Kesir sayı sıfatları sıfat durumundaki sayıya ayrılma hâli getirilerek yapılır: ikiden ber (1/2), bişten üç (3/5), yarti ikmek (yarım ekmek), çirek segat (çeyrek saat), iki ay yarım (iki büyük ay), ay yarı (on beş gün) vs.

d. Ülestirme Sayı Sıfatları

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sayılara -ar, -er; -şar, -şer ekleri getirilerek yapılır: öcer tapkır (ücer kez), ikişer bülme (ikişer oda), unar defter (onar defter), sigizer segat (sekizer saat), yığırımı bişer kalem (yirmibeşer kalem).

3. Belirsizlik Sıfatları

Nesneleri belirsiz olarak nitelerler: barça (bütün), başka, az, küp (çok), bötün (bütün), bar (tüm), barlık (bütün, hepsi), her, kaybır (bazı), hiçber (hiçbir), bîrnice (birkaç) vb.

Barça malni uşbu külge saçtılar. (Bütün malı bu göle saçtılar).

Bar cirimni ilge bağışladım. (Bütün şarkılarımı ülkemeye bağışladım).

Nazirov bîrnice minut, küzlerim kiyirip açıp, kartka karap tordı. (Nazirov birkaç dakika gözlerini büyüterek açıp, ihtiyara baktı).

Kayçığında bu bay tugrasında şulay söylili kaybır kürşiler. (TTAS-III, s. 148) "Bazen bu zengin hakkında öyle söylüyor kimi komşular?"

4. Soru Sıfatları

Nesneleri soru yoluyla belirten sıfatlardır. Tatar Türkçesindeki başlıca soru sıfatları şunlardır: nindi (hangi), kaysı (hangi), niçinç (kaçınca), ni (ne), niçe (kaç).

Mekteplerde derisler niçe minut bula? (Okullarda dersler kaç dakikadır?).

Sıznıň şeherde nindi zavod-fabrikalar bar? (Sizin şehirde hangi fabrikalar var?).

Siz kaysı komanda yaklı? Min Fenerbahçe yaklı. (Siz hangi takımı tutuyorsunuz? Ben Fenerbahçe'yi tutuyorum).

Zarflar

a. Zaman Zarfları

Fiilin anlamını zaman bakımından sınırlandıran, belirleyen zarflardır. Tatar Türkçesindeki başlıca zaman zarfları şunlardır: bugin (bugün), biyıl (bu yıl), kiçe (dün), ilik (önce), yazın (ilkbahar), cey (yaz), közin (güzün), indi (şimdi). başta, annarı (sonra), tizden (tezden), soñ (sonra), tön (gece), irte (erken), kiç (akşam), kiçe (dün), vakit-vakit (ara sıra), ceyin (yazın), ilik-ilikten (çok önceden), irten (sabahleyin), küpten (çoktan) vs.

Sinni avılıн kùpten uzdik, indi İvanovka digen zur rus avılına citip kilebüz. (Sinni köyü nü çoktan geçtiğek, şimdi İvanovka adlı büyük bir Rus köyüne yetişmek üzereyiz).

Yazın çeçekler ata. (İlkbaharda çiçekler açar).

Kiçe niçe gradus suik idi? (Dün kaç derece soğuk idi?).

Bıraz kötiğiz, xezir çakıram. (Biraz bekleyiniz, şimdi çağırıyorum).

Irtege irte uk yulga çigarbız digen uy bïlen yatıp yokladık. (Yarın erkenden yola çıkarız düşüncesiyle yatıp uyuduk).

b. Yer-Yön Zarfları

İş ve hareketin yerini, yönünü belirten zarflardır: yirak (uzak), yogarı (yükari), tüben (alt, aşağı), anda (orada), monda (burada), ari (o yere), biri (beri), al (ön), kiri (geri), yakın, yeneş (yanına) vs.

Su anası, kurkip itlerden kiriğe yöge. (Su anası itlerden korkup geri koşuyor).

Kaytir yul tiiben taba idi. (Dönüş yolu aşağıya doğru idi).

Biriidegi gaskerler şakti vakittan birlî oboronada toralar idi. (Berideki askerler uzun zamandan beri savunmada duruyorlardı).

c. Nitelik (Durum) Zarfları

Fiilin önünde hâl ve tavır ifade eden zarflardır. Tatar Türkçesindeki başlıca nitelik zarfları şunlardır: yaxşı (güzel, iyi), ekrin (yavaş), salmak (ağır), tiz/tizrek (tez, çabuk), ceyev (yaya), biryulu (birden), kinet (ansızın), yukka (boşuna), bırtuktasız (aralıksız), buşlay (bedava), yalanayak (yalın ayak) vs.

Bu dünyada biz yeşibiz, yukka tügħi, yukka tügħidir. (Bu dünyada biz yaşıyoruz, boşuna değil, boşuna değildir).

Ul kız zavodda dürt-biş aylar çaması işledi de kinet yuk buldi. (O kız fabrikada dört beş ay kadar çalıştı ve ansızın yok oldu).

Kilim, samaviriñni tizrek olgirt! (Gelin çabuk semaverini yetiştir!).

Siz Törökçe bik yaxşı söyleşesiz. (Siz, Türkçeyi çok iyi konuşuyorsunuz).

d. Miktar Zarfları

İş ve hareketin miktarını bildirir: az, azgına (azıcık), küp (çok), bıraz (biraz), baytak (hayli), şaktı (gayet, oldukça, epeyce), bötinley (bütünyle), sirek (seyrek), gayet, bik (pek), ozak (uzun) vs.

Nigmetcan xatimi bïlen ozak kina kiñeşti. (Nimetcan, hanımı ile uzunca konuştu).

Vakit hem yirakkılı töşinçeleri monda bötinley yuktur. (Zaman ve uzaklık düşünceleri burada tamamen yoktur).

Sinim kibirk teti yiğitler küp kildi monda. (Senin gibi güzel yiğitler çok geldi buraya).

Lekin ani kişi bularak küz aldına kitirüwi şaktiy çitin. (Ama, onu kişi gibi göz önüne getirmesi oldukça zor).

e. Soru Zarfları

Fiilin anlamını soru bakımından belirleyen zarflardır: niçek (nasıl), nindi (nasıl), nikader (ne kadar), nixetli (ne kadar), kayçan (ne zaman), kaya (nereye), kayda (nerede), kaydan (nereden), nik (ne için) vs.

Semestr kanikulu kayçan bula? (Sömestir tatili ne zamandır?)

Beyremni niçik karşılıyısız? (Bayramı nasıl karşılıyorsunuz?).

Nikader tırışsam da, yarlılığım sebepli, min şuşi könge kader ul un sumni ciya almadım. (Ne kadar uğraşsam da, fakirliğim yüzünden, ben şu güne kadar o on somu biriktirmedim).

Edatlar

Tek başlarına anlamları zayıf olan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan anlamlı kelimelelerle birlikte kullanılarak onları destekleyen, gramer vazifesi gören kelimelerdir. Ünlemeler, bağlaçlar ve son çekim edatları olmak üzere üç çeşit edat bulunmaktadır.

1. Ünlemeler

His ve heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Tatar Türkçesindeki başlıca ünlemeler şunlardır:

a. Duygu Ünlemeleri

Duygu ve heyecanları ifade için içten koparak gelen ünlemelerdir: ah, ax, ex (eh), uf alla (Allahım), ehe (ha), ix (eh), uf (of), ura (sevinme ünlemi), ay-ya (vay be), tfu (tüh), ah-vah, o-ho-ho (beğenme ve şaşırma ünlemi), i (a), ye (ya), bey (vay), hi (ah, vah), ehe (sahi mi).

İ i ... nindi matur bakça! (A ... ne güzel bahçe!)

Fu!.. Kızık gadet bızde! (Of! Tuhaf adet bizde ki!).

Ah, bu nindi ayrıluv? (Ah, bu ne ayrılık?).

U-u-u xızmetke soñga kalam. (O-o-o mesaiye geç kalıyorum).

b. Seslenme Ünlemeleri

Hitap için kullanılan ünlemelerdir: allo (hey, seslenme ünlemi), hay, i (ey), eyde (haydi), hiy (hey), ex (ey), ey, hu.

İ tukan til, i matur til. (Ey ana dili, ey güzel dil).

Eyde, balam kitebız! (Haydi çocuğum gidiyoruz!).

İy bala! Enkeñ sinî yarata. (Ey yavrum! Anacığın seni sever).

c. Sorma Ünlemeleri

Sorma ifade eden, soru için kullanılan ünlemelerdir: elle (yoksa),

Elle onittüñmi? - dip soradı ul kinet. (Yoksa unuttunmu? diye, o yavaşça sordu).

d. Gösterme Ünlemeleri

Birini, bir şeyi göstermek için kullanılan, işaret sırasında başvurulan ünlemelerdir: ene (iste), mîne (iste).

Ene siña bayadan birlî Frits karap tora. (İste, Alman deminden beri sana bakıp duruyor).

Mîne ezrek kîne küçteneç alıp kayttım. (İste küçük bir hediye getirdim)

e. Cevap Ünlemeleri

Tasdık veya onay ifade eden ünlemelerdir: eyî (evet), yuk (yok, hayır), yarıy (tamam, olur), elbette.

Eyî, universitetka kîrû ekzamennarı bik avır. (Evet, üniversitede giriş sınavları çok zor).

Yüsifni öyretme yemi? (Yusuf'a nasihat etme, tamam mı?)

Yuk, min anı kürmedim. (Hayır, ben onu görmedim).

2. Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir. Tatar Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlardır.

a. Sıralama Bağlaçları

Art arda gelen unsurları, kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlardır: hem (ve), ve, bïlen (ile), de (ve).

Rifgat tiz gîne kiyındî de çigip kittî. (Rifgat çabucak giyindi ve çıktı gitti).

Bu kürmiş Tatar hem Nugay tîllerînde bar. (Bu durum Tatar ve Nogay Türkülerinde var).

Eni bïlen eti bu yıl kile almışlar. (Annem ve babam bu yıl gelemiyorlar).

b. Denkleştirme Bağlaçları

Birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbireن bağlayan, birbirile karşılaştırılan bağlaçlardır: yeki (veya), yeise (veya), elle (yoksa).

Ul kilgen sayın şulay birer nerseden avız ittirmice yeise birer küçeneç birmice kalmış.
(O geldikçe şöyle bir şeylerden tattırmadan veya hediye yiyecekler vermeden durmuyor).

Bolgar yeki Kazan xanlığı çorına karagan kabır taşlarında küp oçratabız. (Bulgar veya Kazan Hanlığı devrine ait mezar taşlarında rastlıyoruz).

Sıznıň öcň nerse pişirirge -pilawmı elle pilmenmi? -dip soragan. (Sizin için ne pişirelim, pilav mı yoksa mantı mı? diye, sormuş).

c. Karşılaştırma Bağlaçları

Karşılaştırılan iki veya daha çok unsuru, dil birliğini birbirine bağlayan bağlaçlardır: ni...ni (ne...ne), da...da, hem...hem, elle...elle (ya...ya), kirek ... kirek (gerek ... gerek), kaysı ... kaysı (kimi ... kimi), ye ... ye (ya ... ya), ye ... yeise (ya ... ya da).

İpteslerim işlerim taşlap, kaysı aptiraw, kaysı kızganuw aşa miňa tıķılgınenler. (Arkadaşlarım işlerini bırakıp, kimi şaşkınlık, kimi acır şekilde bana dikkat kesilmişler).

Kirek Borhan abziya ve kirek Xeyetniň üzne şulkader nerse bötmiley cite idı. (Gerek Burhan Amcaya ve gerek Heyet'in kendisine bu kadar şey tamamen yetiyordu).

Nı tavık, ni ürdek. (Ne tavuk, ne ördek).

Bız kurkunu bilmiyibiz: ye ülgerge, ye ciñerge, dip barabız. (Biz korkuyu bilmeyiz: Ya ölmeli ya yenmeli diye gideriz).

d. Cümle Başı Bağlaçları

Cümle başı bağlaçları, cümeleri anlam bakımından birbirine bağlarlar: emma (ama), lekin (lakin), velekin (velakin), fekat (fakat), belki, tik (yalnız), çöñki (çünkü), güya, ki, eger (eğer), meger (meğer), gerce (gerçi), eytirsin (sanki, dersin), elle (yoksa), bigrek te (özellikle), dörísregi (doğrusu), yagni (yani), güyeki (güya, sanki).

Gerçe anda tumasam da, min biraz torgan idim. (Gerçi orada doğmasam da, ben biraz kalmıştım).

Üzimniň güyeki ocmaxta kürdüm. (Kendi mi güya cennette gördüm).

Aniň çırayı şul tikli kaygılı, eytirsin miňe xezir yılap ciberir şıkıllı. (Onun çehresi o kadar kaygılı ki, sanki şimdi ağlayacak gibi).

Roza çeceginiň karası da bula, iskitkiç matur, zatlı çeçek ul, tik bik čeniçkılı. (Gülün karası da olur, gayet güzel, kıymatlı çiçektir yalnız çok dikenli).

e. Sona Gelen Bağlaçlar

Bunlar kelimelerin sonuna gelerek pekiştirmeye işleviyle kullanılırlar: de, da, ise, tügil (değil), lebasa (herhalde)

Zeytuneniň ise kişi arasına da kiresi kile. (Zeytunenin ise insanlar arasında katılaşı geliyor).

Minım ana buriçım bar iken lebasa. (Benim ona borcum varmış her herhalde).

Mon ul üzü de bili. (bunu, o kendisi de bilmiyor).

Celilni xerbi esir tügil, e seyasi esir bularak xöküm itkenner. (TE, s. 86) “Celil'e askeri esir değil, siyasi esir gibi hükümetmişler”.

3. Son Çekim Edatları

İsim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümledeki diğer kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran, gramer görevli müstakil kelimelerdir. Tatar Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları şunlardır:

a. Yalın ve ilgi halinden sonra kullanılanlar: bilen (ile), öcen (için), şıkıllı (gibi), kibik (gibi), kük (gibi), siman (gibi), töslü (gibi), aşa (üzerinden), arkılı (vasıtasyyla, yoluyla), çaklı (kadar), kader (kadar), xetli (kadar), buyı (boyu), buyınça (boyunca), buylap (boyunca), sayın (her), sebepli (dolayı, için), turında (hakkında).

Anda bîrničे kişir súman nerseden başka bîrni de yuk iken. (Orada birkaç havuç gibi şeyden başka bir şey de yokmuş).

Atna buyı ul baltası suga töşken kişi kibik yördi. (TE, s. 142) “O, bir hafta boyu baltası suya düşmüş kişi gibi dolaştı.”

Baylıktan başka bîrni kürmiler, bîrni turında kaygirtmîylar. (Zenginlikten başka bir şey görmüyorkalar, bir şey hakkında kaygılanmıyoruz.)

Kazan arkılı üteler; avır suguşlarga katnaşalar. (Kazan üzerinden geçiyorlar; ağır savaşlara katılıyorlar).

Hay minim söyüklî ulım, bilbil tavişı şikilli tavişinîn bîrgîne işitsem idî. (Hay benim sevgili öğüm, bülbül sesi gibi sesini bir kez işitseydim).

b. Yönelme halinden kullanılanlar: çaklı (kadar), kader (kadar), xetli (kadar), taba (doğru), küre (göre), karaganda (göre, nazaran), karamastan (raigmen), karşı.

Segat bişke xetli iyyge barıp kaytırga kirek. (Saat beşke kadar eve gidip dönmek gerek).

Alar Bolgardan tönyakka taba kaçıp kiterge hem yaña kala tözerge mecbur bulalar. (Onlar Bulgar'dan kuzeyle doğru kaçıp gitmeye ve yeni şehir kurmaya mecbur oluyorlar).

Soravına küre cavabı, cinayetîne küre cezası. (Sorusuna göre cevabı, suçuna göre cezası).

Ul miňa karaganda yes. (O bana göre daha genç).

Şuňa karamastan Xuca namaz ukırغا kirişe. (Bunaraigmen, Hoca namaz kılmaya davranışmış).

c. Ayrılma halinden kullanılanlar: başlap (itibaren), birlî (beri), başka, arı (sonra), tiş (başka), soñ (sonra), bütén (başka), ilük (önce).

Şul minuttan başlap anıñ öçîn dünyada yeşevníň kızığı bitti. (Şu dakikadan itibaren onun için dünyada yaşamanın anlamı bitti).

Utız-kırık yıldan birlî sin divanaga çıdap tordım. (Otuz kırk yıldan beri sen divaneye tahammül edip durdum).

Süzüñinîň başının İlük azagın uyla. (Sözünün başından önce sonunu düşün).

Bayazit karynuň Davit Urmanovtan bütén kardeši yuk. (Yaşlı Bayazit'in Davit Urmanov'dan başka kardeşi yok).

Min alardan soñ kildim. (Ben onlardan sonra geldim).

Özet

Tatar adını açıklamak

Rusya sınırları içinde kalan birçok Türk boyu gibi Kazan bölgesi Türkleri de “Tatar” adıyla anılmaktadır. Tatar adı, ilk kez Orhun Yazıtlarında Otuz Tatar ve Tokuz Tatar şeklinde geçmektedir. Çin kaynakları bunları çeşitli devrelere ait olmak üzere “Ta-Ta” veya “Da-Da” şeklinde kaydetmişlerdir. Tatar adı, Dede Korkut hikâyelerinde de geçmektedir. Dîvânü Lügâti't-Türk'e Türk kavimleri arasında sayılır. Tatar adı “tat” ve “ar” (er) sözlerinin birleşmesinden oluşmuştur. Tat sözü “yabancı” anlamına gelen “yat” sözünden gelmektedir. Tarihî süreç içerisinde “yat > dat > tat” değişimini geçirmiştir. İkinci söz “ar” ise “er, kişi” anlamındadır. Dolayısıyla Tatar, Tat-ar (er) < Yat-ar (er) “yabancı er, yabancı kişi” anlamına gelmektedir.

Tatar Türklerinin tarihini anlatmak

Bugün Tatar Türklerinin yaşadığı İdil-Kama bölge sine çok erken dönemlerden itibaren Türk kavimleri yerlesmeye başlamıştır. Bulgar şehrinin başkent yapan ve IX.-XII. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olan Bulgar Devleti, 1220'lerde Moğolların bölgeyi ele geçirmesiyle yıkılmış ve akabinde kurulan Altın Ordu Devletinin himayesine girmiştir. Cengiz Han'ın torunu Batu Han tarafından kurulan Altın Ordu Devleti, Batu Han'dan sonra tahta geçen Berkay'la birlikte Türkleşmeye başlamıştır. XIV. yüzyılın sonunda Altın Ordu Devleti Timur ordularına yenilmiş ve bölgede Kazan, Kırım, Astrahan, Kasım, Sibir ve Nogay hanlıklar ortaya çıkmıştır. 1552 yılına kadar Kazan Türkleri Moskova'ya yakın oldukları için sürekli Ruslarla mücadele etmiş ve çoğu zaman üstünük sağlamışlardır. Kazan Hanlığı, 1552 yılında Rusların eline geçmiş ve 1556 yılında da tamamen Rusların denetimine girmiştir. 1552 yılından bugüne kadar Rusların hakimiyetine yaşayan Tatar Türkleri, özellikle 1552 yılından sonra iki yüz yıl süreyle büyük siyasi, iktisadi ve dini baskilarla karşı karsıya kalmıştır. Gorbaçov'la 1980'lerin sonunda başlayan açılık politikası sonucunda 30 Ağustos 1990 tarihinde SSCB dağılmadan Tataristan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan eder. Bağımsızlığı dört yıl boyunca hiçbir ülke tarafından tanınmayan Tataristan, 18 Şubat 1994'te Rusya ile bugünkü resmi statüsünü belirleyen bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma sonucunda Tataristan yarı bağımsız özerk bir Türk Cumhuriyeti konumuna gelmiş ve diğer muhtar cumhuriyetlere tanınmayan bazı haklar elde etmiştir.

Tatar Türkçesini tanımlamak

Türk dilinin üç büyük kolundan (Karluk, Kıpçak, Oğuz) biri olan Kıpçak grubu içinde yer alır. Yönlere göre yapılan lehçe tasnifleri bakımından ise, Kuzey Türkçesi içerisinde değerlendirilmektedir. Tatar Türkçesinin de yer aldığı Kıpçak grubu içerisinde şu lehçeler girmektedir.

I. Karadeniz-Hazar Bölgesi: 1. Karaim (Karay) 2. Kırım Tatar 3. Karaçay-Balkar 4. Kumuk

II. İdil-Ural Bölgesi: 1. Tatar 2. Başkurt

III. Aral-Hazar Bölgesi: 1. Kazak 2. Karakalpak 3. Nogay. 4. Kırgız

Tatar Türkçesinin temelini İdil Bulgarcası oluşturur. Bugünkü Tatar Türkçesinin üç ayrı ağızı bulunmaktadır. Bunlar Orta, Batı (Mişer) ve Doğu ağızlarındır. Şu anda Tatar Türkçesi Tataristan'da resmî dil durumundadır. Tatar Türkleri bugün Kiril alfabetesini kullanmaktadır.

Tatar edebiyatını açıklamak

Tatar Türkçesinin oldukça zengin bir edebiyatı vardır. Bu edebiyatı, Tatar edebiyat tarihçileri, iç gelişmesine, yaşadığı döneme, siyasi ve sosyal sebeplere bağlı olarak, kendi içinde dört ana devreye ayırmaktadırlar:

1. Eski ve Orta Asır Tatar Edebiyatı

2. 19. Asır Edebiyatı

3. 20. Asır Başı Edebiyatı

4. Sovyet Dönemi (1917'den sonra) Edebiyatı

Bu dönemler içerisindeki en uzun devreyi Eski ve Orta Asır Tatar Edebiyatı meydana getirir. Bu dönem de kendi arasında:

a. En Eski ya da Ortak Türk Edebiyatı (12.-13. yüzyıla kadar).

b. Bulgar Devri Edebiyatı (13. yüzyılın ortalarına kadar).

c. Altın Ordu Devri Edebiyatı (13. yüzyıl ortalarından 14. yüzyıl ortalarına kadar).

d. Kazan Hanlığı Devri Edebiyatı (15. yüzyıl ortalarından 16. yüzyılın sonuna kadar).

e. 17. Yüzyıl Edebiyatı

f. 18. Yüzyıl Edebiyatı şeklinde bölgelere ayrılmaktadır.

Tataristan cumhuriyetinin yerini belirlemek

Doğu Avrupa ovasının doğu bölgesinde Kama ve İdil nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuş, 67.836 km^2 yüzölçümüne sahip bir Türk cumhuriyetidir. Batısında Çuvaşistan, doğusunda Başkurdistan, kuzeybatısında Mari Cumhuriyeti, kuzeyinde Kirov bölgesi, kuzeydoğusunda Udmurt Cumhuriyeti, güneydoğusunda Orenburg bölgesi, güneyinde ise Samara ve Simbir bölgeleri yer alır. Başkenti Kazan olup yaklaşık dört milyonluk bir nüfusa sahiptir. Şubat 1994'te yapılan bir anlaşmayla muhtar cumhuriyet statüsüne kabulü olmuştur. Bölgede kara iklimi hakimdir. Yazlar sıcak ve bazen kurak, kışlar ise çok soğuktur. Tataristanın başkenti olan Kazan aynı zamanda ülkenin en büyük şehri olup 1.250.000 kişilik bir nüfusa sahiptir. Ülkeye 19 şehir, şehir tipinde 22 ilçe, 830 kasaba ve 3270 tane de köy bulunmaktadır. 1992 verilerine göre ülke nüfusu 3.705.000'dir. Tataristan petrol, doğalgaz ve elektrik üretimi yönünden oldukça zengin bir ülkedir.

Tatar Türkçesi gramerini sınıflandırmak

I. Ses Bilgisi

Ünlüler: Tatar Türkçesinde sekiz ünlü bulunmaktadır: "a, e, ā, ı, i, o, ö, u, ü"

Büyük Ünlü Uyumu: Çok düzenlidir.

Küçük Ünlü Uyumu: Sağlam değildir.

Ünsüzler: Tatar Türkçesinde 27 ünsüz vardır.

Ünsüz Uyumu: Oldukça sağlamdır.

II. Şekil Bilgisi

İsim Çekim Ekleri:

Çokluk Eki: +lAr

İyelik Ekleri: 1. teklik +m, +ṁ; +m, 1. çokluk +ibiz, +ibiz; +bız, +bız; 2. teklik +ñ, +ñ; +ñ, 2. çokluk +igiz, +igiz; +giz, +giz; 3. teklik +ı, +ı; +sı, +sı, 3. çokluk +ları, +leri

Hál Ekleri:

a. Yalın hál: *Eksizdir.*

b. İlgi hálı: +nuñ; +nń

c. Yükleme hálı: +ni; +nı

d. Yönelme hálı: +gA; +kA

e. Bulunma hálı: +dA; +tA

f. Ayrılma hálı: +dAn; +tAn; +nAn

g. Eşitlik hálı: +çA

h. Vasıta hálı: bılen

Aitlik eki: +gi, +gi; +ki, +ki

Soru eki: mi, mi

Fiil Çekim Ekleri:

Şahis Ekleri:

a. Zamir Kökenli Şahis Ekleri: 1. teklik -min, -mín; -m, 1. çokluk -bız, -biú; 2. teklik -sın, -sín, 2. çokluk -sız, -síú; 3. teklik -ø, 3. çokluk -lar, -ler

b. İyelik Kökenli Şahis Ekleri: 1. teklik -m, 1. çokluk -k; 2. teklik -ñ, 2. çokluk -giz, -gíz; 3. teklik -ø, 3. çokluk -lar, -ler

c. Emir Kökenli Şahis Ekleri: 1. teklik -iym/-iym, 1. çokluk -iyk/-iyk; 2. teklik -ø, 2. çokluk -(t)giz, -(t)gíz; 3. teklik -sin, -sím; 3. çokluk -sınnar, -sínnar

Zaman ve Şekil Ekleri:

a. Bildirme Kipleri

Öğrenilen Geçmiş Zaman: -gan, -gen; -kan, ken

Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman: -di, -di; -ti, -ti

Şimdiki Zaman: -a, -e; -y

Gelecek Zaman: -(y)açak, -(y)ecek

Geniş Zaman: -ar, -er; -ır, -ır; -r

b. Tasarlama Kipleri

Şart Kipi: -sA

Gereklilik Kipi: -rga, -rge+kirek, tiyiş/tiyiş

Emir Kipi: Emir kipinde her şahsin ayrı bir eki vardır.

İstek Kipi: -ası/-esi+iyelik ekleri+kile; -makçı, -mekçi

Fiillerin Birleşik Çekimi

Tatar Türkçesinde birleşik çekim: Rivayet *iken* ile yapılır. Hikâye *i-* fiilinin geçmiş zamanı *idi* ile yapılır. Şart *bul-* (*ol-*) fiilinin üzerine şart eki getirilerek yapılır.

i- ve iken İle Yapılan İsim Çekimi

Geniş (şimdiki) zamana kişi ekleri; öğrenilen geçmiş zamana *iken* (*imiş*), görülen geçmiş zamana *idi*, şartta da *bul-* yardımcı fiili getirilerek yapılır.

Yapım Ekleri:

İsimden İsim Yapan Ekler: +lik/+lık; +çı/+çí; +lı/+lı; +sız/+sız; +çık/+çík; +çA; +çak/+çek; +dAş; +tAş; +çıl/+çıl; -çAn; +ılcım/+ılcım; +rAk; +gilt/+gilt; +kilt/+kilt; +kAy

İsimden Fiil Yapan Ekler: +lA-; +lAn- (< +la-n-); +lAş- (< +la-ş-); +lAt- (< +la-t-); +A-; +ı/-ı; +Ay-; +Al-; +l-; +sı/-sı; +sıra/-sıre-; +gar/-ger; +kar/-ker; +ar/-er-; +ır/-ı; -r; +rA-; +dA-

Fıilden İsim Yapan Ekler: -Av; -v; -mA; -m/-m; -m; -mAk; -ik/-ik; -k; -Ak; -gi/-gi; -ki/-ki; -giç/-geç; -kiç; -keç; -ıç/-ıç; -ç; -çAk; -gAk; -kAk; -di/-de; -ti/-te; -gm/-gın; -kin/-kiń; -m/-m; -n; -m/-meş

Fıilden Fiil Yapan Ekler: -m/-m; -n; -l/-l; -l; -ı/-ı; -ı/-ı; -dır/-dır; -tır/-tır; -it/-it; -t; -giz/-giz; -kız/-kız; -ır/-ır; -r; -gAlA/-kAlA-

Sıfat-Fiiller: -a (-e, -y) *torgan*; -AçAk; -Ar (-er, -ir, -ır, -r); -ası (-esi, -ysi, -isi); -gAn/-kAn; -mAs; -uç/-üç; -mış/-miş

Zarf-Fiiller: -A (-y, -iy, -i); -gAç/-kAç; -gAnçI/-kAnçI; -gAndA/-kAndA; -miyçal/-miçe; -ip/-ıp; -p

Hareket Adları (İsim-Fiiller): 1. -U, -v; 2. -ırga (-ırge, -rga, -rge, -arga, -erge); -mAskA

III. Kelime Türleri

Zamirler

- a. Kişi Zamirleri: *min, sin, ul; bız, siz, alar*
- b. Dönüşlüük Zamiri: *üz*
- c. İşaret Zamirleri: *bu, şu, o, uşbu (işbu, bu), mavu < mana+bu (işte bu, bu), eşu - aşu < ene+şu (işte şu, şu), muşu < mana+şu (işte şu, bu), avu < ene+bu (işte o, o).*
- d. Belirsizlik Zamirleri: *bu, şul (şu), ul (o), bular, şular, alar, tığdı (diğeri), andıy (onun gibi), mundıy (bunun gibi), tığındı (diğeri gibi), şundıy (şunun gibi), bolay (böyle), şulay (şöyleden), alay (öyleden), ene (işte, aha), mıne (işte), şuşi (şu)*
- e. Soru Zamirleri: *barı (hepsi), barlık (hepsi), barça (hepsi), hemme (hepsi), her, herbır (herbir), birev (biri, birisi), bötn (büttün), hiçkim (hiçkimse), hiçbir (hiçbir), hiçnerse (hiçbir şey), birkim (kimse), birnerse (bir şey), kaysı (kimi), kaybır (bazi, kimi)*

Sıfatlar

Tatarcada kullanılan *Niteleme* ve *Belirtme* sıfatları

Zarflar

Tatarcadada kullanılan Zaman Zarfları, Yer-Yön Zarfları, Nitelik (Durum) Zarfları, Miktar Zarfları, Soru Zarfları

Edatlar

Tatarcada kullanılan *Ünlemeler, Bağlaçlar* ve *Son Çekim Edatları*

Kendimizi Sınayalım

1. Tatar adı ilk kez nerede geçmektedir?
 - a. Şecere-i Terakime
 - b. Kutadgu Bilig
 - c. Dîvânü Lugati't-Türk
 - d. Orhun Yazıtları
 - e. Dede Korkut Hikâyeleri
2. Kazan Hanlığı hangi tarihte Rusların eline geçmiştir?
 - a. 1437
 - b. 1552
 - c. 1601
 - d. 1652
 - e. 1774
3. Tatar Türkçesinde kaç ünlü vardır?
 - a. 7
 - b. 8
 - c. 9
 - d. 10
 - e. 11
4. Aşağıdaki kelimelerden hangisi küçük ünlü uyumuna uymaktadır?
 - a. urındık
 - b. yulçı
 - c. avıl
 - d. süzlük
 - e. bolıtlı
5. Tatar Türkçesindeki ünsüzlerin ses özellikleri göz önüne alındığında hangi kelime **yanlıştır**?
 - a. tav
 - b. kilin
 - c. miyik
 - d. cidî
 - e. dukız
6. "Kazan arkılı üteler; avır sığıslarga katnaşalar." cümleinde aşağıdaki hâl eklерinden hangisi bulunmaktadır?
 - a. Bulunma
 - b. Vasıta
 - c. Yönelme
 - d. Ayırılma
 - e. İlgi
7. Aşağıdakilerin hangisinde iyelik kökenli şahıs eki almış bir yüklem bulunmaktadır?
 - a. işliyk
 - b. barganbız
 - c. alasın
 - d. kürdök
 - e. söyleyeceksiz
8. "Barçabız birtörlü xesretke töşip kittik." cümlesinde aşağıdaki zamir çeşitlerinden hangisi bulunmaktadır?
 - a. Belirsizlik zamiri
 - b. Soru zamiri
 - c. Dönüşlüük zamiri
 - d. Kişi zamiri
 - e. İşaret zamiri
9. "Bar cirimni ilge bağışladım." cümlesindeki koyu renkle gösterilen sıfat türü aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Kesir sayı sıfıtı
 - b. İşaret sıfıtı
 - c. Niteleme sıfıtı
 - d. Soru sıfıtı
 - e. Belirsizlik sıfıtı
10. "Segat bişke üye barıp kayırga kirek." cümlesindeki boş bırakılan yere hangi son çekim edatı gelmelidir?
 - a. öçün
 - b. xetli
 - c. başlap
 - d. birli
 - e. arkılı

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d Yanınız yanlış ise “Tatar Adı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanınız yanlış ise “Tatar Türklerinin Tarihi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanınız yanlış ise “Ünlüler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanınız yanlış ise “Ünlü Uyumlari” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e Yanınız yanlış ise “Tatar Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. c Yanınız yanlış ise “Hâl Ekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanınız yanlış ise “Şahıs Ekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanınız yanlış ise “Zamirler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. e Yanınız yanlış ise “Sifatlar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. b Yanınız yanlış ise “Son Çekim Edatları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Tatar Türkçesinin ses kurallarını dikkate alındığında, kelimelerin Tatar Türkçesindeki karşılığı şu şekilde olur: Török, sıkızınçı, kürünış, timırçı, tırılış, cidinçli, tozsız, bolaklı.

Sıra Sizde 2

Uyla- fiilinin Tatar Türkçesinde “Öğrenilen Geçmiş Zaman”a göre çekimi şöyledir:

Uylaganmin

Uylagansıñ

Uylagan

Uylaganbız

Uylagansız

Uylagannar

Uyla- fiilinin Tatar Türkçesinde “Görülen Geçmiş Zaman”a göre çekimi şöyledir:

Uyladım

Uyladıñ

Uyladı

Uyladık

Uyladıgız

Uyladılar

Uyla- fiilinin Tatar Türkçesinde “Şimdiki Zaman”a göre çekimi şöyledir:

Uylıymın

Uylıysıñ

Uylıy

Uylıybız

Uylıysız

Uylıylar

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Abdullina, R. S.-Şeyxiyeva, G. M. (1996). *Tatar Tili 10*, Kazan Megarif Neşriyatı 1996.
- Akar, M.- Deniz, S.- Bilecik, F. (1994). *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı*, Yesevi Yay., İstanbul.
- Alkaya, E. (2007). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, Manas Yay., Elazığ.
- Alkaya, E. (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*, Turkish Studies Yay., Ankara.
- Bozkurt, F. (2005). *Türklerin Dili*, Kapı Yay., İstanbul.
- Buran, A. (2010), *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ Yay., Ankara
- Caferoğlu A. (1988). *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.
- Deliömeroğlu Y. (1997). *Tatarlar ve Tataristan*, Avrasya Kalınma Derneği Yay., Ankara.
- Doğan, L.- Durmuş, O.- Hünerli B.- Şuataman, Ö.- Efendiye, A. (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yay., İstanbul.
- Ercilasun, A. B. (1993). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, KB Yay., Ankara.
- Fexretdinov, R. G. (1996). *Tatar Xalkı hem Tatarstan Tarixi*, Kazan Megarif Neşriyatı, Kazan.
- Ganiyev, F.-Ahmetyanov, R.-Açıkgoz, H. (1997). *Tatarca-Türkçe Sözlük*, İnsan Neşriyatı, Kazan-Moskova 1997.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (1991), C. I-II, KB Yay., Ankara.
- Li, Yong-Söng (2004). *Türk Dillerindeki Sontakilar*, Kebikeç Yay., İstanbul
- Minnigulov, X.-Sadrettinov, Ş. (1994). *Edebiyat 10*, Kazan Megarif Neşriyatı, Kazan.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay., Ankara 1998.
- Öner, M. (2007). "Tatar Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 679-748.
- Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri.
- Özkan, N. (2003). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara.
- Poppe, N. (1963). *Tatar Manual*, Bloomington.
- Safiullina, F. S.- Zekiyyev, M. Z. (1994). *Xezirgi Tatar Edebi Tili*, Megarif Neşriyatı, Kazan.
- Safiullina, F. S.-Zekiyyev, M. Z. (2002). *Xezirgi Tatar Edebi Tili*, Megarif Neşriyatı, Kazan.
- Sibgatullina, E. (1995). *Törökçe Söyleşebiz*, Kazan.
- Şirin User, H. (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yay., Ankara.
- Temir, A. (1992). "Kuzey Türkçesi", TDEK, C. II, TKAE Yay., Ankara, s. 216-223.
- Tumaşeva, D. G. (1978). *Xezirgi Tatar Edebi Tili*, Kazan Üniversitesi Neşriyatı, Kazan.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ.
- Zekiyyev, M. vd. (1998). *Tatar Grammatikası I*, İnsan/Fikir, Moskova-Kazan.
- Zekiyyev, M. vd. (2002). *Tatar Grammatikası II (Morfologiya)*, İnsan/Fikir, Moskova-Kazan.

4

Amaçlarımız

- Bu üniteyi tamamladıktan sonra;
- 🕒 Tatar Türkçesi Kiril alfabetesini okuyup çözebilecek,
 - 🕒 Tatar Türkçesi ile yazılmış metinleri tanımlayıp çözümleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Tatar Türkçesi Kiril Alfabesi
- Metin Örnekleri

İçindekiler

Çağdaş Türk Yazı Dilleri-II

Tatar Türkçesi Alfabe ve Metin
Örnekleri

- TATAR TÜRKÇESİ KİRİL ALFABESİ
- TATAR TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ

Tatar Türkçesi Alfabe ve Metin Örnekleri

TATAR TÜRKÇESİ KİRİL ALFABESİ

KİRİL	LATİN	KİRİL	LATİN
А а	A a	Ү ү	U(v) u(v)
Б б	B b	Φ φ	F f
В в	V v	Х х	X x (h)
Г г	Gg (Ğğ)	Ҕ Ҕ	Ts ts
Д д	D d	Ч ч	Ç ç
Е е	E, (y)e, (y)i	Ш ш	Ş ş
Ж ж	J j	Щ щ	Şç şç
З з	Z z	Ы ы	I i
И и	İ i	Җ Җ	Kalınlık işaretü
Й й	Y y	Ҙ Ҙ	İncelik işaretü
К к	K k	Ә ә	İi
Л л	L l	Ю ю	Yu, yü
М м	M m	Я я	Ya, ye
Н н	N n	Ә ә	E e
О о	O o	Ө ө	Ö ö
П п	P p	Ү ү	Ü ü
Р р	R r	Җ җ	C c
С с	S s	Ң ң	Ñ ñ
Т т	T t	Ҥ ҥ	H h

TATAR TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ

Әссәламегаләйкем !

Esselamigaleykim !

Selamünaleyküm

Вәгаләйкемәссәлам!

Vegaleykimesselam!

Aleykümselam!

Исәнмесез!
İsenmişiz!
Merhaba!

Хәерле иртә!
Xeyirli irte!
Hayırlı sabahlar!

Хәерле көн!
Xeyirli kön!
Günaydın

Хәерле көннәр!
Xeyirli könner!
Hayırlı günler!

Хәерле кич!
Xeyirli kiç!
Hayırlı akşamlar!

Хәерле төн!
Xeyirli tön!
İyi geceler!

Нихәл(сез)?
Nixel(siz)?
Nasilsın(ız)?

Хуш килдегез!
Xuş kildiğiz!
Hoş geldiniz!

Хәлләрегез яхшымы?
Xellerigiz yaxşımı?
İyi misiniz?

Эшләрегез яхшымы?
İşlerigiz yaxşımı?
İşleriniz iyi mi/nasıl?

Сәламәтлекегез ничек?
Selametliğiniz niçik?
Sihhatiniz nasıl?

Рәхмәт, яхши.
Rexmet, yaxşı.
Teşekkür ederim, iyiyim.

Балаларыңыз саулармы?
Balalarınız savlarmış?
Çocuklarınız nasıl?

Тормыш иптәшегезнен хәлләре ничек?
Tormış ipteşigizniň xelleriň niçik?
Hayat arkadaşınızın (eşinizin) durumu nasıl?

Сезне күрүемә бик шатмын.

Şızňı kürüvime bik şatmin.

Sizi gördüğümে çok memnunum.

Юлларың ничек булды?

Yullarıñ niçik buldı?

Yolculuğun nasıl geçti?

Аллага шөкөр, бәла..казасыз кайттым.

Allaga şökür, bela-kazasız kayttım.

Allah'a şükür, kazasız belasız döndüm.

Нинди яналыklар бар?

Nindi yanalıklar bar?

Ne gibi yenilikler var?/Ne var ne yok?

Исәнмесез, савмысыз, иншалла, сәламәтсездер дип беләм.

İsenmişiz, savmısız, inşalla, selametsizdir dip bileyim.

Nasılısınız, iyi misiniz, inşallah sıhhat ve afiyettesinizdir.

Мине сорасагыз, мин дә сау-сәламәт.

Minâ sorasagız, min de sav-selamet.

Beni soracak olursanız, ben de sıhhat ve afiyetteyim.

Таныш..белешләргә сәлам тапшырыгыз.

Tanış-bilişlerge selam tapşırıgız.

Tanıdkıklärə selam söyleyiniz.

Кызыгызга безнен сәламнәрне сөйләгез.

Kızıgızga bâznâñ selamnernâ söylegâz.

Kızınıza bizim selamlarımızı söyleyiniz.

КИТАП КИБЕТЕНДӘ-**КİTAP KİBİTİNDÉ-KİTAPÇIDA**

Сездә яңа китаплар бармы?

Şızde yaña kitaplar barmı?

Sizde yeni kitaplar var mı?

Татарча китаплар кай төштә?

Tatarça kitaplar kay töşte?

Tatarca kitaplar hangi tarafta/nerede?

Миңа шигырь китаплары кирәк иде.

Miňa şigür kitaplari kirek idı.

Bana şiir kitapları gerek idi.

Сездә тарихи романнар бармы?

Şızde tarixi romanınar barmı?

Sizde tarihî romanlar var mı?

Хужа Насретдин мәзәкләренен Яңа томы кайчан булачак?

Xuca Nasrıtdin mezekleriniň yaña tomı kayçan bulaçak?

Nasrettin Hoca fıkralarının yeni dizisi ne zaman olacak/gelecek?

Миңа русча китаплар күрсәтмәссезме икән?
 Miňa rusça kitaplar kürsetmessizmi iken?
 Bana Rusça kitaplar gösterebilir misiniz?

Бу китап күпмө тора?
 Bu kitap küpmi tora?
 Bu kitap ne kadar/kaç para?

Бу китапның тышлыгы бик матур.
 Bu kitapniň tişligi bik matur.
 Bu kitabın cildi/kapağı çok güzel.

Бу китапта рәсемнәр бик күп.
 Bu kitapta resimner bik küp.
 Bu kitapta resimler pek çok.

Аларны яш рәссам ясаган.
 Alarnı yeş ressam yasagan.
 Onları genç (bir) ressam yapmış/çizmiş.

Бу китапны кем тәржәмә иткән?
 Bu kitapni kim terceme itken?
 Bu kitabı kim tercüme etmiş?

Балалар әдәбияты бүлеге кай төштә?
 Balalar edebiyatı bülg̃i kay töste?
 Çocuk edebiyatı bölümү hangi tarafta/nerede?

Миңа фәнни китаплар кирәк.
 Miňa fenni kitaplar kirek.
 Bana bilimsel kitaplar gereklidir.

Сөздә төрекчә-татарча сүзлек бармы?
 Sızde törökçe-tatarça süzlik barmı?
 Sizde Türkçe-Tatarca Sözlük var mı?

Бу китапның икенче томы киләчәк?
 Bu kitapniň ikinci tomı kayçan kilecek?
 Bu kitabın ikinci cildi ne zaman gelecek?

Хәзәр бâlgâlâ түгел, ләкин бир атнаға хәтлâ килârgâ tiesh.
 Xezir bîlgîli tügîl, lekin bir atnağa xetli kîlîrge tiyîş.
 Şimdiilik belli değil ama bir haftaya kadar gelmesi lazımdır.

Фирдәүсинең “Шаһнамә”се килдеме?
 Firdevsiň “Şahname” si kildimi?
 Firdevsi'nin Şehnamesi geldi mi?

Килде, әмма сатылып бетте.
 Kıldı, emma satılıp bitti.
 Geldi ama satılıp bitti.

Көнбатыш әдәбиятыннан кемләрнең әсәrlәре бар?
 Könbatis edebiyatının kimlerniň eserleri bar?
 Batiedebiyatından kimlerin eseri var?

Нобәл прәмиясе лауреатларының әсәрләре бармы?
 Nobel premiyesi laureatlarınıñ eserleri barmi?
 Nobel ödülü almış yazarların eserleri var mı?

Сездә бүгенге газәталар бармы?
 Sızde bügïngi gazetalar barmi?
 Sizde bugünkü gazeteler var mı?

Бу атнаның журналлары килдеме?
 Bu atnanıñ jurnalları kildim?
 Bu haftanın dergileri geldi mi?

“Казан Утлары” журналының соңғы саны кайчан килә?
 “Kazan Utları” jurnalınıñ soñgi sanı kayçan kile?
 “Kazan Utları” dergisinin son sayısı ne zaman gelecek?

Бу “Ватаным Татарстан” газәтасының бүгенге санымы, кичәгеме?
 Bu “Vatanım Tatarstan” gazetasınıñ bügïngi sanımı, kiçegim?
 Bu “Vatanım Tataristan” gazetesinin bugünkü sayısı mı, dünküsü mü?

Бу журналларның бәясе күпме?
 Bu jurnallarnıñ beyesi küpmi?
 Bu dergilerin fiyatı çok mu?/ne kadar?

Сиздә сатирик журналлар бармы?
 Sızde satirik jurnallar barmi?
 Sızde mizah dergileri var mı?

ТУГАН ТÉЛ

И туган тел, и матур тел, эткәм-энкәмнен теле!
 Дөньяда күп нәрсә билдем син туган тел аркылы.

Иң елек бу тел белән энкәм бишектә кейләгән,
 Аннары төннәр буе әбкәм хикәйәт сөйләгән.

И туган тел! Йәрвакытта ярдәмен берлән синен,
 Кечкенәдән аңлашылган шатлыгым, кайгым минем.

И туган тел! Синдә булган ин элек кыйлган догам:
 Ярлыкагыл, дип, үзәм һәм эткем-энкемнә, ходам!
 Габдулла Тукай

TUGAN TÉL

İ tugañ til, i matur til, etkem-enkemniň til!
 Dönyada küp nerse bildim sin tugañ til arkılı.

İñ ılık bu til bilen enkem bişikte köylegen,
 Annarı tönner buyı ebkem xikeyet söylegen.

İ tugañ til! Hervakitta yarđemiň birlen sinىň,
 Kiçkineden aňlaşılgan şatlıgım, kaygım minim.

İ tugañ til! Sinde bulgan iñ ılık kiylgan dogam:
 Yarlıkagıl, dip, üzüm hem etkem-enkemni, xodam!

Gabdulla Tukay

ANA DİL

Ey ana dil, ey güzel dil, anamın babamın dili!
Dünyada çok şey bildim senin sayende ana dili.

En önce bu dille anacığım besikte ninni söylemiş
Ardından geceler boyu nineciğim masal anlatmış.

Ey ana dil! Her vakit yardımınla senin,
Küçüklükten anlaşılmış mutluluğum, kaygım benim.

Ey ana dil! Seninle olmuş en ilk kıldığım duam:
Başıyla, diyerek özümü hem anacığımı babacığımı Hüdam!

Abdullah Tukay

ЖЫРЛАРЫМ

Жырларым, сез шытып йөрәгемдә
Ил кырында чәчәк атығыз!
Күпме булса сездә көч ńем ялқын
Шулкадәрле жирдә хаккығыз!

Сездә минем бөтен тойғыларым
Сездә минәм керсез йәшләрем.
Сез үлсәгез, мин дә онытылырмын,
Йәшесәгез, мин дә йәшәрмен.

CIRLARIM

Cırlarım, siz şitip yöregimde
İl kırında çeçek atıgız!
Küpми bulsa sätzde köç hem yalkı
Şulkaderli cirde xakkıgız!

Şizde minim bötiň toygilarım
Şizde minem kirsch yeşlerim.
Şiz ülsegiz, min de onitilirmin,
Yeşesegâz, min de yeşermin.

Алдый алмас мине түбән ләzzәт,
Вак тормышың чуар пәрдәсе,
Шигремдәге чынлык, ут ńем сөйү
Йәшәүмнен бөтен мәгънәсе.

Ү лгәндә дә йөрәк тугры калыр
Шигрьемдәге изге антина.
Бар жырымны илгә багышладым,
Гомеремне дә бирәм халкыма.

Aldiy almas miniň tüben lezzet,
Vak tormışınıñ çuar perdesi,
Şigrimdegi činlik, ut hem söyü
Yeşevimniň bötiň megnesi.

Ülgende de yörek tugrı kalır
Şigrimdegi izgi antina.
Bar cirimni ilge bağışladım,
Gomirimni de birem xalkıma.

Жыр өйрәтте мине хөр йәшәргә
Нәм үлергә кыю ир булып.
Гомрем минем муңлы бер жыр иде,
Үлемем дә янрап жыр булып.

Cır öyledi miň xor yeşerge
Hem ülirge kiyu ir bulıp.
Gomrim minim muñli bir cır idi,
Ülimim de yañrar cır bulıp.

Musa Жәлил

Musa Celil

TÜRKÜLERİM

Türkülerim, siz yeşerip yüreğimde
İlimin çevresinde çiçek açınız!
Ne kadar varsa sizde güç ve alev
O kadar vardır yerde hakkınız!

Sizdedir benim bütün duygularım
Sizdedir benim kirsiz göz yaşalarım.
Siz ölseniz, ben de unutulurum,
Siz yaşısanız, ben de yaşarım.

.....

Aldatamaz beni aşağılık lezzet,
Alçak hayatın renkli perdesi,
Şiirimdeki doğruluk, ateş ve aşk
Yaşamımın bütün manası.

.....

Öldüğümde de yürek sadık kalır
Şiirimdeki kutsal andına.
Bütün türkülerimi vatana bağışladım
Ömrümü de veriyorum halkıma.

.....

Türküler öğretti bana hür yaşamayı
Ve ölmek için cesur erkek olup.
Ömrüm benim bunlu bir türkü idi,
Ölümüm de yankılanır türkü olup.

Musa Celil

ТӨРКИ ТЕЛЛӘР

Татар теленен ин якын кардәшләре_башкорт, казах, нугай, комык, уйгур, каракалпак, балкар һәм кырым Татарлары телләре. Алардан соң кардәшлеге яғыннан төрек, үзбәк, кыргыз, азәrbайсан, төрекмән, тува, хакас, алтай телләре килә. Чуваш вә якут телләре татар теленә йыраграк кардәшләр санала.

Барлық төрки телләр дә борынгы гомумтөрки телгә барып totasha. “Гомумтөрки” дидез, чөнки бу чорда ул аерым телләргә бүленеп каралмый. Төрки тәлдә язылган ин борынгы язма истәлекләр “рун” язуы, өлешчә уйгур язуы белән язылганнар. Рун язуы беренче мәртәбә Орхон йылгасы буйында табылган Күлтәгин һәм Билгә_каганга куелган кабер ташларындағы язулар нигезендә уқыла. Ул язулардан анлашылганча, V гасырларда ук инде Төркиләрнен зур һәм көчле дәвләтләре булган, аралашу тәлә булып төрки тел саналган. Уйгур язуы IX гасыр башында Уйгур каганлыгында кулланылган. Ул башка төбәкләрдәге төркиләргә дә яхши билгеле булган. Гомумтөрки тел X гасырга кадәр кулланылыста йөргән...

TÖRKİ TİLLER

Tatar tiliniň in yakın kardeşlerå-başkort, kazax, nugay, komık, uygur, karakalpak, bal-
kar hem kırım Tatarları tilleri. Alardan soñ kardeşligi yağınınna török, uezbek, kurgız, azer-
baycan, törökmen, tuva, xakas, altay tilleri kile. Çuvaş ve yakut tilleri tatar tiline yıragrak
kardeşler sanala.

Barlık törki tiller de boringı gomumtöركи tilge barıp totasa. “Gomumtöركi” dibىز,
çönki bu çorda ul ayırım tillerge bülünip karalmış. Törki telde yazılıgan in boringı yaz-

ma istelikler “run” yazuvı, ölüşce uygur yazuvı bilen yazılıgannar. Run yazuvı birinci merke Orxon yilgası buyında tabılğan Kültegin hem Bilge-kaganga kuyılgan kabır taşlarının dagı yazular nıgızınde ukila. Ul yazulardan añaşılgança, V gasırlarda uk indi Törkilerinin zur hem köçli devletleri bulgan, aralaş tele bulıp törki til sanalgan. Uygur yazuvı IX gasır başında Uygur kaganlığında kullanılgan. Ul başka töbeklerdeki törkilerde de yaxşı bilgili bulgan. Gomumtöriki til X gasırga kader kullanılısta yörgen...

TÜRK DİLLERİ

Tatar dilinin en yakın kardeşleri; Başkurt, Kazak, Nogay, Kumuk, Uygur, Karakalpak, Balkar ve Kırım Tatarları'nın dilleridir. Onlardan sonra kardeşliği yönünden Türk, Özbek, Kırgız, Azerbaycan, Türkmen, Tuva, Hakas, Altay dilleri gelir. Çuvaş ve Yakut dilleri Tatar diline daha uzak kardeşler olarak kabul edilmektedir.

Bütün Türk dilleri de eski genel Türk diliyle birleşmektedir. “Genel Türk” diyoruz, çünkü bu devirde o, ayrı dillere bölünüp değerlendirilmiyor. Türk diliyle yazılan en eski yazma hatıralar “Runik” yazısı, kısmen de Uygur yazısıyla yazılmıştır. Runik yazı ilk kez Orhun nehri boyunda bulunan Kültigin ve Bilge Kağan adına konulan kabir taşlarındaki yazıların esasına dayanır. O yazılarından anlaşıldığı kadariyla, V. asırlarda Türklerin büyük ve güçlü devletlerinin olduğu, anlaşma dili olarak da Türkçenin sayıldığıdır. Uygur yazısı IX. asır başında Uygur Kağanlığı'nda kullanılmıştır. Bu yazı, diğer bölgelerdeki Türkler tarafından da iyi bir şekilde bilinmiştir. Genel Türk dili X. asıra kadar kullanılmıştır...

ҚЫР КАЗЫ

Безнен авылдан ике генә чакрым чамасында, жиргә төшкән ай кебек түгәрәк, көмеш тәңкә кебек ялтырап ята торган Ак құл дигән бик зур құл бар иде. Құлнен ине 4-5 чакрым чамасында булғанлыктан, аның бер яғыннан икенче яғында булған нәрсәләр күзгә чак-чак қына құренәләр иде.

Жәй көннәрендә, құлнен тирә-яғы бөтенләй дип әйтерлек яшел үләннәр һәм төрле игеннәр белән уратылып алынғанлыктан, құлдән ерак түгел тау башыннан караганда, бу құл йәшел хәтфә палас өстендә яткан түгәрәк көзге кебек ялтырап ята иде.

Май айы керу белән, құлнен тирә-яғында кешеләр кайнаша башлыйлар... Монда тирә-яктагы авыллардан, хозур қылып ятыр өчен, әлләничаклы халық жыйналып, шунда уйнап-көлеп көн үткәрәләр...

Кич булса, құлнен кайбер урыннарында, өелеп-өелеп үскән камышлар арасында, төрле су кошлары, төрле тавышлар белән кычкырып, чутылдашып, тирә-якны яңғыратып торалар... (Мәжит Гафури, Сайланма Әсәрләр, Таткнигоиздат, Казан 1954, с. 119)

KIR KAZI

Bizniň avıldan iki gïne çakrim çamasında, cirge töşken ay kibïk tûgerek, kömiş teñke kibïk yaltırıp yata torgan Ak kül digen bik zur kül bar id. Külniň inš 4-5 çakrim çamasında bulganlıktan, anıñ bir yağınnan ikinci yağında bulgan nerseler küzge çak-çak kina kürineler idé.

Cey könnerinde, külniň tire-yagi bötinley dip eytirlük yeşil ülenner hem törlü iginner bïlen uratılıp alınganlıktan, külden yırak tûgil tav başınnan karaganda, bu kül yeşal xetfe palas östinde yatkan tûgerek közgi kibïk yaltırıp yata id.

May aýı kürü bïlen, külniň tire-yagında kişiler kaynaşa başlıylar... Monda tire-yaktagı avılardan, xozur kilip yatur öçin, elle niçaklı xalıq ciynalıp, şunda uynap-kölüp kön ütkereler...

Kic bulsa, külniň kaybir urınnarında, öyilip-öyilip üskен kamişlar arasında, törlü su koşları, törlü tavişlar bïlen kïçkirip, çutıldısap, tire-yaknı yañgıratıp toralar... (Mecit Gafuri, Saylanma Eserler, Tatknigoizdat, Kazan 1954, s. 119)

YABAN KAZI

Bizim köyden iki km. uzaklıkta, yere düşmüş ay gibi yuvarlak, gümüş akçe gibi parlakan Ak Göl adlı büyük bir göl vardı. Gölün eni 4-5 km. olduğu için, onun karşı yakasındaki şeyler ucu ucuna görünürlərdi.

Yaz günlerinde, gölün etrafı tamamen yeşil otlar ve ekinlerle kaplandığı için gölden uzak olmayan dağın başından bakıldığından, bu göl yeşil kadife palas üzerinde yatan yuvarlak bir ayna gibi parlayıp yatardı.

Mayıs ayının gelmesiyle gölün çevresinde insanlar kaynaşmaya başlıyorlar... Buraya çevre köylerden, huzur bulmak için, epeyce halk uğışip gülüp oynayarak gün geçiriyorlar...

Akşamları gölün bazı yerlerinde üst üste yiğilmiş kamışlar arasında türlü su kuşları, türlü seslerle civil civil ötüşerek etrafı yankılatıyorlar...

ТӨРЕК ТЕЛЕ

Төрек теле, татар теле кебек ук, төрки тел. Эмма ул төрке телләрнен уғыз группасына керә, шунлыктан татар теле белән төрек теле арасында уртаклыklar да, аеырымлыklar да күп. Ничек булмасын, төрек телен өйрәнү туган телен яхшы белгән татар кешесенә татарча белмәгән милләттәшәнә караганда күпкә жинелрәк. Бу сүзлек белән эш иткәндә укучы моны үзе дә яхшы төшөнөр.

Төрек теле - Төркия сөмүүриятенең дәүләт теле. Ул латин графикасына нигезләнгән. Гамәлдәге төрек алфабите 1.XI.1928 елда кабул ителгән. Анда йегерме туғыз хәреф бар.

Kiril alfabesiyle yazılmış olan aşağıdaki metni Latin alfabesiyle yazınız.

Бер заман кошлар патшасы жыя кошларны. Сораша:

SIRA SIZDE

- Мин сезне ни очен жыйдым? - ди кошлар патшасы. Тегеләр эйтә:

- Без белмибез, эйтсән белербез.

- Менә шуны беләсем килә минем, дөньяда коры агач күпме, чи агач күпме? Ирләр күпме дә хатыннар күпме? Шуны беләсем килгәнгә сезне жыйдым.

TÖRİK TİLİ

Töri k tili, tatar tili kibik uk, törki til. Emma ul törki tillerniň ugız gruppasına kire, şunlıktan tatar tili bilen török tili arasında urtaklıklar da, ayırmılıklar da küp. Niçik bulmasın, török tilin öyreñü tugan tilin yaxşı belgen tatar kişisine tatarça bilmegen milletteşine karganda kükpe cinilrek. Bu süzlik bilen iş itkende ukuçı monı üzü de yaxşı töşinir.

Török tili- Türkiye cumhuriyetiniň devlet tili. Ul latin grafikasına nigizlengen. Gameldegi török alfabeti 1.XI.1928 yılda kabul itilgen. Anda yiğirmi tugiz xerif bar.

Metinde Geçen Bazı Kelimelerin Karşılıkları

şunlıktan: bundan dolayı	cinilrek : daha kolay
kibik : gibi	karaganda : göre, nazaran
niçik : nasıl	nigizlen- : dayan-, esaslan-

ХУЖА - ОСТА АТУЧЫ

Яз көнә солдатлар атарга өйрәнү өчән далага чыкканнар. Аксак Тимәр солдатлар белән бергә Хужаны да алыш чыккан. Суз уңайында Хужа кайчандыр үзенең яхши атуы турында эйткән. Тимер, моны ишеткәч, Хужага жәйәсеннән атарга күшкан.

Хужа, атарга теләмәсә дә, патша күшкәch жәйәсен тартып укны атып жибергән. Ләkin уғының читкә тайпилуын күргәч, Хужа: "Сугыш башлыгы менә шушылай ата

торган иде”, - дигэн. Аңа тагын бер ук биргәннәр, анысы да читкә киткән. Бу юлы Хужа: “Кала башшылай ата торган иде”, - дигэн.

Өченче ук көтмәгәндә төзәгән жиргә барып кадалгач, ул, масайып: “Хужа абзагыз менә шушылай ата”, - дигэн.

XUCA - OSTA ATUÇI

Yaz könii soldatlar atarga öyrenü öčiň dalaga čikkannar. Aksak Timir soldatlar bïlen birge Xucanı da alıp čikkan. Süz uñayında Xuca kayçandır üziniň yaxşı atuvı turında eytken. Timir, moni işitkeç, Xucaga ceyesiňnen atarga kuşkan.

Xuca, atarga tilemese de, patşa kuşkaç ceyesin tartip ukni atip cibergen. Lekin ugınıň čitke taypiluvın kürgeç, Xuca: “Sugış başlığı mîne şuşilay ata torgan idi”, - digen. Aña tagın bir uk birgennner, anısı da čitke kitken. Bu yuli Xuca: “Kala başlığı mîne şuşilay ata torgan idi”, - digen.

Öčinči uk kötmegende tözegen cirge barıp kadalgaç, ul, masayıp: “Xuca abzagız mîne şuşilay ata”, - digen.

Metinde Geçen Bazı Kelimelerin Karşılıkları

soldat	: asker	sugış	: savaş
dala	: bozkır	mîne	: işte
süz uñayında	: söz arasında	suşilay	: böyle
turında	: hakkında	kötmegende	: ansızın
ceye	: yay	töze-	: nişan almak
tart-	: çekmek	kadal-	: saplanmak
ciber-	: gönder-	masay-	: övünmek, gururlanmak
taypıl-	: yoldan çık-	abza/abziy	: Ağabay; beyefendi

SIRA SİZDE

2

Aşağıda Tatar Türkçesiyle verilen metni Türkiye Türkçesine aktarınız.

Xan, Xucanıň nikader batır buluvın sinar öčin:

-Xeziř uk asıgız! - dip boyrgan.

Palaçlar Xucanı söyrep asarga alıp kilgenner. Xuca bir söz de deşmegen.

-Siniň aktık minutlarıň cittâ. Soňgi süziňni eytip kal, - digen xan.

-Bir süzim de yuk, barı kiçkie gine bir ütiničim bar.

-Nindi ütinič? - digen xan.

-Minim muýinima kagılsalar, kitigim kile, bilimnen assınnar, -digen Xuca.

АША, ЧАПАНЫМ, АША

Бир вакыт Хужа Насретдин чит бир шәнбергә баргач, туйга учраган. Туй мәслесенде байлар Хужага ишек төбеннән генә урын биргәннәр һәм, Ҳусаның кийеме начар булғанга күрә, аңа аш-сұның да байлардан калғаны гына илеккән.

Икенчә көнни Хужа бер кешедән яхшы чапан-чалма алыш киенгән дә яңадан мәслескә баргач. Хужаны бу юлы түргә утыртканнар. Табын янында Хужа чапанының жиңәнә пылау тутыра һәм:

- Аша, чапаным, аша. Пылавы бик тәмли, - дип сүйләнә икән. Моны күргән кешеләр гажәпләнеп, Хужага сорая биргәннәр:

- Йә Хужа эффендé, ни эшен бу? Нигә син пылауны жиңенә тутырасың? - дигәннәр.

Хужа:

- Сиз бит кешенең үзеннән бигрәк, киemenә карап хәрмәт итәсез. Менә шуңа күрә чапанымны сыйлыйм, - дигэн.

ЕГЕТ СҮЗЕ БИР БУЛЫР

Сиңа ничә яшь? - дип сураганнар Хужа Насретдиннан. Ул:

- Кырык, - дип жавап биргән.

Бир дүрт-биш йыл үткәч, аңардан тагын яшен сураганнар.

- Кырык яштә, - дип савап биргән Хужа.

- Ничик инди ул алай - ńаман кырык та кырык? Син муннан биш ел элек тә кырык дигән идең ич, - дигәннәр күршеләре.

- Егет сүзи бир булыр, - дигән Хужа. - Мин бервакытта да әйткән сүземнән кире кайтмыйм. Бир әйттемме, бетте!

ИЛДӘ НИЛӘР БАР ИКӘН

Тышта ниләр бар икән:

Юллар зәңгәр кар микән?

Боз тәрәзә алсуланা,

Пожар микән, таң микән?

Тышта ниләр бар икән?

Биздә дә таң тугандыр,

Инди ул да торгандыр,

Биргә чаклар исенә төшеп,

Күнелләре тулгандыр...

Биздә дә таң тугандыр.

Уйлайдыр ул: “Сау микән”

Ичи тулы зар микән?

Хәсрәтләрен таратырга

Тәмәкисе бар микән?

Исән микән, сау микән?”

Аклы килемен кигәндер,

Бәлки, кайтыр дигәндер,

Зәңгәр карны эра-эра

Вокзалларга килгәндер...

Бәлки, табылыр дигәндер...

Илдә ниләр бар икән:

Юллар зәңгәр кар микән?

Навадагы алсу шәүлә

Пожар микән, таң микән?

Илдә ниләр бар икән?

Нәсән Туфан

ТУГАН ЖИРЕМӘ

Аерылып китсәм дә синнән, гомремен таңында мин,
 Ий Казан арты! Сиңа кайттым сөйеп тагын да мин.
 Ул таныш кырлар, болыннар тартты эүвәл хиссеме,
 Тарта тургач, куймады, кайтарды ахыр жиссеме.
 Кысса да синдә фәкыйрлекләр, йәтимлекләр мине,
 Изсә дә үз эшләремнән хур вә кимлекләр мине,
 Үтте инде ул заманнар, очтылар шул кош кебе;
 Уйласам, ул көннәрем тик кичтә күргән төш кебе.
 Берсе дә дулкыннарың, ńич алмады, гарк итмәде,
 Алды дүрт ягымны ялкын, якмады, харк итмәде
 Бу сәбәптән анладым мин, и туган жирем, синен
 Жанга ягымлы икәндир ялкының да дулкының!
 Жәмләтән изге икән ич: Иниешен, чишмәң, кырың,
 Юлларың, авыл, әвен, кибәннәрең дә ындырың;
 Һәр фосул-ы әрбәгән: Язың, көзин, жәй, кыш көнен;
 Барча, барча ак уек, киндер, чабата, ыштырың!
 Һәм көтүчен, этләрин, үгез, сыйыр, сарыкларың;
 Яхшыдыр барлык яманың, бар, минемчә, юкларың.

Габдулла Тукай

Kendimizi Sınayalım

- 1.** Tatar Türkçesi Kiril alfabetesinde bulunan “Ы, Д, Г, Ж” harflerinin Latin alfabesindeki karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- І, D, G, §
 - I, D, G, C
 - I, D, L, C
 - I, D, F, J
 - І, L, G, C
- 2.** Aşağıdaki harflerden hangisi Tatar Türkçesi Kiril alfabe-sinde **bulunmaz**?
- K
 - Ө
 - Қ
 - Й
 - Л
- 3.** “Юлларың ничек булды?” cümlesinin Latin alfabesi kar-şılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- Yullarıñ niçk buldi?
 - Yollarıñ niçek buldi?
 - Yulların niçik buldu?
 - Yolların neçik buldu?
 - Yollarıñ niçik boldı?
- 4.** “Tatarça kitaplar kay töşte?” cümlesinin Kiril harfleriyle doğru yazılışı aşağıdakilerden hangisinde verilmiştir?
- Татарча кытаплар кай тушта?
 - Татаржа китеплер кай тиштә?
 - Тетерче китаплар кай түштә?
 - Татарча китаплар кай төштә?
 - Татарша китаппар кей төштә?
- 5.** “Кىçkineden anlaşılgan şatlıgum, kaygım minim.” cümlesi-nin Türkiye Türkçesindeki karşılığı aşağıdakilerden hangisidir?
- Geceden anlaşılmış mutluluğum, kaygım benim.
 - Gecikmiş anlaşılan mutluluğum, kaygım benim.
 - Küçüklükten anlaşılmış huzursuzluğum, kaygım benim.
 - Gecikti, anlaşılmadı mutluluğum, kaygım benim.
 - Küçüklükten anlaşılmış mutluluğum, kaygım benim.
- 6.** “Aksak Timir soldatlar bïlen birge Xucanı da alıp çikkan.” cümlesinde geçen “soldat” kelimesinin anlamı aşağıdakilerden hangisidir?
- vezir
 - yaver
 - esir
 - asker
 - köylü
- 7.** “Aldıy almas mini tüben lezzet” cümlesinde sıfat durumunda olan kelime aşağıdakilerden hangisidir?
- lezzet
 - mini
 - almas
 - aldıy
 - tüben
- 8.** “Bir vakit Tukay çit bir şeherge bara.” cümlesinde aşagı-daki hâl eklerinden hangisi bulunmaktadır?
- yönelme
 - bulunma
 - ayrılma
 - yükleme
 - eşitlik
- 9.** masay- fiilinin karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- sıkılmak
 - övünmek
 - sevinmek
 - basmak
 - korkmak
- 10.** “gibi” kelimesinin Tatar Türkçesindeki karşılığı aşagıda-kilerden hangisidir?
- kibi
 - kimik
 - kibik
 - gibik
 - kebi

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. c Yanınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. d Yanınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e Yanınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. d Yanınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanınız yanlış ise “Alfabeye ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Metnin Latin alfabesiyle yazılışı şu şekildedir:

Bir zaman koşlar patası ciya koşlarını. Soraşa:

- Min sizni ni öčin ciydim? - di koşlar patası. Tiğiler eyte:
- Bız bilmibiz, eytseň bilirbız.
- Míne şunu bilesim kile miním, dönyada kori ağaç küpmi, ci ağaç küpmi? İrlar küpmi de xatinnar küpmi? Şunu bilesim kilgenge sizni ciydim.

Sıra Sizde 2

Metnin Türkiye Türkçesindeki karşılığı şu şekildedir:

Han, Hoca'nın ne kadar cesur olduğunu sinamak için:

- Hemen asınız! - diye buyurmuş.

Cellatlar, Hoca'yı sürükleyip asmaya getirmişler. Hoca hiç sesini çıkarmamış.

- Senin son dakikaların yetti. Son sözünü söyle, demiş Han.
- Bir sözüm de yok, yalnızca küçük bir ricam var.
- Nasıl bir rica? - demiş Han.
- Benim boynuma dokunsalar, gidiyoruyorum, belimden asınlar, -demiş Hoca.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Abdullina, R. S.-Şeyxiyeva, G. M. (1996). *Tatar Tili 10*, Kazan Megarif Neşriyatı 1996.
- Akar, M.- Deniz, S.- Bilecik, F. (1994). *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı*, Yesevi Yay., İstanbul.
- Alkaya, E. (2007). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, Mamas Yay., Elazığ.
- Alkaya, E. (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*, Turkish Studies Yay., Ankara.
- Bozkurt, F. (2005). *Türklerin Dili*, Kapı Yay., İstanbul.
- Buran, A. (2010), *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ Yay., Ankara.
- Caferoğlu A. (1988). *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.
- Deliomeroglu Y. (1997). *Tatarlar ve Tataristan*, Avrasya Kalkınma Derneği Yay., Ankara.
- Doğan, L.- Durmuş, O.- Hünerli B.- Şuataman, Ö.- Efendiye, A. (2007). *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yay., İstanbul.
- Ercilasun, A. B. (1993). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, KB Yay., Ankara.
- Fexretdinov, R. G. (1996). *Tatar Xalkı hem Tatarstan Tarihi*, Kazan Megarif Neşriyatı, Kazan.
- Ganiyev, F.-Ahmetyanov, R.-Açıkgöz, H. (1997). *Tatarca-Türkçe Sözlük*, İnsan Neşriyatı, Kazan-Moskova 1997.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (1991), C. I-II, KB Yay., Ankara.
- Li, Yong-Söng (2004). *Türk Dillerindeki Sontakilar*, Kebikeç Yay., İstanbul.
- Minnigulov, X.-Sadrettinov, Ş. (1994). *Edebiyat 10*, Kazan Megarif Neşriyatı, Kazan.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay., Ankara 1998.
- Öner, M. (2007). “Tatar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 679-748.
- Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat, Geçit* Yay., Kayseri.
- Özkan, N. (2003). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara.
- Poppe, N. (1963). *Tatar Manual*, Bloomington.
- Safiullina, F. S.- Zekiye, M. Z. (1994). *Xeziřgi Tatar Edebi Tili*, Megarif Neşriyatı, Kazan.
- Safiullina, F. S.-Zekiye, M. Z. (2002). *Xeziřgi Tatar Edebi Tili*, Megarif Neşriyatı, Kazan.
- Sibgatullina, E. (1995). *Török Söyleşebiz*, Kazan.
- Şirin User, H. (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yay., Ankara.
- Temir, A. (1992). “Kuzey Türkçesi”, TDEK, C. II, TKAE Yay., Ankara, s. 216-223.
- Tumaşeva, D. G. (1978). *Xeziřgi Tatar Edebi Tili*, Kazan Üniversitesi Neşriyatı, Kazan.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ.
- Zekiye, M. vd. (1998). *Tatar Grammatikası I*, İnsan/Fikir, Moskova-Kazan.
- Zekiye, M. vd. (2002). *Tatar Grammatikası II (Morfologiya)*, İnsan/Fikir, Moskova-Kazan.

5

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 🕒 Kazak adını açıklayabilecek,
- 🕒 Kazak Türklerinin tarihini anlatabilecek,
- 🕒 Kazak Türkçesini tanımlayabilecek,
- 🕒 Kazak edebiyatını açıklayabilecek,
- 🕒 Kazakistan Cumhuriyetinin yerini belirleyebilecek,
- 🕒 Kazak Türkçesi gramerini sınıflandırabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kazak Adı
- Kazak Türklerinin Tarihi
- Kazak Türkçesi
- Kazakistan Cumhuriyeti
- Kazak Türkçesi Grameri
- Ses Bilgisi
- Şekil Bilgisi
- Kelime Türleri

İçindekiler

Çağdaş Türk Yazı Dilleri-II

Kazak Türkçesi

- KAZAK ADI
- KAZAK TÜRKLERİNİN TARİHİ
- KAZAK TÜRKÇESİ
- KAZAK EDEBİYATI
- KAZAKİSTAN
- KAZAK TÜRKÇESİ GRAMERİ

Kazak Türkçesi

KAZAK ADI

Kazak Türklerine ad olan ‘Kazak’ kelimesinin kökeni hakkında çeşitli görüşler vardır.

Prof. Dr. V. I. Veselowski’ye göre Kazak kelimesi, “kaza benzeyen insan, yani kuş gibi serbest” alamına gelir. Kraft’da göre de kelime, ‘kaz+ak’, ‘beyaz ana kaz’ anlamındadır. Ancak, bu iki görüşün de tutarsız olduğunu söyleyebiliriz. Zira, Türk lehçelerinde -ak ekiyle “benzer” anlamında ad oluşturulmamaktadır.

Zeki Velidi Togan “Kazak” adının önceleri sultanlar için kullanıldığını belirtir. Togan'a göre kazak adı, daha sonraları anlam genişlemesine uğramıştır. Sultanlara bağlı oymalar ve devlet için kullanılmıştır. Togan, “Siyasal bir amaçla, bir ayaklanma sonucu, çok kez ailesi olmaksızın (bekâr) ve kimi zaman da ailesi ile birlikte toplumdan uzaklaşan, kırlara çekilen isyancılara ‘kazak’ dendигini” söylemektedir. Türk boyları arasında, ergenlik çağında eristiklerinde, eşkiyalık amacıyla evlerinden ayrılan gençler ayrıldıkları zaman “kazak” adı verilir. Kırgız ve Kazak lehçelerinde “hür adam; gözü pek binici” anımlarında kullanılan “kazak” sözü, Tatar Türkçesinde “bekâr” anlamına gelmektedir. Yukarıdaki anımlara uygun olarak Türkiye Türkçesinde de “kazak” sözü, “karısına söz geçirebilen, dediği ni yapabilen, sert erkek” anımlarına gelir.

Reşit Rahmeti Ara'a göre de “kazak” sözü, “hür, serbest, evsiz barksız, bekâr, mert, yiğit, cesur anlamındadır. Kelime, aynı anlamı ile Slavcaya da geçmiştir. Kazak sözünün bir diğer anlamı da atlı askerdir. Türkçe Sözlük'te kelimenin bir anlamı, “Rusya'da ve İran'da ayrı bir sınıf oluşturan atlı asker” olarak geçer. Tatar İsimleri Sözlüğü'nde de “atlı asker” olarak geçmektedir. Ahmet Caferoğlu, “kazak” kelimesini “silahşor, kızan, askerlik yükümlüsü” şeklinde açıklamaktadır.

Kazak kelimesinin etimolojisi hakkında en yaygın ve ittifak edilen görüş, kelimenin “kaz-” filinden türediğidir. “Kaz-” fili, “serseri dolaşmak, evsiz yurtsuz gezmek” anlamına gelmektedir. Kelime bu anlamıyla Çağatay sözlüklerinde ve Kumuk lehçesinde mevcuttur. Houstma tarafından yayımlanan, Kıpçak lehçesine benzeyen 1245'te Mısır'da yazılmış el yazması lügatte “kazak” kelimesi, “ailesiz, yalnız başına olan” anımlarına gelmektedir. Abuşka sözlüğünde de “kazak” kelimesi, “evsiz, başı boş dolanan” anlamındadır. Sözlük Nevaî'den şu örneği de verir: “İhtiyar kadın dedi; şayet şah kazak olsayıdı, kim kılıcı çıkartır ve askeri idare ederdi?” Samayloviç, Barthold, Radloff, Vambery, Zenker, Gombocz gibi pek çok âlim “kazak” sözünün “başı boş gezen, evsiz barksız” anımlarına geldiği görüşündedir.

KAZAK TÜRKLERİNİN TARİHİ

Kazak Türklerinin tarihi, Kazakların XV. yüzyılda Özbek Hanı Ebu'l Hayr'a baş kaldırımları ile başlatılır. Moğol kabilelerinden Oyratlar ile Kalmukların sürekli saldıruları sonucunda, Altın Orda Hanlığı çok zor duruma düşer. 1456 yılında Ebu'l Hayr'ın Moğol saldırısını önleyememesi sonucunda, bazı Türkler hanlıktan ayrılarak kuzeye doğru çekilmiştir. Törelerine ve istiklallerine bağlı olarak hareket eden bu Türklere "Kazak" adı verilmiştir.

İdil vadisinden Altaylara kadar uzanan geniş bozkırların hâkimi olan Kazak Türkleri, eski Türk ana yurdu olan bu bölgede uzun bir süre hür olarak varlıklarını sürdürmüştür. Kazakların yaşadığı bu bölgeye "Kazakistan" adı verilmiştir. Kazak Türkleri, bu bölgede bulunan bir kısım Sibir ve Moğol asıllı kavimlerle kaynaşarak, onları kendi bünyeleri içerisinde eritmişlerdir.

Moğol kabileleriyle birlikte sayıları bir milyonu aşan Kazak Türkleri, XVI. yüzyılda Kasım Han'ın idaresine girerler. Kasım Handan sonra halkın birliği ve düzeni bozulur. Bunun üzerine Kazak Türkleri; Ulu Cüz, Orta Cüz ve Küçük Cüz olmak üzere üç parçaya ayrılırlar. Her cüzün kendi bağımsızlığını korumaya çalışması Kazakları zayıf düşürür. Bir yandan Kalmuklarla mücadele ederlerken, diğer yandan da Ruslarla mücadeleye girmışlardır. Devletin zayıflaması, Rusların Kazakistan'ı işgalini kolaylaştırır. 1850 yılında İli havzasını kendi idareleri altına alan Ruslar, bu tarihten sonra Kazakistan'ı tamamen işgal etmişlerdir. Kazaklar 1882 yılında tamamen Rus boyunduruğuna girerler.

1917 yılındaki Bolşevik İhtilali'ne kadar Kazak Türkleri Ruslara karşı çeşitli isyan girişimlerinde bulunmuş, ancak hepsi de kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Orenburg'ta yapılan 1917 Genel Kazak Kurultayı, ülkenin örgütlenmesi için çok önemli kararlar alır. Kazakların millî partisi Alaş Orda Partisi kurulur. İhtilâl esnasında Alaş Partisi, Alaşorda adı altında Sirderya ve Yedisu eyaletleri dışında bütün Kazakistan'ın bağımsızlığını açıklar. 1917 Ağustosunda Bükey Han yönetiminde Kazakistan Hükümeti kurulur. Ama bu hükümet hem kırmızı, hem de beyaz orduya karşı savaştığı için zayıf düşer. 1919 yılında Alaş Orda Hükümeti dağılır ve bağımsız Kazakistan'a son verilir. 26 Ağustos 1920'de Kazakistan SSC kurularak Kazakistan toprakları Sovyetler Birliği'ne bağlanır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, diğer Türk Cumhuriyetleri gibi Kazak Türkleri de 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eder ve bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'ni kurarlar.

KAZAK TÜRKÇESİ

Kazak Türkleri, Türk boyalarının kuzey, yani Kıpçak koluna; Kazak Türkçesi de Kıpçak grubu lehçelerine dahil edilmektedir. Türk lehçeleri içerisinde en geniş sahada konuşulan Türk lehçesidir. Kazak Türkçesi bugün dağınık olarak Kazakistan, Doğu Türkistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi bölgelerde yaşayan Kazaklar tarafından konuşulmaktadır. Kazak Türkçesi, Kıpçak lehçelerinden en çok Karakalpak ve Nogay lehçeleriyle benzerlik göstermektedir.

Kazak Türkçesi, Kazak boyunun hayat şartları içerisinde, serbest bir gelişme imkânı bulmuştur. Dini kültür merkezlerine uzak olması sebebiyle, din eğitimi küçük bir zümre nin dışına çıkmamıştır. Bu yüzden diğer Türk lehçelerine göre, Kazak Türkçesinde Arapça ve Farsçanın etkisi oldukça azdır. Arapça ve Farsçadan Kazak Türkçesine geçmiş olan kelimeler, ancak kulak vasıtıyla girmiş olduğundan, bunlar Kazak Türkçesinin ses kaide lerine tamamen uymuş bulunmaktadır. Kazak Türkçesinin söz varlığı öncelikle Türkçe asıllı kelimelerden oluşur. Türkçe kelimelerin dışında, eski dönemlerden alınan Soğdca, Toharca, Moğolca alıntı kelimeler yer alır. Ayrıca İslamiyetin kabulü ile Arapça ve Farsçadan, Rus hakimiyetinin yayılması ile de Ruşçadan alıntılar yapılmıştır. Arapça ve Farsçadan çok az etkilenen Kazak Türkçesi, özellikle son yüzyılda Ruşçadan etkilenmiş ve önemli sayıda kelime almış, kavram ve gramer çevirisi yapmıştır.

Kazak Türkçesi; kuzeydoğu kolu, güney kolu ve batı kolu olmak üzere üç kola ayrılmaktadır. Bunlardan kuzeydoğu kolu çağdaş yazı dilinin temelini oluşturur.

Kazak Türkleri 1923 yılına kadar Arap alfabetesini kullanırlar. 1928'de Latin alfabetesine geçerler. Ancak 1940 yılında, Sovyet yönetiminin isteği doğrultusunda, bu alfabeden vazgeçilerek Kiril alfabesi kabul edilir.

Bağımsızlığa kadar eğitim dili olarak Rusça kullanılır. Bağımsızlık ilan edildikten iki yıl sonra 28 Ocak 1993'te Yeni Anayasa'nın kabulü ile birlikte Kazak Türkçesi resmî dil olarak kabul edilir. Kazakistan'da şu anda Kiril alfabesi kullanılmaktadır.

KAZAK EDEBİYATI

Kazak Türklerinin kendilerine has, oldukça zengin bir sözlü edebiyatı vardır. Hayatın çeşitli dönemleri ile ilgili törenler, Kazaklar arasında çok canlı bir şekilde yaşamaktadır. Kazak Türkçesindeki halk edebiyatı terimleri, batı Türkçesi terimlerinden farklıdır. Kazaklarda halk türküne “jir” veya “ölen”, türkü söyleyen kişiye de “jırvav” veya “ölenși” denir. Ağit türünden olan şiirler muhtevalarına göre “yestürdi”, “köñül aytu” veya “coktav” adını alır. Didaktik nitelikli şiirlere “tolgan” denir. “Akin” adı verilen Kazak halk ozanları irticâlen şiir söyle, diğer akınlarla atışır, halk hikâyeleri anlatır, destanlar okurlar. Akınların atışmasına “aytisu” adı verilir.

Daha çok ayrılık ve hasret duygularını terennüm eden “koştasu” adlı türküler, Kazaklar arasında en çokraigbet gören türdür. Bu türküler vasıtıyla Kazaklar, Rus istilâsına karşı tepkilerini dile getirmiş ve halkın isyana davet etmişlerdir. Bu türkülerde Kazak halkın tarihî macerası coşkun bir lirizmle anlatılır.

Kazak folklorunda özellikle masal, hikâye ve destanlar geniş yer tutar. Klâsik İslâm medeniyetinin ürünleri Yûsuf ile Züleyhâ, Leylâ ile Mecnûn, Tâhir ile Zühre ile mahallî kültürden kaynaklanan Ayman Şolpan, Şakir Şekret, Bozoğlan, Kozi Körpeş ve Muñlik Zarlık hikâyeleri sözlü edebiyatın önemli eserleridir. Ayrıca Tatar Türkleri vasıtıyla Türkiye Türklerinden Kazak Türklerine geçen Kelbala (Keloğlan), Kesikbaş, Battal Gazi, Kerbelâ Vakası, Kırk Vezir, Ahmedîye ve Muhammediye halk kültürünün zenginliklerinden dir. Koroğlu, Göroğlu adıyla Kazak Türklerince de bilinmektedir. Destanların da Kazak halk edebiyatı içerisinde önemli bir yeri vardır. Neşredilenler arasında Koblandı, Alpamış, Kanber Batır, Toktamış, Edige, Çora Batır ve Koroğlu destanları ünlüdür.

Çağdaş Kazak Edebiyatı, XIX. yüzyılda başlar. Çağdaş edebiyat kendi arasında: 1. Hazırlık Dönemi (XIX. yüzyıl) 2. Hürriyet Dönemi (1905-1920 arası) 3. Sovyet Dönemi (1920'den sonraki devir) olarak üç bölümden oluşmaktadır. Bağımsızlıktan sonraki (1991) edebiyat da ayrı bir dönem olarak değerlendirilebilir.

1. Hazırlık Dönemi: Rusların Kazakistan'ı istilası ile başlar. Bu dönemde Kazak aydınları süratle Rusça öğrenirler ve bu dille yazılan eserler aracılığı ile Avrupa'nın ve dünyanın diğer ülkelerinin edebiyat ve fikir hayatı ile yaşayışları hakkında bilgiler edinirler. Bu şekilde Kazak edebiyatında roman, hikâye, tiyatro gibi yeni türler ortaya çıkar.

Hazırlık döneminin en önemli kişileri Abay Kunanbayuli, Çokan Velihanov ve İbray (İbrahim) Altınsarındır. Abay, çağdaş Kazak edebiyatının ve dilinin kurucusu sayılır. Doğuyu ve batıyi iyi tanıyan Abay, 1880'de ilk Kazak ozan ve yazarı olarak ortaya çıkar. Kazak Türkçesini ustaca kullanması, kıvrak anlatımı, halk edebiyatı ve folklor ürünlerini büyük bir başarıyla kullanması ile kendinden sonra gelecek yazarlar kuşağına çığır açar. Abay'ın iki yüzden fazla şiiri, kırk civarında didaktik hikâyesi, dört manzumesi (Maksud, İskender, Azîm Hikâyesi, Vadim) ve çeşitli tercüme eserleri vardır.

Hazırlık döneminin diğer önemli adı olan Çokan Velihanov, Cengiz Han'ın soyundandır. Manas Destanı'nı yazıya geçirmenin dışında, Kazak Türklerinin çağdaş dünya ile yüz yüze gelmesi için ortaya koyduğu çabalarla tanınır. Ayrıca, ilk Kazak ressamıdır. Eserleri-

ni daha çok Rusça yazan Velihanov'un; Cungarya Oçerkleri, Ablay, Kırgızlar, Çin İmparatorluğunun Batısı, Kulca Şehri, Kazaklarda Şamanizm, Kazak Şecereleri, Kazak Silahları gibi eserleri vardır.

İbray Altınsarin ilk Kazak eğitimcisiidir. Folklorla yakından ilgilenmiştir; realist Kazak nesrinin kurucusudur. İlk kez Kazak Türkçesini resmi yazışmalarda kullanmış ve bu lehçeyle ders kitapları yazmıştır. Rusların Kazak Türkleri arasında Hristiyanlığı yama çalışmalarına karşı çıkmış, bu faaliyetleri engellemek için "Şerâitü'l-İslâm Müslümanlığının Tutkası" adıyla bir ilmihal yazmıştır.

2. Hürriyet Dönemi: 1905 yılında gerçekleşen Rus ihtilâlinden sonra, hürriyet havasından faydalanan Kazak aydınları derhal teşkilatlanıp halkına seslenmiş ve çeşitli basın yayın organları kurmuşlardır. Kazak Türkçesiyle çıkan Sirke gazetesi, İslamcı Aykap mecmuası, Kazakistan gazetesi, Kazak gazetesi, İşim Dalaşı ve Alaş gibi gazeteler millî şuurun canlanmasımda önemli rol oynamışlardır. Daha çok millî konuların işlendiği bu dönemin önemli şair ve yazarları arasında Köpeyoğlu Yusuf Bek, İsfendiyar Köpeyoğlu, Sultan Mahmut Toraygiroğlu, Ahmet Baytursunoğlu, Ömer Karaçi, Şahingiray Bükeyhan, Mağcan Cumabayulu, İsa Baycaoğlu sayılabilir.

3. Sovyet Dönemi: 1920'den başlayarak devam eden dönemdir. 20 Ağustos 1919'da Ruslar, millî hükümeti yıkarak yerine Kazakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurarlar. Böylece Kazakistan'da Sosyalizm ve Komünizmin baskısı altında bir edebiyat ortaya çıkar. Bu yıllarda yeni rejime ayak uyduramayan sanatçılar "Repressiya" denilen 1937-1938 ve 1939 yıllarındaki katliamlarda öldürülürler. Yeni yetişen nesillere baskı ile resmi ideoloji kabul ettirilir ve bu yolda eserler yazılır. Ancak 1950 yılından sonra resmi ideolojiye tepki olarak millî mirasa sahip çıkma, geçmişin önemli olaylarına ve büyük kahramanlarına karşı ilgi gösterme şeklinde ortaya çıkan akım, bir kısım Kazak halkı ve aydınları arasında millî birlik ruhunu meydana getirmiştir ve millî gururu canlı tutmuştur.

Bu dönemin önemli edipleri arasında Saken Seyfullin, Muhtar Avezov, Sabit Mukanov, Abidin Mustafin, Abid Musrepov, Tahavi Ahtanov, Tahir Cerakov, Abdullah Tacibayev, Ali Urmanov, Olcas Süleyman, Kalkaman Abdulkadirov gibi isimler önde gelir. Bunlar arasında Muhtar Avezov ve Olcas Süleyman'ın ayrı bir yeri vardır. Muhtar Avezov, Kazak Destanları ve Türkistan Türk Edebiyatı üzerinde bilimsel yayınlar yapmış ve konusunu tarihten alan oyunlar yazmıştır. Abay'in hayatını belgelere dayalı olarak kaleme aldığı "Abay Yolu" adlı romanı ünlü olup pek çok dile çevrilmiştir. Olcas Süleyman da son devir edebiyatının en büyük şairidir. Şairin Argamaklar, Yeryüzü, İnsana Eğil, Parisli Bir Kızdır Gece, Seherin Güzel Vakti gibi şiir kitapları vardır. Şairin "Fizikçinin Duası", "Az i Ya", "Yazının Ucu" adlı kitapları Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

KAZAKİSTAN

Kazak Türklerinin yaşadığı ülke manasına gelen Kazakistan Orta Asya'nın geniş bozkırlarıyla ile eski Türk ana yurdu Altaylara kadar uzanan sahayı içine alan bir Türk cumhuriyetidir. Kuzeybatısında Volgograd, Saratov, Orenburg ve Çilebi vilayetleri; kuzeyde Omsk vilayeti; Kuzeydoğu Sibirya bölgesi; doğusunda Doğu Türkistan; güneyinde Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Özbekistan'a bağlı Karakalpak muhtar bölgesi bulunmaktadır. Kazakistan batıdan doğuya doğru, İdil Nehrinin aşağı mecrası ve Hazar Denizinin kuzey sahillerinden Doğu Türkistan'a kadar 2.500 km. uzunluğunda ve kuzeyden güneye doğru 1.700 km. genişliğinde, 2.717.300 km² bir sahayı kapsamaktadır.

Kazakistan, Asya kıtasının orta kısmında yer aldığı için iklimi genellikle çok kurak ve şiddetli karasal bir özellik gösterir. Yazın sıcaklık +40 °C'ye çıkabilmekte, kışın da -40 °C'ye kadar düşebilmektedir. Ülke topraklarının büyük bölümünü çöl sahası oluşturur. Orman yönünden fakir olan Kazakistan'ın ancak % 3'ü ormanlarla kaplıdır.

1800'lü yillardan itibaren Rusların işgaline uğrayan, 1919'dan sonra da Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Kazakhstan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla 16 Aralık 1991 yılında bağımsızlığını ilan ederek Kazakhstan Cumhuriyeti adını almıştır. Kazakhstan bugün on dokuz eyalete ayrılmış durumdadır. Başkent Almatı, Astana'ya taşınmıştır. Kazakhstan'ın önemli şehirleri arasında Almatı, Aktübe, Cambul, Karaganda, Kustanay, Çimkent, Pavlodar, Tselinograd, Kızılorda, Astana bulunmaktadır.

1989 nüfus sayımına göre, Kazakhstan'ın nüfusu 18.227.878'dir. 1989 nüfus sayımına göre ülkede Kazak Türklerinin oranı % 40, Rusların oranı ise % 38'dir. 1893'ten 1952'ye kadar Kazakhstan'a Rus göçmenleri yerleştirilmiştir. 1921 yılında bozkırlarda ortaya çıkan açlık, Sovyetlerin bu bölgedeki nükleer denemeleri, alkolizm gibi durumlar Kazak nüfusunun artışını engellemiştir. 1989'dan günümüze kadar geçen zamanda ortaya çıkan nüfus artışı ve yaşanan göçler sebebiyle Kazakhstan'daki toplam Türk nüfusu, Türk olmayanların nüfusunu aşmıştır. 1994 yılı istatistiklerine göre, Kazak Türklerinin oranı % 44'e yükseltmiş, Rusların oranı ise % 36'ya düşmüştür.

Kazakistan bir tarım ve hayvancılık ülkesidir. 2,5 milyon hektarlık bir alanda tarım yapmaktadır. Kazakhstan'da umumiyetle buğday, dari, ayçiçeği, hardal, pamuk, pancar, tüten, kendir, pirinç gibi ürünler yetiştirilir. Daha çok büyük baş hayvancılığın yapıldığı Kazakhstan'da hayvansal ürünler ekonomide önemli bir yer tutar.

Kazakistan, yer altı kaynakları bakımından zengin bir ülkedir. Rezerv bakımından dünyada tungstende birinci, krom ve manganezde ikinci, borda üçüncü, molibden ve fosfatta dördüncü sırada yer alır. Kazakhstan bugünkü BDT'nin ürettiği petrolün % 4.2'sini, kömürün % 18'ini, demir dışı metallerin % 57.1'ini ve elektrik enerjisinin % 5.2'sini karşılamaktadır. BDT bakır rezervinin % 74'ü Kazakhstan'dadır. Kazakhstan'da çalışan nüfusun % 17.3'ü sanayi sektöründe çalışmakta ve millî gelirin % 45'i sanayiden sağlanmaktadır.

KAZAK TÜRKÇESİ GRAMERİ

Ses Bilgisi

Ünlüler

Kazak Türkçesinde dokuz ünlü bulunur: "a, e, ä, ı, i, o, ö, u, ü". Türkiye Türkçesindeki sekiz ünlünden farklı olarak bir de açık e (ä) ünlüsi vardır. Bu ses Türkiye Türkçesindeki e'den daha açık ve genişdir; ä'ya yaklaşan bir ses değeri vardır. ä sesi çoğu zaman ilk hecede yer alır ve vurgulu olarak söylenir. Aslen a sesinden türeyen (alıp kel- > äkel- "getir-"; alıp ber- > äper- "götür-", ne erse > närse "eşya, nesne, şey" vs.) bu ünlü, Türkiye Türkçesine göre daha uzun telaffuz edilir. Daha çok alınma sözlerde (Arapça ve Farsça) görülmektedir: ädebî, ädet "âdet", äzir "şimdi", ärkim "herkes", däylet, bâle "bela", mädeni vs.

Kazak Türkçesindeki ünlüler bir şemayla söyle gösterilebilir:

	düz	düz	yuvarlak	yuvarlak
	geniş	dar	geniş	dar
kalın	a	ı	o	u
ince	e, ä	i	ö	ü

Tablo 5.1
Tatar Türkçesinde
Ünlüler

Ünlü Uyumlari

1. Büyüük Ünlü Uyumu

Kazak Türkçesinde büyük ünlü uyumu Türkçe kelimelerde oldukça sağlamdır: baylanıstı (bağlantılı), bülüksilik (kavgacılık, karışıklık), keyingi (sonraki), avızdıq (gem, ağızlık), oqittıruv (okutturmak), uyımsıl (cemiyetçi).

Kazak Türkçesinde ekleşmiş olan -men (-ben, -pen); -menen (-benen, -penen) vasi- ta hal eki ile -niki (-diki, -tiki) aitlik eki kalın ünlülülü kelimelere geldiği zaman büyük ünlü uyumunu bozarlar: qalammen, qalammenen (kalemle), qaqazben, qaqazbenen (kâğıtla); balaniki (çocuğun), avıldıki (köyun), ağaştiki (ağacın).

Yabancı kökenli kelimeler büyük ünlü uyumuna aykırı düşebilmektedir: Evropalıq (Avrupalı), poliytsiya (polis), dizanteriye (dizanteri), uvazir (vezir), dinamit, tuvriyst (turist).

2. Küçük Ünlü Uyumu

Kazak Türkçesinde küçük ünlü uyumu, sadece ilk hecesinde düz ünlü bulunduran sözcüklerde görülür: alıp, barıp (varıp), jetip (yetip), jaratılış (yaratılış), bilgir (bilgiç), ke- yin (sonra). Ancak isim-fil eki -uv/-üv ekini alan düz ünlülülü fiillerde bu uyum bozulabilmektedir: aluv (almak), kelüb (gelmek), bilüb (bilmek), körüb, elüb (elli), aytuv (söyleme).

Kazak Türkçesinde ilk heceden sonra dar-yuvarlak (u, ü) ünlüler düzleştiği için (ı, i) uvarlak ünlüyle başlayan sözcüklerde bu uyum görülmez: öltir- (oldur-), orıs- (vuruş-), özine (kendine), jüzim (üzüm), joldıq (yolluk), buldır (sisli, bulanık), kömir (kömür).

Ünsüzler

Kazak Türkçesinde 23 ünsüz vardır. Bunlar: “b, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, q, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z” ünsüzleridir. Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı beş ünsüz vardır: v, ğ, x, ñ ve q. Bunlardan v sesi iki dudak büzülerek telaffuz edilir. ğ, Türkiye Türkçesindeki yumuşak g'den daha belirgindir ve girtlağa yakın telaffuz edilir. x, Türkiye Türkçesi ağızlarında sık görülen hırıltılı girtlak h'sidir. ñ yine Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen damak n'sidir. q ise Türkiye Türkçesindeki kalın k'ya göre girtlağa daha yakın telaffuz edilen bir sestir.

Kazak Alfabetesinde bu 23 ünsüzden başka çift ses değerine sahip olan ve daha çok Rusça kelimelerde görülen yedi harf daha vardır: Ă (yo), İ (iy, iy), Ü (uv, üv, v), Ą (ts), Č (şç), IO (yu), Я (ya).

Kazak Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler

Türkiye Türkçesi esas alındığında Kazak Türkçesinde görülen başlıca özellikler şunlardır:

1. Türkiye Türkçesindeki bütün ş'ler Kazak Türkçesinde ş'dir: bas (baş), tas (taş), as (aş), töş (döş), tüs- (düş-), besik (beşik), kisi (kişi), jasa- (yaşa-), töse- (döşe-).
2. Türkiye Türkçesindeki bütün ç'ler Kazak Türkçesinde ş'dir: aş- (aç-), keş- (geç-), iş- (iç-), tüs- (düş-), aşık (açık), üşin (için), aş (aç), ağaş (ağaç), üş (uç), qaş- (kaç-).
3. Kelime başındaki bütün y'ler Kazak Türkçesinde j'dir: jıl (yıl), jaz- (yaz-), jat- (yat-), jel (yel), jaqın (yakın), jigit (yiğit), jurt (yurt), jük (yük), jok (yok).
4. Türkçe asılı kelimelerin başındaki bütün g'ler Kazak Türkçesinde k'dir: köz (göz), küres (güreş), kir- (gir), kel- (gel-), kül- (gül).
5. Türkçe asılı kelimelerin başındaki bütün d'ler Kazak Türkçesinde t'dir: til (dil), tis (diş), tal (dal), toy- (doy-), tört (dört), teñiz (deniz).
6. Kalın ünlülülü ve tek heceli kelimelerin sonunda bulunan ğ'lar Kazak Türkçesinde v'dir: tav (dağ), bav (bağ), jav- (yağ), tuv (tuğ), tuv- (doğ-), buv- (boğ-)
7. “var-, ver-, var” kelimeleri Kazak Türkçesinde b iledir: “bar-, ber-, bar”.
8. Arapça ve Farsçadan giren kelimelerdeki f çoğulukla p, bazen de b olur: pikir (fir- kir), paqır (fakir), payda (fayda), pelek (felek), Batima (Fatma), bata (fatıha, dua), beleket (felaket), belan (falan), besin (peşin).
9. Arapça kelimelerdeki ayın sesi, kelime başında ve ortasında ğ olur: ğılım (ilim), ga- lam (âlem), tabiğat (tabiat), sağıt (saat).
10. Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin başındaki ve iç ses durumundaki h'ler, ya düşer ya da k'ya döner: em (hem), er (her), kazır (hazır), ezir (şimdi), rakmet (rah- met, teşekkür), rakım (rahm), rakat (rahat).

11. Son sesteki bazı h'ler Kazak Türkçesinde düşer: pena (penah), patşa (padişah), vec (vech).
12. İki ünlü arasında kalan ince k'ler g olur: egin (ekin), egemin (ekeceğim), keregi (gereği), üydegi (evdeki).
13. İki ünlü arasında kalan p'ler b olur: sabı (sapı), jibi (ipi), tebüv (tepmek).
14. Hece sonunda bulunan rk, lk gibi sesler arasında ünlü türer: berik (berk), Türk (Türk), qırıq (kırk).
15. İç sesteki bazı yumuşak g'ler Kazak Türkçesinde y'dir: bayla- (bağla-), jiy- (yığ-), sıy- (sığ-), iy- (eğ-), öyren- (öğren-), tüyme (düğme).
16. Türkiye Türkçesinde iç sesteki ğ'ların büyük kısmı Kazak Türkçesinde v'dir: avır (ağır), avız (ağız), buvra (buğra), suvik (soğuk), bavır (bağır), tuvra (doğru). Bazıları ise y olmuştur: sıyr (sığır), bıyday (buğday), üyret- (öğret-).
17. Türkiye Türkçesindeki bazı b'ler, Kazak Türkçesinde m'dir: moyın (boyun), muñ (bun, sıküntü), muñal- (bunal-), murın (burun), men (ben), miñ (bin), min- (bin-).
18. Bazı iç ses p'ler, Kazak Türkçesinde b'dir: kabak (kapak), töbe (tepe), jibek (ipek).
19. Kazak Türkçesinde dar ünlülü bazı kelimelerin önünde j sesi türer: jır (ır), jibek (ipek), jılı (ılık), jırak (ırak).

Ünsüz Uyumu

Kelime içerisinde ve eklenme sırasında kullanılan ünsüzlerin tonluluk-tonsuzluk bakımından gösterdiği uyumdur. Kazak Türkçesinde ünsüz uyumu sağlam bir şekilde işlemektedir: bizge (bize), beynetke (mihnete), adamğa (adama), urısqa (kavgaya), tünde (gedede), vaqıtta (vakitte), este (akılda), otandas (vatandaş), seriktes (hemfikir), tavda (dağda), caylavda (yaylada), vaqıtta (vakitte), atta, estilerden (akıllılardan), jazuvdan (yazıdan), kitaptan.

Şekil Bilgisi

Çekim Ekleri

İsim Çekim Ekleri

1. Çokluk Eki

Kazak Türkçesinde çokluk ekinin +lAr, +dAr, +tAr biçimleri vardır. Ünlüyle ve v, y ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra +lAr kullanılır: balalar, şeşeler (anneler), küyevler (damatlar), oylar (düşünceler).

+dAr şekli, tonlu ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra kullanılır: adamdar (adamlar), taldar (dallar), tağamdar (yemekler), qızdar (kızlar).

+tAr şekli ise tonsuz ünsüzlerle biten kök ve gövdelerden sonra kullanılır: jigitter (yigitler), ayaqtar (ayaklar), bastar (başlar), Qazaqtar (Kazaklar), köylekter (gömlükler).

2. İyelik Ekleri

Kazak Türkçesinde iyelik eklerinin yuvarlak ünlülü şekilleri yoktur. İyelik ekleri aşağıdaki gibidir:

	teklik	çokluk
1. kişi	+m	+mIz
2. kişi	+ñ	+ñIz; +lArIñ; +lArIñIz
3. kişi	+I; +sI	+I; +sI

Tablo 5.2
Kazak Türkçesinde İyelik Ekleri

babam	üyim (evim)	közim (gözüm)
babañ	üyiñ	köziñ
babası	üyi	közi
babamız	üyimiz	közimiz
babañız	üyiñiz	köziñiz
babası/babaları	üyi/üyderi	közi/közderi

3. Hâl Ekleri

a. Yalın Hâl

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de yalın hâl eksiz olarak kullanılır: kûyev (damat), ötil (dilek, arzu), iş (iç), qoyan (tavşan), töre.

b. İlgi Hâli

İlgi hâli eki +nIñ, +dIñ, +tIñdir. Ünlüyle veya m, n, ñ ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra +nIñ; tonlu ünsüzlerden sonra +dIñ; tonsuzlardan sonra ise +tIñ şekli kullanılır: balanıñ, äkeniñ (babanın), özimniñ (kendimin), hatınnıñ (hatunun), bizdiñ (bizim), tildiñ (dilin), qızdıñ (kızın), Qazaqtıñ (Kazak'ın), jaqsılıqtıñ (iyiliğin).

c. Yükleme Hâli

Yükleme hâli eki +nI; +dI; +tI'dır. İlgi hâlinde olduğu gibi ünlüyle veya m, n, ñ ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra +nI; tonlu ünsüzlerle biten kök ve gövdelerden sonra +dI; tonsuzlardan sonra ise +tI şekliyle kullanılır: balanı (çocuğu), äkeni (babayı), özimdi (özümü), tondı (elbiseyi), qardı (karı), toptı (topu), attı (atı), araptardı (Arapları).

Yükleme hâli eki 3. şahıs iyelik ekinden sonra +n şeklinde: parasatın (ferasetini), atın (atını), közin (gözünü), inisin (kardeşini).

d. Yönelme Hâli

Yönelme hâli eki uyuma bağlı olarak ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +ga, +ge; tonsuzlardan sonra +qa, +ke şekliyle kullanılır: bizge (bize), adamga (adama), atağa (ataya), balığa (çocuğa), urısqı (Rusa), beynetke (meşakkate), jalğızdıqqa (yahnızlığı), qazaqqı (Kazak'a).

İyelik ekli gövdelerden sonra yönelme hâli çekimi +A şekliyle yapılır ve iyelik ekiyle yönelme eki arasına zamir n'si sesi girer: tamaǵına (yemeğine), betine (yüzüne), avzına (ağzına), balama (çocuğuma), üyine (evine).

e. Bulunma Hâli

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +dA; tonsuzlardan sonra +tA şekliyle kullanılır: balada (çocukta), kölde (gölde), tavda (dağda), caylavda (yaylada), vaqıtta (vakitte), atta, tasta (taşta), ağasta (ağaçta).

f. Ayrılma Hâli

Ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra +dAn; tonsuz ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra +tAn kullanılır: estilerden (akıllılardan), köşeden (sokaktan), jazuvdan (yazıldan), baladan (çocuktan), kitaptan, attan, qazaqtan (Kazak'tan), ottan (ateşten).

İyelik eklerinden sonra (çokluk 1. ve 2. şahıs hariç) ayrılma hâli eki +nAn şeklinde girer: atımnan (atımdan), atıñnan (atından), közinen (onun gözünden), basınan (başından).

g. Vasıta Hâli

Vasıta hâli eki Kazak Türkçesinde eklenmiş şekilde görülür. Ünlüyle ve tonlu ünsüzlerle (z ve j hariç) biten kök ve gövdelerden sonra +menen ve kısalmış şekli +men; z ve j ünsüzlerinden sonra +benen, +ben ve tonsuz ünsüzlerden sonra da +penen, +pen şekilleriyle kullanılır: közimen (gözyle), balamen (çocukla), qalammen (kalemle), közbenen (gözle), qızben (kızla), montajbenen (montajla), iyttikpen (kötülükle), atpen (atla), jippen (iple).

h. Eşitlik Hâli

Eşitlik eki olarak, Eski Türkçedeki teg “gibi” benzetme edatı, bugün ekleşmiş olarak Kazak Türkçesinde +dAy; +tAy şeklinde kullanılmaktadır. Eşitlik eki için -şA şekli de kullanılır: şatırınday (çadır gibi), bittey (bit kadar), tavday (dağ gibi), torgınday (ipek gibi), jitgitse (yığıtçe), qusşa (kuş gibi), soldatşa (askerce, asker gibi).

4. Aitlik Eki

Aitlik eki tonsuz ünsüzlerden sonra +qı, +ki; ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra +ğı, +ğıdır: meydandağı (meydandaki), bugini (bugünkü), avzındağı (ağzındaki), erteñgi (yarınki), keşegi (dün), burinğı (önceki), qazırkı (şimdiki), sırtqı (diştaki, dış), keşki (akşamki).

5. Soru Eki

Kazak Türkçesinde soru ekinin ünlüsü a, e'dir. Baştaki ünsüz de m, b veya p'dir. Soru ekinin ünsüzü, ünlülerden ve l, r, v, y ünsüzlerinden sonra -ma, -me; m, n, ñ, z'den sonra -ba, -be; k, p, t, s, ş'den sonra -pa, -pe olur: bala ma (çocuk mu), üye me (ev mi), tam ba (mezar mı), ton ba (elbise mi), tañ ba (tan mı), jaz ba (yaz mı), köylek pe (gömlek mi), toq pa (tok mu).

Fiil Çekim Ekleri

1. Şahıs Ekleri

Fiil çekimlerinde kullanılan ve şahsı gösteren eklerdir. Kazak Türkçesinde şahıs ekleme üç gruptur:

a. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

	teklik	çokluk
1. Şahıs	-mIn; -pIn	-bIz; -pIz
2. Şahıs	-sIñ	-sIñdAr; -sIzdAr; -sIz
3. Şahıs	-ø	-ø

b. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

	teklik	çokluk
1. Şahıs	-m	-k
2. Şahıs	-ñ	-ñdar; -ñIzdAr; -ñIz
3. Şahıs	-ø	-ø

c. Emir Kökenli Şahıs Ekleri

Emir çekiminde her şahıs için ayrı bir ek vardır.

	teklik	çokluk
1. Şahıs	-AyIn	-ayıq, -eyik; -yIn; -yıq, -yik
2. Şahıs	-ø	-ñdAr; -ñIzdAr, -ñIz,
3. Şahıs	-sIn	-sIn

2. Zaman ve Şekil Ekleri

a. Bildirme Kipleri

1. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Kazak Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ünsüzlerden sonra -ıp, -ip; ünlülerden sonra -p ekiyle yapılır.

urıppın (vurmuşum)	körippin (görmüşüm)	jetippin (yetişmişim)
urıpsiň	köripsiň	jetipsiň
uriptı	köripti	jetipti
urıppız	körippiz	jetippiz
urıpsiňdar	köripsiňder	jetipsiňder
uriptı	köripti	jetipti

Olumsuz şekli: urmappin (vurmamışım), urmapsıň (vurmamışın), urmaptı (vurmadı); körmeppiz (görmemişiz), körmepsiňder (görmemişiniz), körmekti (görmemişler).

2. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman üç şekilde yapılır.

1. Tip Görülen Geçmiş Zaman: -di, -di; -tı, -ti eki kullanılır.

bastadım (başladım)	aştım (açtım)	kördim (gördüm)	kettim (gittim)
bastadıň	aştıň	kördiň	kettiň
bastadı	aştı	kördi	ketti
bastadıq	aştıq	kördik	kettik
bastadıňdar	aştıňdar	kördiňder	kettiňder
bastadı	aştı	kördi	ketti

Olumsuz şekli: bastamadım (başlamadım), bastamadıň (başlamadın), bastamadı (başlamadı) ; körmedik (görmedik), körmediňder (görmediniz), körmeli (görmediler).

Bu kipin olumsuz çekiminde fil tabanının sonuna -gan, gen; -qan, -ken eki ve onun üzerine de joq (yok) ve emes (yok) kelimeleri gelerek de yapılmaktadır: barğan joqpin (gitmedim), barğan emessiň (gitmedin), kelgen joqpız (gelmedik), kelgen emessiňder (gelmediniz).

2. Tip Görülen Geçmiş Zaman: İkinci şekli de -ğan, -gen; -qan, -ken ekiyle yapılır. Bu ek, söz konusu hareketin daha eski bir zaman diliminde yapılp bittiğini ifade eder.

alğanmin (aldım)	kelgenmin (geldim)
alğansıň	kelgensıň
alğan	kelgen
alğanbız	kelgenbız
alğansıňdar	kelgensiňder
alğan	kelgen

köşkenmin (göctüm)	japqanmin (kapattım)
köşkensiň	japqansıň
köşken	japqan
köşkenbız	japqanbız
köşkensiňder	japqansıňdar
köşken	japqan

Olumsuz şekli: almağanmin (almadım), almağansıň (almadın), almağan (almadı); kelmegenbız (gelmedik), kelmegensıňder (gelmediniz), kemegen (gelmediniz).

3. Tip Görülen Geçmiş Zaman: Üçüncü tip görülen geçmiş zaman şekli ünsüzle biten fil tabanlarına -atın, -etin; ünlüyle biten fil tabanlarına da -ytın, -ytin eki getirilerek yapılır. Bu ek her ne kadar basit zaman olsa da, eklendiği fiile geniş zamanın hikâyesini katmaktadır (aytatin “söylerdi”, işetinsiňder “icerdiniz”, jeytinbiz “yerdik”).

baratınmın (giderdim)	oylayıtnımin (düşünürdüm)
baratınsıň	oylayıtnıſıň
baratın	oylayıtın
baratınbız	oylayıtnıbız
baratınsıňdar	oylayıtnıňdar
baratın	oylayıtın

Olumsuz şekli: barmaytinmin (gitmezdim), barmaytinsıñ (gitmezdin), barmaytin (gitmezdi); oylamaytinbız (düşünmezdik), oylamaytinsıñdar (düşünmezdiniz), barmaytin (düşünmezlerdi).

3. Simdiki Zaman

Kazak Türkçesinde şimdiki zaman üç şekilde ifade edilir.

1. Tip Şimdiki Zaman

Birincisi ünsüzlerden sonra -a, -e; ünlülerden sonra -y ekiyle yapılır: Bu şekil gelecek zaman anlamı da vermektedir.

alamın (aliyorum)	isteymin (çalışıyorum)	egemin (ekiyorum)
alasıñ	isteysiñ	egesiñ
aladı	isteydi	egedi
alamız	isteymiz	egemiz
alasıñdar	isteysiñder	egesiñder
aladı	isteydi	egedi

Olumsuz şekli: almaymin (almıyorum), almaysıñ (almıyorsun), almaydı (almıyor); istemeymiz (çalışmıyorum), istemeysiñder (çalışmıyorsunuz), istemeydi (çalışmırlar).

2. Tip Şimdiki Zaman: İkincisi “otır-, jat-, jür-, tur-” yardımcı fiilleriyle yapılır. Kuruşluşu söyledir: fiil + (ip) + yardımcı fiil + şahıs eki. jat- yardımcı fiilinden sonra -ır geniş zaman ekiyle birlikte kurulur.

Bu şekil, hareketin konuşma anında başladığını ve halen devam ettiğini gösterir.

jazıp otırmin (yazıyorum)	körip jatırmın (görüyorum)
jazıp otırsıñ	körip jatırsıñ
jazıp otır	körip jatır
jazıp otırmız	körip jatırmız
jazıp otırsıñdar	körip jatırsıñdar
jazıp otır	körip jatır

kelip jürmin (geliyorum)	atap turmin (adlandırıyorum)
kelip jürsiñ	atap tursıñ
kelip jür	atap tur
kelip jürmiz	atap turmız
kelip jürsiñdar	atap tursıñdar
kelip jür	satap tur

Olumsuz şekli: Bu kipin olumsuzunda joq (yok) kelimesi kullanılır: jazıp otırğan joq-pın (yazmıyorum), jazıp otırğan joqsiñ(yazmıyorsun), jazıp otırğan joq (yazmıyor); körip jatqan joqpız (görmüyoruz), körip jatqan joqsiñdar (görmüyorsunuz), körip jatqan joq (görmüyörler).

3. Tip Şimdiki Zaman: Üçüncüsü -(u)vda, -(ü)vde ekiyle yapılır:

jazuvdamın (yazmaktayım)	istevdemin (çalışmaktadır)
jazuvdasıñ	istevdesiñ
jazuvda	istevde
jazuvdamız	istevdemiz
jazuvdasıñdar	istevdesiñdar
jazuvda	istevde

Olumsuz şekli: Bu kipin olumsuzunda emes kelimesi kullanılır: jazuvda emespin (yazmamaktayım), jazuvda emessiñ (yazmamaktasın), jazuvda emes (yazmamakta); istevde emespiz (çalışmamaktayım), istevde emessiñder (çalışmamaktasınız), istevde emes (çalışmamakta).

4. Gelecek Zaman

Gelecek zaman üç şekilde ifade edilir.

1. Tip Gelecek Zaman: Birincisi yakın gelecek zamandır. “jat-, jür-, otır-, tur-” yardımçı fiilleriyle yapılır. jat- yardımçı fiilinden sonra -ır geniş zaman ekiyle birlikte kurulur. Kuruluş formülü şöyledir:

fil + ḡalı (-geli, -qalı, -keli) + yardımçı fiil + şahıs eki	
barğalı jatırmın (yakında gideceğim)	kelgeli otırmın (yakında geleceğim)
barğalı jatırsıñ	kelgeli otırsıñ
barğalı jatır	kelgeli otır
barğalı jatırmız	kelgeli otırmız
barğalı jatırsıñdar	kelgeli otırsıñdar
barğalı jatır	kelgeli otır

Olumsuz şekli: Olumsuz çekiminde *joq* kelimesi kullanılır: barğalı jatqan joqpın (gitmeyeceğim), barğalı jatqan joqsıñ (gitmeyeceksin), barğalı jatqan joq; kelgeli otırğan joq-pız (gelmeyeceğiz), kelgeli otırğan joqsıñdar (gelmeyeceksiniz), kelgeli otırğan joq (gelmeyecekler).

2. Tip Gelecek Zaman: İkincisi, ünsüzlerden sonra -a, -e; ünlülerden sonra -y ekiyle yapılır:

tutamın (tutacağım)	oqıymın (okuyacağım)
tutasıñ	oqıysıñ
tuta	oqıydi
tutamız	oqıymız
tutasıñdar	oqıysıñdar
tuta	oqıydi

Bu kipte şimdiki zaman ve geniş zaman anlamı da vardır. Türkiye Türkçesine “gidiyorum, giderim” şeklinde de aktarılabilir.

Olumsuz şekli: tutpaymın (tutmayacağım), tutpaysıñ (tutmayacak), tutpaydı: oqımaymız (okumayacağız), oqımysıñdar (okumayacaksınız), oqımaydı (okumayacak).

3. Tip Gelecek Zaman: Üçüncüüsü “niyet ifadeli gelecek zaman”dır; -maq(şı), -mek(şı) ekiyle ifade edilir. Ek, ünlülerden ve l, r, v, y’den sonra -maq(şı), -mek(şı); m, n, ñ, z’den sonra -baq(şı), -bek(şı); k, p, t, s, ş’den sonra -paq(şı), -pek(şı) şeklindedir.

almaqıpın (almak niyetindeyim)	kezbekşimin (gezmek niyetindeyim)
almaqısıñ	kezbekşisiñ
almaq	kezbekşி
almaqıpız	kezbekşimiz
almaqısıñdar	kezbekşisiñdar
almaq	kezbekşி

aytpaqşımın (söylemek niyetindeyim)	
aytpaqşısıñ	
aytpaqşı	
aytpaqşımız	
aytpaqşısıñdar	
aytpaqşı	

Bu kip “almak istiyorum, alacağım” şeklinde de Türkiye Türkçesine aktarılabilir.

Olumsuz şekli: *emes* kelimesiyle yapılır: almaq/almaqşı emespin (almayacağım), almaq/almaqşı emessiñ, almaq/almaqşı emes; kezbekşி emespiz (gezmeyeceğiz), kezbekşி emessiñdar (gezmeyeceksiniz), kezbekşி emes (gezmeyecek).

5. Geniş Zaman

Geniş zaman, ünsüzlerden sonra -ar, -er; ünlülerden sonra -r ekiyle kurulur.

añdarmın (anılarım)	berermin (veririm)	aytarmın (söylerim)
añdarsıñ	berersıñ	aytarsıñ
añdar	berer	aytar
añdarmız	berermız	aytarmız
añdarsıñdar	berersıñdar	aytarsıñdar
añdar	berer	aytar

Olumsuz şekli: bermespin (vermem), bermessiñ (vermezsin), bermes (vermez); bermesipz (vermeyiz), bermessiñder (vermezsiniz), bermes (vermezler).

b. Tasarlama Kipleri

1. Şart Kipi

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -sa, -se ekiyle ifade edilir.

alsam (alsam)	bilsem (bilsen)
alsañ	bilseñ
alsa	bilse
alsak	bilsek
alsañdar	bilseñder
alsa	bilse

Şart çekiminin sonuna -şı, -şı ekleri gelebilir. Bu ekler file 1. ve 3. şahislarda pişmanlık; 2. şahislarda rica ve emir anlamı katar: alsamşı (alsayıdım ya), kelseşı (gelseydi ya), alsañşı (alıversene, alsana), bilseñderşı (bilsenize).

Şart çekiminin sonuna góy (koy) kelimesi eklenebilir. Bu da rica ve arzu ifade eder: alsam góy (keşke alsam), körsek qoy (keşke görsek), jazsafıñdar góy (keşke yazsanız).

Olumsuz şekli: almasam, almasañ, almasa; bilmesek, bilmeseñder, bilmese.

2. Gereklik Kipi

Gereklik kipi iki şekilde ifade edilir.

1. Tip Gereklik Kipi: Birincisi -uv, -üv, -v eki ve “kerek” kelimesiyle yapılır. Şöyledir: Fiil + uv (, üv, -v) + iyelik ekleri +kerek

jazuvim kerek (yazmalıyım)	oqıvım kerek (okumalıyım)
jazuviñ kerek	oqıviñ kerek
jazuvı kerek	oqıvım kerek
jazuvıñ kerek	oqıvıñ kerek
jazuvlarıñ kerek	oqıvlarıñ kerek
jazuvı kerek	oqıvı kerek

Bu kipin başında zamir kullanıldığı zaman, zamir ilgi hâlinde olur: meniñ jazuvım kerek, seniñ jazuvıñ kerek.

Kerek yerine “qacet” kelimesi de kullanılabilir: meniñ jazuvım qacet, seniñ jazuvın qacet.

Olumsuz şekli: emes kelimesiyle yapılır: jazuvim kerek emes (yazmamalıyım), jazuvıñ kerek emes (yazmamalısın), jazuvı kerek emes (yazmamalı); oqıvım kerek emes (oku-mamalıyız), oqıvlarıñ kerek emes (okumamalısınız), oqıvları kerek emes (okumamalılar).

2. Tip Gereklik Kipi: İkinci şekli -uv, -üv, -v eki ve teyis(ti) kelimesiyle yapılır.

fiil + -uv (-üv, -v) + iyelik ekleri + teyis(ti)	teyisti
körüvım teyis (görmeliyım)	aluvım teyisti (almalıyım)
körüviñ teyis	aluvıñ teyisti
körüvi teyis	aluvı teyisti
körüvıñ teyis	aluvıñ teyisti
körüvleriñ teyis	aluvılarıñ teyisti
körüvi teyis	aluvı teyisti

Bu kipin başındaki zamir yalın hâldedir: men jazuvim tevis (yazmalıyım), sen jazuvıñ tevis (yazmalısın).

Gereklik ifadesi qajet kelimesiyle de sağlanmaktadır: kelüvim qajet (gelmeliyim), baruvıñız qajet (gitmeliiniz).

3. Emir Kipi

Kazak Türkçesinde emir çekimi için, her şahısta ayrı bir ek kullanılır.

bastayıñ (başlayayıñ)	köreyin (göreyim)	alayıñ (alayıñ)
basta	kör	al
bastasın	körsin	alasın
bastayıq	köreyik	alayık
bastañdar	köriñder	alıñdar
bastasın	körsin	alsın

Bunun yanında Kazak Türkçesinde rica veya istek ifadeli emir çekimi için, emir ekleri -şı, -si ekinin eklendiği bir kuruluş vardır: tiñdaşı (dinlesene), tiñdañızşı (lütfen dinleyin), jazşı (yaz hele), jazşını (yazsun hele), üyreniñizderşı (lütfen öğrenen).

Olumsuz şekli: bastamayıñ (başlamayayıñ), bastama (başlama), bastamasın (başlamasın); körmeyik (görmeyelim), körmeñder (görmeyin), körmesin (görmesinler).

4. İstek Kipi

Kazak Türkçesinde istek çekimi iki şekilde yapılır.

1. Tip İstek Kipi: Birincisi -gay, -gey; -qay, -key ekiyle yapılır.

barğaymın (gideyim)	ışkeymin (içeyim)
barğaysıñ	ışkeysiñ
barğay	ışkey
barğaymız	ışkeymiz
barğaysıñdar	ışkeysiñder
barğay	ışkey

Olumsuz şekli: barmağaymın (gitmeyeyim), barmağaysıñ (gitmeyesin), barmağay (gitmeye); işpegeypiz (icmeyelim), işpegeysiñder (icmeyesiniz), işpegey (icmeyeler).

2. Tip İstek Kipi: İkincisi -gi, -gi; -qi, -ki eki ve “keledi” kelimesiyle yapılır. Kuruluşu söyledir: Fiil + gi (-gi; -qi, -ki) + iyelik ekleri + keledi

istegim keledi (çalışasım gelir)	barğım keledi (gidesim gelir)
istegiñ keledi	barğıñ keledi
istegisi keledi	barğısı keledi
istegimiz keledi	barğımız keledi
istegileriñ keledi	barğılarıñ keledi
istegileri keledi	barğıları keledi

Olumsuz şekli: istegim kelmeydi (çalışasım gelmiyor), istegiñ kelmeydi (çalışasın gelmiyor), istegisi kelmeydi (çalışası gelmiyor); barğımız kelmeydi (gidesimiz gelmiyor), barğılarıñ kelmeydi (gidesiniz gelmiyor), barğısı kelmeydi (gidesileri gelmiyor).

Yukarıda 3. tip gelecek zaman (niyet ifadeli gelecek zaman) olarak gördüğümüz ve -maq(şı), -mek(şı) ekiyle ifade edilen kip aynı zamanda istek ifadesi de taşımaktadır: jazbaqşımın (yazmak istiyorum), jazbaqşısıñ (yazmak istiyorsun), kelmekpiz (gelmek istiyoruz).

c. Fiillerin Birleşik Çekimi

1. Rivayet

Rivayet çekimi, kip ve zaman eklerinden sonra “eken” (imiş) kelimesi kullanılarak yapılır.

2. Tip Görülen Geçmiş Zamanın Rivayeti

alğan ekenmin (almıştım)	kelgen ekenmin (gelmiştim)
alğan ekensiñ	kelgen ekensiñ
alğan eken	kelgen eken
alğan ekenbiz	kelgen ekenbiz
alğan ekensiñder	kelgen ekensiñder
alğan eken	kelgen eken

3. Tip Görülen Geçmiş Zamanın Rivayeti

baratın ekenmin (gelirmişim)	oylaytin ekenmin (düşünürmüşüm)
baratın ekensiñ	oylaytin ekensiñ
baratın eken	oylaytin eken
baratın ekenbiz	oylaytin ekenbiz
baratın ekensiñder	oylaytin ekensiñder
baratın eken	oylaytin eken

Şimdiki Zamanın Rivayeti**1. Tip Şimdiki Zamanın Rivayeti**

kele ekenbin (geliormuşum)	jaza ekenbin (yazıyorumışum)
kele ekensiñ	jaza ekensiñ
keledi eken	jaza eken
kele ekenbiz	jaza ekenbiz
kele ekensiñder	jaza ekensiñder
keledi eken	jaza eken

2. Tip Şimdiki Zamanın Rivayeti:

jazıp otırğan ekenmin (yazıyorumışum)	körip jatghan ekenmin (görüyormuşum)
jazıp otırğan ekensiñ	körip jatghan ekensiñ
jazıp otırğan eken	körip jatghan eken
jazıp otırğan ekenbiz	körip jatghan ekenbiz
jazıp otırğan ekensiñder	körip jatghan ekensiñder
jazıp otırğan eken	körip jatghan eken

3. Tip Şimdiki Zamanın Rivayeti

istevde ekenmin (çalışmaktadırım)	jazuvda ekenbin (yazmaktadırımışım)
istevde ekensiñ	jazuvda ekensiñ
istevde eken	jazuvda eken
istevde ekenmiz	jazuvda ekenbiz
istevde ekensiñder	jazuvda ekensiñder
istevde eken	jazuvda eken

Gelecek Zamanın Rivayeti**1. Tip Gelecek Zamanın Rivayeti**

barğalı jatır ekenmin (gidecekmişim)	kelgeli otır ekenmin (gelecekmişim)
barğalı jatır ekensiñ	kelgeli otır ekensiñ
barğalı jatır	kelgeli otır eken
barğalı jatır ekenbiz	kelgeli otır ekenbiz
barğalı jatır ekensiñder	kelgeli otır ekensiñder
barğalı jatır eken	kelgeli otır eken

2. Tip Gelecek Zamanın Rivayeti

Bu kipin rivayet birleşik çekemi *fiil + -a, -e; -y + -dI + eken + şahis ekleri* formülüyle kurulur:

tutadı ekenmin (tutacakmişım)	oqıydı ekenmin (okuyacakmışım)
tutadı ekensiñ	oqıydı ekensiñ
tutadı eken	oqıydı eken
tutadı ekenbiz	oqıydı ekenbiz
tutadı ekensiñder	oqıydı ekensiñder
tutadı eken	oqıydı eken
3. Tip Gelecek Zamanın Rivayeti	
almaq ekenmin (almak niyetindeyim)	kezbekşı ekenmin (gezmek niyetindeyim)
almaq ekensiñ	kezbekşı ekensiñ
almaq eken	kezbekşı eken
almaq ekenbiz	kezbekş ekenbiz
almaq ekensiñder	kezbekşı ekensiñder
almaq eken	kezbekşı eken
Geniş Zamanın Rivayeti	
berer ekenmin (verirmışım)	qarar ekenmin (verirmışım)
berer ekensiñ	qarar ekensiñ (verirmışım)
berer eken	qarar eken (verirmışım)
berer ekenbiz	qarar ekenbiz (verirmışım)
berer ekensiñder	qarar ekensiñder (verirmışım)
berer eken	qarar eken (verirmışım)
Şart Kipinin Rivayeti	
Şart kipinin rivayetinde şahıs ekleri, şart ekinin üzerine gelir.	
alsam eken (alsaymışım)	bilsem eken (bilseymişim)
alsañ eken	bilseñ eken
alsa eken	bilse eken
alsaq eken	bilsek eken
alsañdar eken	bilseñder eken
alsa eken	bilse eken
Gereklik Kipinin Rivayeti	
baruvım kerek eken (gitmeliyim)	körüvüm kerek eken (görmeliyim)
baruviñ kerek eken	körüviñ kerek eken
baruvı kerek eken	körüvi kerek eken
baruvımız kerek eken	körüvimiz kerek eken
baruvtarıñ kerek eken	körüvtarıñ kerek eken
baruvı kerek eken	körüvi kerek eken
İstek Kipinin Rivayeti	
1. Tip İstek Kipinin Rivayeti	
barğay ekenmin (gideymişim)	işkey ekenmin (içeymişim)
barğay ekensiñ	işkey ekensiñ
barğay eken	işkey eken
barğay ekenbiz	işkey ekenbiz
barğay ekensiñder	işkey ekensiñder
barğay eken	işkey eken
2. Tip İstek Kipinin Rivayeti	
istegim keledi eken (çalışmak istiyormuşum)	barğım keledi eken (gitmek istiyormuşum)
istegiñ keledi eken	barğıñ keledi eken
istegisi keledi eken	barğısı keledi eken
istegimiz keledi eken	barğımız keledi eken
istegileriñ keledi eken	barğılarıñ keledi eken
istegileri keledieken	barğıları keledi eken

2. Hikâye

Fil kiplerinin hikâye şekli “e-di” (<er-) kelimesiyle yapılır. Kip ve zaman ekinden sonra “edi” kelimesi getirilerek hikâye çekimi yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

urıp edim (vurmuştum)	körip edim (görmüştüm)
urıp ediň	körip ediň
urıp edi	körip edi
urıp edik	körip edik
urıp ediňder	körip ediňder
urıp edi	körip edi

Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

2. Tip Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

jilağan edim (ağlamlıştım)	bergen edim (vermiştim)
jilağan ediň	bergenediň
jilağan edi	bergen edi
jilağan edik	bergen edik
jilağan ediňder	bergen ediňder
jilağan edi	bergen edi

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

2. Tip Şimdiki Zamanın Hikâyesi

jazıp otırğan edim (yazıyorumdur)	körip jatğan edim (görüyorumdum)
jazıp otırğan ediň	körip jatğan ediň
jazıp otırğan edi	körip jatğan edi
jazıp otırğan edik	körip jatğan edik
jazıp otırğan ediňder	körip jatğan edimňder
jazıp otırğan edi	körip jatğan edi

3. Tip Şimdiki Zamanın Hikâyesi

baruvda edim (gitmektedim)	istevde edim (çalışmaktaydım)
baruvda ediň	istevde ediň
baruvda edi	istevde edi
baruvda edik	istevde edik
baruvda ediňder	istevde ediňder
baruvda edi	istevde edi

Gelecek Zamanın Hikâyesi

1. Tip Gelecek Zamanın Hikâyesi

barğalı jatır edim (gidecektim)	kelgeli otır edim (gelecektim)
barğalı jatır ediň	kelgeli otır ediň
barğalı jatır edi	kelgeli otır edi
barğalı jatır edik	kelgeli otır edik
barğalı jatır ediňder	kelgeli otır ediňder
barğalı jatır edi	kelgeli otır edi

3. Tip Gelecek Zamanın Hikâyesi

almaq edim (almak niyetindeydim)	kezbekşî edim (gezmek niyetindeydim)
almaq ediň	kezbekşî ediň
almaq edi	kezbekşî edi
almaq edik	kezbekş edik
almaq ediňder	kezbekşî ediňder
almaq edi	kezbekşî edi

Geniş Zamanın Hikâyesi

berer edim (verirdim)	qarar edim (bakardım)
berer ediñ	qarar ediñ
berer edi	qarar edi
berer edik	qarar edik
berer ediñder	qarar ediñder
berer edi	qarar edi

Şart Kipinin Hikâyesi

alsam edi (alsaydım)	körsem edi (görseydim)
alsñañ ediñ	körsem ediñ
alsa edi	körsem edi
alsak edik	körsem edik
alsañañdar ediñder	körsem ediñder
alsa edi	körsem edi

Gereklik Kipinin Hikâyesi

jazuvim kerek edi (yazmaliydım)	kelüvüm kerek edi (gelmeliydım)
jazuvuñ kerek edi	kelüviñ kerek edi
jazuvı kerek edi	kelüvi kerek edi
jazuvımız kerek edi	kelüvümüz kerek edi
jazuvarıñ kerek edi	kelüvleriñ kerek edi
jazuvı kerek edi	kelüvi kerek edi

İstek Kipinin Hikâyesi**1. Tip İstek Kipinin Hikâyesi**

algay edim (alaydım)	ışkey edim (iceydim)
algay ediñ	ışkey ediñ
algay edi	ışkey edi
algay edik	ışkey edik
algay ediñder	ışkey ediñder
algay edi	ışkey edi

2. Tip İstek Kipinin Hikâyesi

istegim keletin edi (çalışmak istemiştim)	bağım keletin edi (gitmek istemiştim)
istegiñ keletin edi	bağınıñ keletin edi
istegisi keletin edi	bağsısi keletin edi
istegimiz keletin edi	bağımız keletin edi
istegileriñ keletin edi	bağlarıñ keletin edi
istegileri keletin edi	bağları keletin edi

3. Şart

Şart birleşik çekimi, kip eklerinden sonra bol- fiilinin şartı ile elde edilir.

Görülen Geçmiş Zamanın Şartı**2. Tip Görülen Geçmiş Zamanın Şartı**

kelgen bolsam (gelmişsem)	jilağan bolsam (ağlamışsam)
kelgen bolsañ	jilağan bolsañ
kelgen bolsa	jilağan bolsa
kelgen bolsaq	jilağan bolsaq
kelgen bolsañdar	jilağan bolsañdar
kelgen bolsa	jilağan bolsa

Şimdiki Zamanın Şartı**2. Tip Şimdiki Zamanın Şartı**

jazıp otırğan bolsam (yazıyorumsam)	körip jatğan bolsam (görüyorsam)
jazıp otırğan bolsaň	körip jatğan bolsaň
jazıp otırğan bolsa	körip jatğan bolsa
jazıp otırğan bolsaq	körip jatğan bolsaq
jazıp otırğan bolsaňdar	körip jatğan bolsaňdar
jazıp otırğan bolsa	körip jatğan bolsa

3. Tip Şimdiki Zamanın Şartı

baruvda bolsam (gitmekteysem)	istevde bolsam (çalışmaktaysam)
baruvda bolsaň	istevde bolsaň
baruvda bolsa	istevde bolsa
baruvda bolsaq	istevde bolsaq
baruvda bolsaňdar	istevde bolsaňdar
baruvda bolsa	istevde bolsa

Gelecek Zamanın Şartı**3. Tip Gelecek Zamanın Şartı**

almaq bolsam (almak niyetindeysem)	kezbekşيءى bolsam (gezmek niyetindeysem)
almaq bolsaň	kezbekşيءى bolsaň
almaq bolsa	kezbekşيءى bolsa
almaq bolsaq	kezbekşءى bolsaq
almaq bolsaňdar	kezbekşيءى bolsaňdar
almaq bolsa	kezbekşيءى bolsa

Geniş Zamanın Şartı

keler bolsam	qarar bolsam
keler bolsaň	qarar bolsaň
keler bolsa	qarar bolsa
keler bolsaq	qarar bolsaq
keler bolsaňdar	qarar bolsaňdar
keler bolsa	qarar bolsa

Gereklik Kipinin Şartı

jazuvım kerek bolsa (yazmaliysam)	kelüvüm kerek bolsa (gelmeliysem)
jazuvıñ kerek bolsa	kelüvıñ kerek bolsa
jazuvı kerek bolsa	kelüvi kerek bolsa
jazuvımız kerek bolsa	kelüvümüz kerek bolsa
jazuvlarıñ kerek bolsa	kelüvleriñ kerek bolsa
jazuvı kerek bolsa	kelüvi kerek bolsa

d. *imek* ve *iken* Fiiliyle Yapılan İsim Çekimi

Kazak Türkçesinde isim çekiminin; şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman ve şart şekilleri görülmektedir.

1. Şimdiki Zaman

Şimdiki zamanın çekiminde değişik şahıs ekleri kullanılır. Ünlülerden ve l, r, v, y'den sonra m ile (-mIn, -mIz); m, n, ñ, z'den sonra b ile (-bIn, -bIz); k, p, t, s, ş'den sonra ise p (-pIn, -pIz) eki kullanılır.

Qazakpın (Kazak'ım)	balamın (çocuğum)	bospın (boşum)
Qazaksıñ	balasıñ	bossıñ
Qazak	bala	bos
Qazakpız	balamız	bospız
Qazaksıñdar	balasıñdar	bossıñdar
Qazak	bala	bos

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zamanın çekimi “eken” (imiş) kelimesiyle yapılır.

bala ekenmin (çocukmuşum)	jalğız ekenmin (yalnızdım)
bala ekensiñ	jalğız ekensiñ
bala eken	jalğız eken
bala ekenbiz	jalğız ekenbiz
bala ekensiñder	jalğız ekensiñder
bala eken	jalğız eken

3. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zamanın çekimi “e-di” (< er-) kelimesiyle yapılır.

qonaq edim (konuk idim)	jaqsı edim (iyiydim)
qonaq ediñ	jaqsı ediñ
qonaq edi	jaqsı edi
qonaq edik	jaqsı edik
qonaq ediñder	jaqsı ediñder
qonaq edi	jaqsı edi

4. Şart

Şart çekiminde isimlerin üzerine *bolsa* (olsa, ise) kelimesi getirilir.

üyde bolsam (evdeysem)	şarşav bolsam (yorgunsam)
üyde bolsañ	şarşav bolsañ
üyde bolsa	şarşav bolsa
üyde bolsaq	şarşav bolsaq
üyde bolsañdar	şarşav bolsañdar
üyde bolsa	şarşav bolsa

Yapım Ekleri

Kazak Türkçesindeki yapım eklerinin çoğu Türkiye Türkçesindekilerle aynı olup, aralarında küçük ses değişiklikleri vardır. Türkiye Türkçesinden farklı olan ekler de vardır.

1. İsimden İsim Yapan Ekler

+Av: Birden yediye kadar olan sayılara gelerek beraberlik ifade eder: ekev (ikisi, her ikisi), üşev (üçü), törtev (dördü), altav (her altısı), besev (beşi, her beşi).

+dağan/+degen; +tağan/+tegen: Yuvarlak sayılara gelerek “-larca” anlamını verir: ondağan (onlarca), qırıqtağan (kırktan çok), jüzdegen (yüzlerce), mîndağan (binlerce).

+dAs; +tAs; +lAs: Beraberlik, eşlik, ortaklık ifadesi yapar: könlides (gönüldəş), atas (adaş), tilevles (dilektaş), qadirles (dost), uyalas (yuvadaş), seriktes (iş ortağı), köršíles (komşu).

+ğılt(ım)/+qılt: Renk isimlerine ve sıfatlara gelir; yakınlık, benzerlik, azlık ifade eder: bozğılt (bozca, grimsi), sarğılt (sarıcı), surğılt (grimsi), qışqılt (acımsı), sarğıltım (sarımsı).

+II; +dI; +tI: Türkiye Türkçesinde +II, +lU olan bu ekin Kazak Türkçesinde ünsüz uyumu dolayısıyla d'li ve t'li şekilleri vardır. Ayrıca ekin yuvarlak şekli görülmez: köşpeli (göçeve), arlı (utangaç), bayıptı (zeki), güldi (güllü), ataqtı (ünlü), paydalı (faydalı), edepti (epepli).

+lıq/+lik; +dıq/+dik; +tıq/+tik: Adlardan yer, âlet, topluluk adları, soyut adlar ve sıfat yapan ektir: balalıq, eginşilik (ekincilik), orındıq (sandalye), joldastıq (yoldaşlık), kisılık (kışılık), biyiktik (yükseklik), jıldız (yıllık), tündik (baca deliği), aptalıq (haftalık).

+raq/+rek: Sıfatlarda karşılaştırma yapar. Ünsüzle biten kök ve gövdelerde yardımcı ünlü kullanılır. kögirek (daha mavı), ağrıaq (daha ak), jaqsıraq (daha güzel), küştirek (daha güclü), terenirek (daha derin).

+sIz: -lı, -li ekinin olumsuzudur: balasız, muñsız (kedersiz), caysız (yersiz), talapsız (amaçsız), esepsiz (hesapsız), caramsız (yararsız), sansız (sayısız), adiletsiz (adaletsiz), ünsiz (sessiz), äkesiz (babasız).

+şA: Küçültme ekidir ayrıca dil ve lehçe isimleri türetir: kitapşa (brösür), balıqşa (balıkçı), ögizşe (dana), körpeşe (minder), türkçe (Türkçe), ağılşınşa (İngilizce), nemisše (Almanca).

+şAñ : Sıfat türeten bir ektir: aşuşan (öfkeli), etikşen (çizmeli), sözşen (söz ustası), terşen (çok terleyen), boyşaň (uzun boylu), kirşen (kir tutan, çabuk kirlenen)

+şaq/+şek: Sevgi ve küçültme ifade eder: kelinşek (genç kadın), inişek (küçük kardeş), qulinqaşq (taycık, sevimli tay).

+şI: Türkiye Türkçesindeki -çi, -çi ekidir: qoysi (çoban), kömekşî (yardımcı), jazuvşî (yazıcı, yazar), tilşî (dilci), saqşî (muhafiz), nusqavşî (öğretmen), qaqpâşî (kaleci), qulipşî (anahtarçı), sporşî (sporcu).

+şII: Bir şeye bağlılık, düşkünlük ifade eden isimler türetir: uyqışıl (uykucu), şayşıl (çay düşküni), özimşîl (bencil), külkişîl (şakrak), oyşîl (akilli, bilgin), Türkşîl (Türkçü), ultşîl (milliyetçi).

+şıq/+şik: Küçültme ve sevgi ekidir: oyinşik (oyuncak), üyşik (evceğiz), kirşik (leke), kölşik (gölcük), töpeşik (tepecik), aysıq (hilâl), qalaşıq (küçük şehir).

+tay: Uyuma girmeyen bu ek, akrabalık adları veya sevgi ve küçültme ifadeli sözler yapar: ağatay (ağabeycik), şeşetay (anacık), kişkentay (küçükçük), azğantay (azıcık), erketay (nazlıcık).

2. İsimden Fiil Yapan Ekler

+A-: İsimlerden olma ve yapma bildiren fiiller türetir: ata- (adlandır-), sana- (say-), küze- (nişan al-), çeve- (şamar vur-), tüne- (gecele-), bota- (buda-), sına- (sına-, eleştir-), möldire- (berraklaşdır-), oy(i)na- (oyna-).

+Al-, +l-: Geçişsiz fiiller türetir: joğal- (yok ol-, kaybol-), suyıl- (sivilaş-, akıçılış-), oñal- (düzel-, iyileş-), teñel- (denkleştiril-), tiril- (diril-), teñel- (denk ol-).

+Ar-, +r-: Geçişsiz fiiller türetir: jañar- (yenilen-), qısqar- (kısal-), özger- (değiş-, başkalış-), eskir- (eski-), jasar- (gençleş-).

+Ay-: Oluş bildiren geçişsiz fiiller türetir: azay- (azal-), köbey- (çoğal-), qartay- (yaşlan-), muñay- (kederlen-), küşey- (güçlen), qaray- (karar-).

+dA-: Yansıma seslerden, oluş bildiren fiiller yapar: şırılda-, tarsılda- (gürültü yap-), bajılda- (homurdan-), kùñkilde- (mirıldan-).

+I-: Geçişli ve geçişsiz fiiller türetir: bayı- (zenginleş-), janı- (bile-), keñi- (bollaş-), jelpi- (es-), jasi- (garipleş-, üzül-), kemi- (azal-), renji- (darıl-), juvası- (uysallaş-).

+k-/+q-; +ıq-/+ık-: İsimlerden olma bildiren fiiller türetir: aşıq- (acık-), zoriq- (zorlan-), demik- (nefesi daral-), joliq- (karşılaş-), tariq- (darlan-), keşik- (gecik-), ornıq- (yerleş-), joliq- (karşılaş-).

+ıA-; +dA-; +tA-: En çok görülen yapılm ekidir: ilgerile- (ilerle-), oyla- (düşün-), basta- (başla-), kolda- (kolla-), közde- (gözle-), töbele- (tepele-), tizginde- (dizginle-), ezüyle- (ez-).

+ıAn-; +dAn-; +tAn-: aşulan- (öfkelen-), iyelen- (sahip ol-, al-), maldan- (mal sahibi ol-), namistan- (utan-), küdikten- (şüphelen-), sezikten- (şüphelen-), köñilden- (sevin-).

+ıAs-; +dAs-; +tAs-: birles- (uy-, denk ol-), sırlas- (sırlaş-), kömektes- (yardım et-), dostas- (dostlaş-), muñdas- (derdini paylaş-), eldes- (barış-, anlaş-).

+ıAt-; +dAt-; +tAt-: endet- (saz çal-), borandat- (fırtına es-), tündelet- (gece boyunça git-), tezdet- (hızlandıır-), davillat- (fırtına çıkar-).

+qar-/+ker-; +gar-/ +ger-: Olma ve yapma bildiren fiiller türetir: basqar- (yönet-, idare et-), añgar- (anla-), suğar- (sula-), teñger- (denkleştir-, denk say-), esker- (dikkat çek-, hatırlat-).

+rA: Daha çok tabiat seslerinin taklidine dayanan adlardan, oluş bildiren fiiller yapar: barqıra- (bar bar bağır-), şırqıra- (hiçkır-), dürkire- (ugulda-), şurqıra- (kişne-).

+sI: Harekete gibilik, benzerlik anlamı katar: batırı- (kahramanlık tasla-), bilgensi- (bilgiçlik tasla-), bosansı- (boşal-, çözül-), ögeysi- (yadırga-, yabancıltaş-), oqığansı- (oku-yormuş gibi yap-).

+sIn: Yaptığı file ... *görmek*, ... *saymak* anlamları katar: jüreksin- (çekin-), azsın- (azımsa-), azsın- (azımsa-, az bul-), mensin- (benimse-), jatsın- (yadırga-), süysin- (im-ren-, hayran ol-).

+sIrA: İşlek değildir: qansıra- (kan kaybet-, kederlen-), qımızsıra- (kımız içesi gel-), bavırsıra- (kardeşini, akrabalarını özle-), älsire- (hälsizlen-).

3. Fiilden İsim Yapan Ekler

-aq/-ek: Sıfat ve isim türetir: pişaq (bıçak), qorqaq (korkak), kesek (parça, bölüm), qa-şaq (kaçak), ürkek, uşaq (uçak), oraq (orak), turaq (durak).

-ndl: Fiilin gösterdiği hareketin sonucu olan isimler türetir: sıprındı (süpürüntü), ügindi (posa, talaş), asırandı (evlatlık), ağındı (hızlı, süratli), juvındı (köpek aşı, yal), tu-vındı (eser, çalışma), jasandı (yapay).

-ğak/-gek; -qaq/-kek: Sıfat türeten bir ektir: asqaq (mağrur, kibirli), jabısqaq (yapış-kan), tayğak (kaygan), toñğak (soğuğa dayanıksız), mayısqaq (mayaşık, yumuşak).

-ış: Soyut isimler türeten bir ektir: quvaniş (kıvanç, sevinç), süyiniş (sevinç), sağınlış (hatırlama, özlem), ökiniş (pişmanlık, üzüntü), qızğanış (kışcanlık), ötiniş (rica).

-k/-q; -ıq/-ik: Sıfat ve isim türetir: taraq (tarak), qazıq (kazık), sızıq (çizgi), tösek (dö-şek), aşıq (açık), bitik (tıknaz, kısık), qılıq (davranış), tüsünik (fikir, düşünce), körik (ihti-şam, güzellik).

-(I)m: Soyut ve somut isimler türetir: alım (kuvet, güç), bölim (bölüm), kiyim (giyim), baylam (demet, netice), tiyim (yasak, tehdit), tizim (liste).

-mA; -pA; -bA: ilme (ilmik, düğüm), bölmeye (oda), kömbe (gömü, maden), köşpe (göçme), tapsırma (vazife, emir, iş), basqarma (idare), köşirme (kopya), kespe (eriste), baspa (matbaa).

-maq/-mek; -paq/-pek; -baq/-bek: Aslen mastar eki olan bu ek, kalıcı isimler türetmiştir: ilmek (düğüm), sırmaq (yun ceket), jumbaq (bilmece), şaqpaq (çakmak), qıspaq (zorlama, cebir), oymaq (dikiş yüksüğü).

-mIs: Aslen mastar eki olan bu ek, kalıcı isimler türetmiştir: bolmış (varlık, mevcudiyet), kılmış (suç), jazmıs (yazgı, kader), turmıs (hayat, yaşam).

-(I)n: Genellikle somut isimler türetir: tolqın (dalga), javın (yağmur, yağış), egin (ekin), tiğin (tapa, tikaç), kelin (gelin), tütin (tübüñ), şığın (masraf).

-qu/-ki; -ğı/-gi: Genellikle âlet adları türeten bir ektir: burğı (matkap), süzgi (süzgeç), tamızçı (damla), jiynaqı (derli tolu), tepki (tekme), şalğı (tırpan), soqqı (darbe, yenilgi), külüklü (gülme, neşe).

-qın, -kin, -ğın: quvıñ (kovalama), bosqın (göçmen), köşkin (heyelan), qırğıñ (büyüyük kavga, kiyim), uşqın (kivilcim).

-qış/-kiş; -ğış/-gis: Somut ve soyut isimler türetir: tutqış (tutacak), basqış (basamak), sezgış (hassas, sezin), aşulanış (öfkeli, kızgın), küldirgiş (komedyen), sıprığış (süpürge), eskertkiş (âbide, anıt).

-şaq/-şek: Daha çok karakter özelliği belirten sıfatlar türetir: erinşek (tembel), maqtanşaq (övüngen), urınşaq (kavgacı), unitşaq (unutkan), jutqınşaq (gırtlak), emşek (memek, göğüs).

4. Fiilden Fiil Yapan Ekler

-dIr; -tIr: Ettirgen çatı ekidir: aldır-, ayttır- (söylet-), keptir- (kurut-), tolthr- (doldur-), keltir- (getir-), bildir-, bezdir-.

-ğız-/giz-; -qız-, -kız-: Ettirgen çatı ekidir: urğız- (vurdur-), turğız- (durdur-), kırğız- (girdir-), aytqız- (söylet-), ötkiz- (geçir-), ekkiz- (ektir-), otırğız- (oturt-).

-(I)l-: Edilgen çatı ekidir: üzil- (kop-, koparılı-), juvil- (yılan-), jiynal- (toplan-, bir araya gel-), baylanlı- (bağlanlı-), şeşil- (çözül-, açıl-).

-(I)n-: Dönüşlü çatı ekidir: taran-, oran- (sarıl-), körin- (görün-), oylan- (düşün-), kiyin- (giyin-), juvin- (yılan-), qaharlan- (öfkelen-).

-qila-/kile-; -qıla-, -gile-: Hareketin tekrarını ve sürekliliğini bildirir: tepkile- (tekmele-), türkile- (dürtükle-), sozqıla- (çektiştir-, uzat-), şapqıla- (vurup dur-), ürgile- (çene çal-).

-(I)r-: Ettirgen çatı ekidir: asır- (aşır-, geçir-), tüsir- (düşür-), kösir- (göçür-), pisir- (pisir-), ösir (sondır-), qaytar- (döndür-), şıgar- (çikar-).

-(I)s-: İşteş çatı ekidir: aytis- (atış-), köris- (görüş-), karas- (bakış-), tanış- (tanış-), kesis- (anlaş-, uyuş-), pikirles- (akıl daniş-).

-(I)t-: Ettirgen çatı ekidir: azayıt- (azalt), kötert- (kaldırt-), oqıt- (okut-), ürkít- (ürküt-), küret-, jönelt- (yonelt-).

Sıralanan kelimelerden hangileri isimden isim yapma ekiyle türetilmiştir: qudayşıl, qazıq, kelisim, baltaşı, pısaq, külüki, egindik, süyüniş, sürgin, sözsiz, capısqaq, bozgil, qalamdar, ülgiler, tavdiñ, boyşañ, otandi.

SIRA SİZDE

1

Sıfat-Fiiller

Sıfat-fiiller nesnelerin geçici hareket vasıflarını karşılayan kelimelerdir. Kazak Türkçesindeki sıfat-fiiller şunlardır:

-Ar, -r: Geniş zaman sıfat-fiilidir: aytar söz (söyledeyecek söz), ayırlar dos (ayrılacak dos), tiñdar (dinleyen), keler (gelir, gelecek), oqır (okuyan), yol körseter jan (yol gösterecek kimse), jas töker şaq (yaş dökecek zaman), barar jer (gidilecek yer).

-AtIn, -ytIn: Geniş zaman sıfat-fiilidir: alatin (alacak olan), töleytin (ödeyecek olan), isteytin (işleyecek), oqıytın (okuyacak, okunacak), ötkizetin (geçirilecek), qaraytin bala (bakılacak çocuk), tiñdaytin adam (dinlenecek adam), jazatin qağaz (yazacak kâğıt), keletin mezgil (gelecek zaman).

-ğan/-gen; -qan/-ken: Geçmiş zaman sıfat-fiilidir: jazılğan (yazılmış), jasağan (yaşamış), körgen (görmüş), sekken (çekmiş), aşqan (açmış), isken qımızım (içtiğim kırmızı), men tuvğan jer (benim doğduğum yer), sen bergen kitap (senin verdığın kitap), ölgen kisi (ölmüş kişi).

-mAs: -ar, -er, -r sıfat-fiilin olumsuzudur: barmas (gitmez), üzbes (kopmaz), aytpas (söylemez), qulağın salmas (kulak vermez), tiliñdi almas (sözünü tutmaz), qılış ötpes temir (kılıç işlemez demir), sönbes şıraq (sönmez mum), körmes köz (görmez göz), bitpes qayıgı (bitmez kaygı).

Zarf-Fiiller

Zarf-fiiller hareket hâli ifade eden fiil şekilleridir. Kazak Türkçesindeki zarf-fiiller şunlardır:

-A, -y: Daha çok birleşik fiil kuruluşunda ve tekrar gruplarında kullanılır: kûle söyledi (gülerek söyledi), eri söyley, eri jügire jöneldi (kâh konuşarak, kâh koşarak gitti), ayta ayta (söyledeye söyleye), qaray qaray (baka baka), kele kele (gele gele), kele cat- (gel-), tüsüne al- (anlayabil-).

-ğalı/-geli; -qalı/-keli: Türkiye Türkçesindeki “-ali/-eli” zarf-fiilinin karşılığıdır: barğalı (gideli), tanışqalı (tanışalı), körispelgel (görüşmeyeli), qaytqalı (geri döneli), Seni körmegeli üç ay boldı (Seni görmeyeli üç ay oldu), başka qalağa barğalı (başka şehire gideli).

-ğanda/-gende; -qanda/-kende: Zaman işlevi olan bir zarf-fiil ekidir: barğanda (gindince), kelgende (gelince), turganda (durunca), aytqanda (söleyince), jel eskende (yel estiğinde), qıs bolganda (kıs olduğunda).

-ğanşa/-genşe; -qanşa/-kenşe: Zaman sınırlaması yapar: barğanşa (gidinceye kadar), kelgenşe (gelineceye kadar), ölgenşe küldü (ölesiye kadar güldü), aytqanşa (söyleyinceye kadar).

-(I)p: alıp, kelip (gelip), körüp (görüp), tüsünip (anlayıp), qozı mañırıp, buzav möñirep (kuzu meleyip, buzağı bağırıp). 1 ile biten tek heceli fiillerde 1 düşebilir: bop (olup), qap (kalıp).

-mAstAn, -bAstAn, -pAstAn: Olumsuz anlamı vardır: kelmesten (gelmeden), aşpas-tan (açmadan), juvmastan (ylkamadan), bilmesten (bilmeden), aqpastan (akmadan), kör-mesten (görmeden).

-mAy; -bAy; -pAy: -p zarf-fil ekinin olumsuzudur: barmay (gitmeden), jazbay (yaz-madan), aytpay (söylemeden), kelmey (gelmeden), jılamay (ağlamadan), toymay (doyma-dan), buzbay (bozmadan).

-mAyInşA, -bAyInşA, -pAyInşA: Olumsuzluk ifade eder ve Türkiye Türkçesindeki “-madan” zarf-fiiline karşılık gelir: almayınşa (almadan), bermeyinşe (vermeden), jazba-yınşa (yazmadan), tözbeyinşe (dayanmadan), aytpayıynşa (demeden), bitpeyinşe (bitme-den), oylamayıynşa (düşünmeden)

Hareket Adları (İsim-Fiiller)

Kazak Türkçesinde hareket adları -s ve -v ekleriyle yapılır.

- (I)s:** Bu ek, diğer Kipçak grubu lehçelerinde olduğu gibi, Kazak Türkçesinde de hareket adları yapan bir ektir: tartış (çekış), qurılış (kuruluş), özgeris (değişim), kelis (gelış), köterilis (yükseleş), şaykas (dövüş.)
- (U)v:** Kazak Türkçesinde mastar ekidir: jazuv (yazmak), könüv (alışmak), oquv (okumak), qurmettev (hürmet etmek), aluv (almak), aytqızuv (söyledetmek), otıruv (oturmak), tiñdav (dinlemek).

Kelime Türleri

Zamirler

a.Kişi zamirleri

Kazak Türkçesindeki kişi zamirleri şunlardır:

teklik	çokluk
men	biz
sen	sender
ol	olar

İkinci şahislarda nezaket şekli olarak, “siz, sizder” kullanılır. “Siz” hem çokluk ikinci şahsı, hem teklik ikinci şahsin nezaket şeklini anlatır. Böylece şahıs zamirlerinin sayısı artar. Zamirlerin hâl ekleriyle kullanılışı söylenir:

*Tablo 5.3
Kazak Türkçesinde
Kişi Zamirlerinin Hâl
Ekleriyle Çekimi*

Yalın h.	İlgî h.	Yük. h.	Yön. h.	Bul. h.	Ayr. h.
men	meniñ	meni	mağan	mende	menden
sen	seniñ	seni	sağan	sende	senen
ol	oniñ	oni	ağan	onda	onan
biz	bizdiñ	bizdi	bizge	bizde	bizden
siz	sizdiñ	sizdi	sizge	sizde	sizden
olar	olardıñ	olardı	olarğa	olarda	olardan

b. Dönüşlülük Zamiri

Dönüşlülük zamiri “öz” (kendi) kelimesidir: özim (kendim), öziň, özi, özimiz, öziňiz, özderi.

Özim körgenim joq. (Kendim görmedim).

Öziň qay jerdensiň? (Sen nerelisin?).

Erkimniň qoli öz avzına jaqın. (Herkesin eli kendi ağızına yakındır).

Özimniň kitabımı berdim (Kendi kitabı verdim).

c. İşaret Zamirleri

Nesneleri işaret yoluyla karşılayan zamirlerdir. Kazak Türkçesindeki işaret zamirleri şunlardır: bul (bu), mina (bu), osı (o), sol (o), ol (o), ana (o). Bu asıl işaret zamirlerinin yanı sıra, şu kelimelerde işaret kavramı belirtirler: anav (şu, o), mınav (bu), sonav (ta, te, orada), osınav (şunlar), mınalar (bunlar), bular (bunlar), sona (onlar), ene (o, işte), eneki (işte, oradaki).

Bulardıň qarasi 30-40-tan kem emes eken. (Bunların büyük baş hayvanı otuzdan kırktan az değilmiş).

Mınav kimdiki? (Bu kimin?).

“Ötirikke aldanba, basıň balege duvşar bolar” degen söz **osıdan qalıptı**. (“Yalana aldanma, başın belaya girer” denen söz şundan kalmış).

Bul - sıyr, ol - buzav. Sıyr ülken, buzav kişi kentay. (Bu inek, o buzağıdır. İnek büyük, buzağı küçüktür).

Mınav qalın kitap, anav juqa kitap. (Bu kalın kitap, o ince kitaptır).

“bul” ve “ol” işaret zamirlerinin hâl ekleri almış şekillerini gösteriniz.

SIRA SİZDE

2

d. Belirsizlik Zamirleri

Kazak Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır: Külli (tümü), barşa (tümü), birşene (bir ikisi), qaysı (hangisi), büttin (bütün), birev (birkacı), eşkim (hiç kimse), keybir (bazı), keybiri (kimisi), ärkим (herkes), eşqaysısı (hiçbiri), äldekim (herhangi biri), köbi (çoğu), barlıq (tümü, bütün).

Üyde menen başqa eşkim joq. (Evde benden başka hiç kimse yok).

Bulardıň köbi äñgime aytuvdan burın, azıraq şart kerek qılıvşı edi. (Bunların çoğu hikâye anlatmadan önce, bazı şartların olmasını gerekli görürlerdi).

Şeşen simaq birevi, söylep keledi sapıldap. (Konuşmacı gibi birisi hızlı ve yüksek sesle konuşarak geliyor).

Baqtıǵul osıdan keyin eki-üs kündey avıl arasıń qıdırıp, ärkimenen söz tarttı. (Baktıǵul ondan sonra iki üç gün kadar halkın arasında dolaşıp, herkesten bilgi topladı).

e. Soru Zamirleri

Soru yoluyla kelimelerin yerini tutarlar. Kazak Türkçesindeki soru zamirleri şunlardır: kim, qalay (nasıl), ne, qay (hangi), nemene (ne), qayda (nerede), neşinşi (kazıncı), qaydan (nereden), qanşaga (kaça), qanday (nasıl), qaysı (hangi), qaysısı (hangisi).

Seniň atın kim? (Senin adın ne?).

Sağat ne boldı, äyelim? (Saat kaç, karıcığım?).

Anna men Devlet qayda kezdesti? (Anna ile Devlet nerede buluştu?).

Sen qaydan keldiň? (Sen nereden geldin?).

Sıfatlar

Sıfatlar niteleme ve belirtme sıfatları olarak iki grupta ele alınabilir.

a. Niteleme Sıfatları

Nesnelerin niteliklerini bildiren sıfatlardır. Kazak Türkçesinde kullanılan bazı niteleme sıfatları şunlardır: qara (kara), aq (ak), erikken (aylak), şirik (çürük), tiñ (dinç), aşılı (öfkeli), paydalı (faydalı), kündelik (gündelik), üysiz (evsiz), aqlsız, balasız vs.

b. Belirtme Sıfatları

Nesneleri çeşitli yönlerden belirten sıfatlardır. Dört gruba ayrılır.

1. İşaret Sıfatları

Kazak Türkçesindeki işaret sıfatları şunlardır: bu, bul (bu), sol (şu), ana (şu), o, ol (o), mina (bu), osı (o), ano (o), sol (o).

Bul kitapta ol ädebiy janrlar haqqında keñirek toqtaydı. (Bu kitapta, o edebi türler hakkında genişçe duruluyor).

Ol kisiniň jasi neşede? (O kişi kaç yaşında?).

Sol kunnen bastap ol Tanağa ölerdey gaşıq boldı (O günden itibaren o, Tana'ya ölürcəsine aşık oldu).

Osı avdanda mektep köp. (Bu bölgede okul çok).

2. Sayı Sıfatları

a. Asıl Sayı Sıfatları

Küçük ses değişiklikleri dışında Türkiye Türkçesi ile aynıdır: Bir, eki, üç, tört, bes, altı, jeti, segiz, toğız, on, jiyırma (yirmi), otiz, qırıq (kırk), elüb (elli), alpis (altmış), jetpis (yetmiş), seksen, toqsan, jüz, min (bin), million. jiyırma ağaç (yirmi ağaç), toğız öy (dokuz ev), bes jıl (beş yıl).

b. Sıra Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatlarının üzerine -(ı)nşı, -(ı)nşı ekleri getirilerek yapılır: besinşı (beşinci), altınsı, qırıqınsı (kırkinci), birinşı, ekinşı (ikinci), üçinşı, jetinşı (yedinci).

c. Kesir Sayı Sıfatları

Kazak Türkçesinde kesir sayı sıfatında, ilk sayının üzerine ilgi hâli veya ayrılma hâli eki gelir: üstiňekisi (üçte iki), bestiň biri (beşte bir), jüzdiň besi (yüzde beş), besten bir (beşte bir), onan üç (onda üç), miňnan üç (binde üç) gibi. Şu yapılar da kesir sayı ifadesi vermektedir: jarım alma (yarım elma), şiyrek sağlam (çeyrek saat).

d. Üleştirmeye Sayı Sıfatları

Üleştirmeye sayı sıfatlarında sayılar tekrar edilir ve ikinci sayının üzerine -dAn, -tAn, -nAn ayrılma hâli eki getirilir: eki ekiden (ikişer), on onnan (onar), üç besten (üçer beşer), altı altidan (altışar), birden ekiden (birer ikişer).

Kazak Türkçesinde ayrıca birden yediye kadar olan sayılar gelen -Av ekiyle yapılan top-luluk sayı sıfatları da bulunmaktadır: birev (bir tane), ekev, üşev, törtev, besev, altav, jetev.

3. Belirsizlik Sıfatları

Nesneleri belirsiz olarak belirten sıfatlardır. Kazak Türkçesindeki başlıca belirsizlik sıfatları şunlardır: barşa (bütün, tüm), keybir (bazi), az, köp (çok), birtalay (hayli, epey), bütin (bütün), bükil (bütün), birqanşa (birkaç), birneşe (birkaç), pelen (falan), eşbir (hiçbir).

Men birtalay ängime men povest jazdim. (Ben çok sayıda hikâye ve uzun hikâye yazdım).

Üy işindegى ayqas bükil tün boyına sozildi. (Ev içindeki çatışma bütün gece boyunca devam etti).

Ol üçin birneşe adamdı “uri” dep şigarıp ber. (Onun için birkaç adamı “hırsız” diye getir teslim et).

Barlıq mäseleler jöninde kitapşalar seriyası basıldı. (Bütün meseleler hakkında kitapçıklar dizisi basılıyor).

4. Soru Sıfatları

Nesneleri soru yoluyla belirten sıfatlardır. Kazak Türkçesindeki belli başlı soru sıfatları şunlardır: qay (hangi), qaysı (hangi), qalay (nasıl), qanday (hangi), qanşa (kaç), neşe (kaç).

Bul qanday qarındaş? (Bu nasıl kardeş?).

Qay jel seni Anqarağa aydap äkeldi? (Hangi rüzgâr seni Ankara'ya attı?)

Zarflar

a. Zaman Zarfları

Filin anlamını zaman bakımından sınırlayan, etkileyen zarflardır. Kazak Türkçesindeki başlıca zaman zarfları şunlardır: Bugin (bugün), biltir (geçen yıl), erten (yarın), erteli-keş (erken-geç), erte (erken), burın (önce, eskiden), tün (gece), tünevgünü (geçenlerde), kündiz (gündüz), künboyı (gün boyu), kündiz-tüni (gece gündüz), kün sayın (her gün), kün-tün (gece gündüz), künilgeri (evvelki gün), keyin (sonra), toqtavşız (durmadan), üzdiksiz (aralıksız), dayım (daima), qısta (kışın), jazda (yazın), keş (akşam), aqşam, ezirse (henüz), eli (henüz).

Erte oyandım, jete almadım. (Erken uyandım, yetişemedim).

Ötken jazda sovxozdın jüzden asa adamı ükimet nagradasın aldı. (Geçen yaz, sovhozun yüzden fazla adamı hükümet ödülüne aldı.)

Kündiz aynala jüytkigen jel keşke qaray teriskeyge şıqtı da. (Gündüz çevrede hızlanan rüzgâr geceye doğru kuzeye yöneldi).

Tünge qaray sırttağı dibistar üydiň işine anıq estiledi. (Geceye doğru dışarıdaki sesler evin içinde açıkça işitilir).

b. Yer-Yön Zarfları

İşin, hareketin yerini ve yönünü belirten zarflardır. Kazak Türkçesindeki başlıca yer-yön zarfları şunlardır: keri (geri), tömen (aşağı), joğarı (yükarı), ilgeri (ileri), alğa (ileri), aldı (ön), alda (önde), beri, ar jaq (öte), sırtqarı (dişariya), qarsı (karşı), işkeri (içeri), tısqarı (dışarı), astı (aşağı).

Qar terezeniň tömengi közderin basıp, joğarı taman ösip keledi. (Kar, pencerenin alt gözlerini doldurup, yukarıya doğru yükselsek geliyor.)

Qar qavıp, avnap-avnap, tağı birigip alıp, ilgeri qaray saldı. (Kar ağızlayıp, yuvarlana yuvarlana tekrar bir araya gelerek ileriye doğru yürüdüleri).

Tim beri burıla bermeñiz, kün batısqı taman jüreyik. (BKT, s. 259) "Pek bu yana dönmemeyin, batıya doğru gidelim."

c. Nitelik (Durum) Zarfları

Filin önünde hâl ve tavır ifade eden zarflardır. Kazak Türkçesindeki başlıca durum zarfları şunlardır: lezde (ani), andavsız (ansızın), abaysızda (ansızın), kenetten (birdenbirre), birden, bulay (böyle), bunday (böyle), olay (öyle), sonday (öyle), jıldam (çabuk, tez), qısqa (kısa), uzın (uzun), osilay (böyle), osınday (böyle), minanday (şöyledir), tez, şapşaañ (çabuk), razı (memnun), zorlap (zorla), jaqsı (iyi, güzel), birte-birte (yavaş yavaş).

Sol sebepti onı oquvsılar jaqsı köretin, qadirleytin. (Bu yüzden okuyucular onu iyi görür ve takdir ediyor).

Bir tülki jügirip kelip abaysızda bir tereñ apanğı tüsip ketipti. (Bir tilki koşarken ansızın bir derin çukura düşmüştür).

Jazuvşı özi tuvraltı ayttı ketken ömir bayanı minanday. (Yazarın kendisi hakkında ifade ettiği hayat hikâyesi şöyledir).

Attan görü maşına jıldam jüredi. (Ata göre otomobil daha hızlı gider).

Temir kessen qısqa kes, uzartuvıñ oñay; alaş kesseñ uzın kes, qısqartuvıñ oñay. (Demir kessen kısa kes, uzatması kolay; ağaç kessen uzun kes, kızaltması kolay).

d. Miktar Zarfları

İş ve hareketin miktarını bildirir. Kazak Türkçesindeki başlıca miktar zarfları şunlardır: bek (gayet), biraz, az-maz (biraz), kem (az, eksik), tı̄m (pek, çok), jetkilikti (oldukça), artıq (fazla), asa (fazla), az, köp (çok), siyrek (seyrek), birtalay (hayli), onşa (onca), cüzdey (yüzlerce), ondan (onlarca).

Tı̄m beri burila bermeñiz, kün batsqa taman jüreyik. (Pek bu yana dönmemeyin, batıya doğru gidelim).

Bulardıñ qarasi 30-40-tan kem emes eken. (Bunların büyük baş hayvanı otuzdan kırktan az değilmiş).

e. Soru Zarfları

Filik anlamını soru bakımından etkileyen zarflardır: nege (niçin), ne üçin (ne için), salay (nasıl), qanday (nasıl), nege (niye), qaşan (ne zaman), qaşannan (ne zamandan).

Nege keşiktin? (Niye geciktin?).

Biz endi qalay öş alamız? dep, tisimizdi qayrap jürgenmiz. (Biz şimdî nasıl öz alırız?" diye, dışımızı sıkıydık).

Edatlar

Tek başlarına anamları zayıf olan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan anlamlı kelimelerle birlikte kullanılarak onları destekleyen, gramer vazifesi gören kelimelerdir. Ünlemeler, bağlaçlar ve son çekim edatları olmak üzere üç çeşit edat bulunmaktadır.

1. Ünlemeler

His ve heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Kazak Türkçesindeki başlıca ünlemeler şunlardır.

a. Duygu Ünlemeleri

Duygu ve heyecanları ifade için içten koparak gelen ünlemlerdir: oybay (eyvah), ura (hurra), e (ha), tu (tüh), tuv (aman), qap (vay vay, heyhat), pay-pay (oho, vay vay), alaqay (oley, yaşısan), oy, uh (of), ehe (sevinç ünlemi), bärekele (aferin), oypırmay (vay canına)

Pay-pay, qanday carasadi, e? (Oho, bak nasıl da yakıştı, ha?).

Tu, mazasız adam ekensiz öziñiz! (Tüh, geçimsiz adammışsınız siz!).

Alaqay, qar javıp tur! (Yaşısan, kar yağıyor!).

-Tuv, sen de äke. (Aman, sen de baba).

b. Seslenme Ünlemeleri

Hitap için kullanılan ünlemlerdir: vav (ey, hey), va (hey, ya), äy ey, ey (ey, hey).

Ey, Abay, qaydasıñ? Beri kel! (Hey, Abay neredesin? Buraya gel!).

Bul netken kezdey soqtıq edi va Quday? (Bu nasıl tesadüftü ya Rabbi?).

c. Gösterme Ünlemeleri

Birini, bir şeyi göstermek için kullanılan, işaret sırasında başvurulan ünlemlerdir: mä (iste), mine (iste), sonav, däl (şu, ta), äni-äni (iste, şu).

Mine sol kezde tañ ğajayıp bir oqiyğaga tap boldim. (İste o zaman hayret veren, inanılmaz bir olaya rastladım).

Biraq bir eki minuttan keyin däl qasımızda skripka qaytadan bastaldi. (Fakat bir iki dakikadan sonra tâ yakınımızda keman tekrar başladı).

d. Cevap Ünlemeleri

Tasdık veya onay ifade eden ünlemlerdir: iye (evet), jä (evet, tamam), joq (hayır), qup (tamam, olur).

Sizge kitap kerek pe? -İye, mağan kitap kerek. (Size kitap gereklidir mi? -Evet, bana kitap gereklidir).

Joq, mağan depter kerek emes. (Hayır bana defter gereklidir).

Qup, dedi de qoştasıp jürüp ketti agronom. (Tamam, dedi de vedalaşıp gitti ziraatçı).

2. Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir. Kazak Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlardır.

a. Sıralama Bağlaçları

Art arda gelen unsurları, kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlardır: jäne (ve), men/pen (ile), da (ve, da).

Qazaqstan 800-den astam memleketaralıq jäne ükimetaralıq şarttar men kelisimder jasadi. (Kazakistan sekiz yüzden fazla uluslararası ve devletler arası şartlara ve anlaşmalarla imza attı).

Nan men suv suradiq. (Ekmek ve su sorduk).

Endeşe qazir baram da, qaytam. (Öyleyse hemen giderim ve dönerim).

b. Denkleştirme Bağlaçları

Birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbirene bağlayan, birbirile karşılaştırılan bağlaçlardır: yaki/yakiy (veya), ya (veya, ya da), älde (ya da), neme-se (ya da, veya, veyahtut).

Gülmira, apaña kömektes nemese sabağındı qara. (Gülmira, ablana yardım et ya da dersine bak).

Adam tek coğaltqan, yakiy coğaltqali catqan närselerdi gana osilay kenetten jaqsı köre bastaydı. (İnsan kaybettığı veyahtut kaybetmeye başladığı şeyleri böyle birdenbire sevmeye başlar).

c. Karşılaştırma Bağlaçları

Karşılaştırılan iki veya daha çok unsuru, dil birliğini birbirine bağlayan bağlaçlardır: quy...quy (ister...ister), eri...eri (hem...hem), birde ... birde (bazen ... bazen), äri ... äri (gerek ... gerek/hem ... hem/bazen ... bazen), ya ... ya, birese ... birese (bir ... bir), ne ... ne.

Birese jañbir javadı, birese kün şıgadı. (Bir yağmur yağıyor, bir güneş çıkıyor).

Ne men baram, ne sen bar. (Ne ben gideyim, ne sen git).

Bul sözge Koşkin äri uyaldı, äri namıstandı. (Bu söze Koşkin bazen utandı, bazen arlandı).

Kün birde aşıq, birde bulinǵır. (Gün bazen açık, bazen bulutlu).

d. Cümle Başı Bağlaçları

Cümle başı bağlaçları, cümleleri anlam bakımından birbirine bağlarlar: biraq (ama), degenmen (fakat), al (fakat), eytpese (yoksa), jok (yoksa), elde (yoksa), öytkeni (çünkü), eger (eger), esirese (bilhassa), onda (o zaman, öyleyse), nege deseñ (çünkü), alay bolsa (öyleyse), sebebi (çünkü).

Biraq bular jöninde ängime bölek. (Fakat, bunlar hakkındaki hikâye ayrıdır).

Öytkeni ol iüyde ayudad aqırğan tentek minezdi Sälima bar. (Çünkü o evde ayı gibi bağırın edepsiz huylu Selima var).

Ol keşke kelü kerek, degenmen siz eskerte salıñız. (O akşam gelmeli; ancak siz hatırlatınız).

Eger vaqt bolsa, serüvenge şıgamız. (Eğer, vakit olursa geziye çıkarız).

e. Sona Gelen Bağlaçlar

Bunlar kelimelerin sonuna gelerek pekiştirmeye işleviyle kullanılırlar: da/de/ta/te (de, dahi, bile), ay/aq/av (kuvvetlendirme bağlaçları), emes (değil), tügil (değil), bolsa (ise), ekeş (hatta, dahi, bile).

Bul şıraq öşpes tügil, lavlap janar. (Bu ışık, değil sönmek (aksine) alevlenip yanar).

Bir saqat ta qala almaymin. (Bir saat bile kalamayacağım).

Jırtqış hayvan ekeş o da biledi. (Vahşi hayvan bile bilir bunu).

3. Son Çekim Edatları

İsim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümledeki diğer kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran, gramer görevli müstakil kelimelerdir. Kazak Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları şunlardır:

a. Yalın ve ilgi halinden sonra kullanılanlar: üzin (için), men (ile), arqlı (üzerinden, vasıtasyyla), boyı (boyunca), boyınşa (göre), dep (diye),mayın (boyu, her), siyaqtı (gibi), sekildi (gibi, şekilli).

Kitaptı sen üzin aldım. (Kitabı senin için aldım).

At, siyir siyaqtı iri qaralar tavslıp, joq bolıp qalatin boldı. (At, sığır gibi büyükbaş hayvanlar tükenip, yok olmaktadır).

Bul közqaraş boyınşa onıň şıqqan jeri Mädina boladı. (Bu görüşe göre o, Medine asılıdır).

Üy men üy teren qazılğan orlar arqlı qatınasadi. (Ev eve derin kazılı hendekler vasıtasıyla birleşiyor).

Biz iqlaspen tiňdaytındığımızdı bildirdik. (Biz huşu içerisinde dinleyeceğimizi bildirdik).

b. Yönelme halinden sonra kullanılanlar: şeyin (kadar), qaray (doğu), qarsı (karşı), taman (doğru), deyin (değin), tarta (doğru), juvik (doğru, kadar), salım (doğru), karağanda (göre, nazaran).

Pugaçovkağa şeyin on şaqırım şaması qaldı. (Pugaçovka'ya kadar on kilometre kadar kaldi).

Kökserek eregisip tavğa qaray tartıp edi. (Kökserek direnerek dağa doğru çekilmişir).

Qala balalarına qarağanda, avıl balaları pısqı. (Şehir çocuklarına nazaran, köy çocuklar daha becerikli).

Tüske taman Maybasardıň eki atşabarı Ürimbay aylına tüsti. (Öğleye doğru Maybasar'ın iki süvarisi Ürimbay köyüne geldi).

Basmaşilarşa qarsi soğıştı. (İşgalcilere karşı savaştı).

c. Ayrılma halinden sonra kullanılanlar: bastap (itibaren), beri, keyin (sonra), soñ (sonra), burın (önce), artıq (aşkın, fazla), basqa (başka), asqan (aşkın).

Ol bir jumadan keyin keledi. (O, bir hafta sonra geliyor).

Üş kunnen soñ Qamqa tösektenturdu. (Üç günden sonra Kamka yataktan kalktı).

Baqtıguldan burın qalpaqtı jigit til qattı. (Baktıgul'dan önce kalpaklı delikanlı konuştu).

Osı sağattan bastap Baqtıgul qaşqın boldı. (Baktıgul, o saatten itibaren kaçak oldu).

Ölgen jigittiň bir kempir şeşesinen basqa jaqını jok. (Ölen delikanının yaşı bir anasından başka yakını yok).

Özet

Kazak adını açıklamak

Kazak Türklerine ad olan ‘Kazak’ kelimesinin kökeni hakkında çeşitli görüşler vardır, ancak bu konudaki en yaygın ve ittifak edilen görüş, kelimenin “kaz-” fiilinden türediği yönündedir. “Kaz-” fiili, “serseri dolaşmak, evsiz yurtsuz gezmek” anlamına gelmektedir. Kelime bu anlamıyla Çağatay sözlüklerinde ve Kumanuk lehçesinde mevcuttur. Houstma tarafından yarımlanan, Kipçak lehçesine benzeyen 1245’té Mısır’dá yazılmış el yazması lügatte “kazak” kelimesi, “ailesiz, yalnız başına olan” anımlarına gelmektedir. Abuşka sözlüğünde de “kazak” kelimesi, “evsiz, başı boş dolanan” anlamındadır. Samayloviç, Barthold, Radloff, Vambery, Zenker, Gombocz gibi pek çok âlim “kazak” sözünün “başı boş gezen, evsiz barksız” anımlarına geldiği görüşündedir.

Kazak Türklerinin tarihini anlatmak

Kazak Türklerinin tarihi, Kazakların XV. yüzyılda Özbek Hanı Ebu'l Hayr'a baş kaldırmaları ile başlatılır. Hanlıktan ayrılarak kuzeye doğru çekilen, törelerine ve istiklâllerine bağlı olarak hareket eden Türklerle “Kazak” adı verilmiştir. İdil vadisinden Altaylara kadar uzanan geniş bozkırların hâkimi olan Kazak Türkleri, eski Türk ana yurdu olan bu bölgede uzun bir süre hür olarak varlıklarını sürdürmüştür. Kazakların yaşadığı bu bölgeye “Kazakistan” adı verilmiştir. Moğol kabileleriyle birlikte sayıları bir milyonu aşan Kazak Türkleri, XVI. yüzyılda Kasım Han'ın idaresine girerler. Kasım Han'dan sonra halkın birliği ve düzeni bozulur. Bir yandan Kalmuklarla diğer yandan Ruslarla mücadeleye girerler. 1882 yılında tamamen Rus boyunduruğuna girerler. 1917 Ağustosunda Bükey Han yönetiminde Kazakistan Hükûmeti kurulur, ama 1919 yılında Alaş Orda hükûmeti dağılır ve bağımsız Kazakistan'a son verilir. 26 Ağustos 1920'de Kazakistan SSC kurularak Kazakistan toprakları Sovyetler Birliği'ne bağlanır. 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eder ve bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'ni kurarlar.

Kazak Türkçesini tanımlamak

Kazak Türkleri, Türk boyalarının kuzey, yani Kipçak koluna; Kazak Türkçesi de Kipçak grubu lehçelerine dahil edilmektedir. Türk lehçeleri içerisinde en geniş sahada konuşulan Türk lehçesidir. Bugün dağınık olarak Kazakistan, Doğu Türkistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi bölgelerde yaşayan Kazaklar tarafından konuşulmaktadır. Diğer Türk lehçelerine göre, Arapça ve Farsçanın etkisi oldukça azdır. Söz varlığı öncelikle Türkçe asılı kelimelerden oluşur. Türkçe kelimeleerin dışında, eski dönemlerden alınan Soğdca, Toharca, Moğolca alıntı kelimeler yer alır. Rus hakimiyetinin yayılması ile Rusçadan alıntılar yapılmış ve önemli sayıda kelime alınmış, kavram ve gramer çevirisini yapmıştır. Kuzeydoğu kolu, güney kolu ve batı kolu olmak üzere üç kola ayrılmaktadır. Bunlardan kuzeydoğu kolu çağdaş yazı dilinin temelini oluşturur. 1923 yılına kadar Arap, 1928'den 1940'a kadar Latin, bu tarihten itibaren Sovyet yönetiminin isteği doğrultusunda Kiril alfabesi kabul edilir. 1993'te ilan edilen bağımsızlıktan sonra resmî dil Kazakçadır.

Kazak edebiyatını açıklamak

Kazak Türklerinin kendilerine has, oldukça zengin bir sözlü edebiyatı vardır. Çağdaş Kazak Edebiyatı, XIX. yüzyılda başlar. Çağdaş edebiyat kendi arasında üç bölümden oluşmaktadır:

1. Hazırlık Dönemi (XIX. yüzyıl)
2. Hürriyet Dönemi (1905-1920 arası)
3. Sovyet Dönemi (1920'den sonraki devir)

Bağımsızlıktan sonraki (1991) edebiyat da ayrı bir dönem olarak değerlendirilebilir. Bu dönemin önemli edipleri arasında Muhtar Avezov ve Olcas Süleyman'ın ayrı bir yeri vardır. Olcas Süleyman da son devir edebiyatının en büyük şairidir.

Kazakistan cumhuriyetinin yerini belirlemek

Kuzeybatısında Volgograd, Saratov, Orenburg ve Çilebi vilayetleri; kuzeyde Omsk vilayeti; Kuzeydoğu'da Sibiryabölgesi; doğusunda Doğu Türkistan; güneyinde Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Özbekistan'a bağlı Karakalpak muhtar bölgesi bulunmaktadır. Kazakistan batıdan doğuya doğru, İdil Nehrinin aşağı mecrası ve Hazar Denizinin kuzey sahilinden Doğu Türkistan'a kadar 2.500 km. uzunluğunda ve kuzeyden güneye doğru 1.700 km. genişliğinde, 2.717.300 km² bir sahayı kapsamaktadır. Bugün on dokuz eyalete ayrılmıştır. Başkent Almatı, Astana'ya taşınmıştır. Önemli şehirleri arasında Almatı, Aktobe, Cambul, Karaganda, Kustanay, Çimkent, Pavlodar, Tselenograd, Kızılorda, Astana bulunmaktadır. 1989 sayımına göre nüfus 18.227.878'dir. Kazakistan bir tarım ve hayvancılık ülkesidir. Yer altı kaynakları bakımından zengindir.

Kazak Türkçesi gramerini sınıflandırmak

I. Ses Bilgisi

Ünlüler: Kazak Türkçesinde dokuz ünlü bulunmaktadır: a, e, ä, i, o, ö, u, ü

Büyük Ünlü Uyumu: Türkçe kelimelerde oldukça sağlamdır.

Küçük Ünlü Uyumu: Sadece ilk hecesinde düz ünlü bulunduran sözcüklerde görülür.

Ünsüzler: Kazak Türkçesinde 23 ünsüz vardır.

Ünsüz Uyumu: Sağlam bir şekilde işlemektedir.

II. Şekil Bilgisi

İsim Çekim Ekleri:

Cokluk Eki: +lAr, +dAr, +tAr

İyelik Ekleri: 1. teklik +m, 1. çokluk +mIz; 2. teklik +ñ, 2. çokluk +ñIz; +lArIñ, +lArIñIz; 3. teklik +I; +sI; 3. çokluk +I; +sI

Hâl Ekleri:

a. Yalın hâl: *Eksizdir*.

b. İlgi hâli: +nIñ, +dIñ, +tIñ

c. Yükleme hâli: +nI; +dI; +tI

d. Yönelme hâli: +ǵa, +ge; +qa, +ke

e. Bulunma hâli: +dA; +tA

f. Ayrılma hâli: +dAn; +tAn; +nAn

g. Eşitlik hâli: +menen/+men; +benen/+ben; +penen/+pen

h. Vasıta hâli: +dAy; +tAy; -sA

Aitlik eki: +qi, +ki; +ǵı, +gi

Soru eki: -ma, -me; -ba, -be; -pa, -pe

Fiil Çekim Ekleri:

Şahis Ekleri:

a. Zamir Kökenli Şahis Ekleri: 1. teklik -mIn, -pIn; 1. çokluk -bIz, pIñ; 2. teklik -sIñ, 2. çokluk -sIñdAr; -sIz-dAr; -sIz; 3. teklik -ø, 3. çokluk -ø

b. İyelik Kökenli Şahis Ekleri: 1. teklik -m, 1. çokluk -k; 2. teklik -ñ, 2. çokluk -ñdar; -ñIzdAr; -ñIz; 3. teklik -ø, 3. çokluk -ø

c. Emir Kökenli Şahis Ekleri: 1. teklik -AyIn, 1. çokluk -ayıq, -eyik; -yIn; -yıq, -yik; 2. teklik -ø, 2. çokluk -ñdAr; -ñIzdAr; -ñIz; 3. teklik -sIn, 3. çokluk -sIn

Zaman ve Şekil Ekleri:

a. Bildirme Kipleri

Öğrenilen Geçmiş Zaman: -(I)p

Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman: -dI, -tI; -ğan, -gen; -qan, -ken; -AtIn, -ytIn

Şimdiki Zaman: -A, -y; fiil + (Ip) + otır, jat-(ır), jür-, tur- + şahis eki; -(U)vdA

Gelecek Zaman: fil+ǵalı (-geli, -qali, -keli)+ jat-(ır), jür-, otır, tur+şahis eki; -A, -y; -maq(sı), -mek(sı); -maq(sı), -mek(sı); -baq(sı), -bek(sı); -paq(sı), -pek(sı)

Geniş Zaman: -Ar; -r

b. Tasarlama Kipleri

Şart Kipi: -sA

Gereklik Kipi: fiil + -Uv/-v+ iyelik ekleri +kerek; fiil + -Uv/-v+ iyelik ekleri + teyis(ti)

Emir Kipi: Emir kipinde her şahsin ayrı bir eki vardır.

İstek Kipi: -ğay, -gey; -qay, -key; fiil + ǵı (-gi; -qi, -ki) + iyelik ekleri + keledi

Fıillerin Birleşik Çekimi

Kazak Türkçesinde birleşik çekim: Rivayet eken ile yapılır. Hikaye edi ile yapılır. Şart bol- fiilinin şartı bolsa ile elde edilir.

i- ve iken İle Yapılan İsim Çekimi

Şimdiki zamanda ünlülerden ve l, r, v, y'den sonra -mIn, -mIz; m, n, ñ, z'den sonra -bIn, -bIz; k, p, t, s, ş'den sonra -pIn, -pIz; öğrenilen geçmiş zamana eken (imiş), görülen geçmiş zamana edi, şartta da bolsa getirilerek yapılır.

Yapım Ekleri:

İsimden İsim Yapan Ekler: +Av; +dağan/+degen; +dAs; +tAs; +lAs; +ǵilt(im)/+qilt; +ll; +dI; +tI; +lqı/+lik; +diq/+dik; +tiq/+tik; +raq/+rek; +sIz; +şA; +şAñ; +şaq/+şek; +şI; +şIñ; +şıq/+şık; +tay;

İsimden Fiil Yapan Ekler: +A-; +Al-, +l-; +Ar-, +r-; +Ay-; +dA-; +I-; +k-/+q-; +iq-/+ik-; +lA-; +dA-; +tA-; +lAn-; +dAn-; +tAn-; +lAs-; +dAs-; +tAs-; +lAt-

+dAt-; +tAt-; +qar-/+ker-; +gar-/ +ger-; +rA-; +sI-;
+sIn-; +sIrA-

Filden İsim Yapan Ekler: -aq/-ek; -ndI; -gak/-gek;
-qaq/-kek; -Iş; -k/-q; -iq/-ik; -(I)m; -mA; -pA; -bA;
-maql/-mek; -paql/-pek; -baq/-bek; -mIs; -(I)n; -qi/-ki;
-gi/-gi; -qin, -kin, -ğin; -qış/-kiş; -gış/-gis; -şaql/-şek

Fülden Fiil Yapan Ekler: -dIr-; -tIr-; -ğız-/giz-; -qız-,
-kız-; -(I)l-; -(I)n-; -qila-/kile-; -gila-, -gile-; -(I)r-; -(I)
s-; -(I)t-

Sıfat-Fiiller: -Ar, -r; -AtIn, -ytIn; -ğan/-gen; -qan/-ken;
-mAs

Zarf-Fiiller: -A, -y; -ğalı/-geli; -qalı/-keli; -ğanda/-
gende; -qanda/-kende; -ğanşa/-genşe; -qanşa/-kenşe;
-(I)p; -mAstAn, -bAstAn, pAstAn; -mAy; -bAy; -pAy;
-mAyInşA, -bAyInşA, -pAyInşA

Hareket Adları (İsim-Fiiller): -(I)s; -(U)v

III. Kelime Türleri

Zamirler

- a. Kişi Zamirleri: *men, sen, ol; biz, sender, olar*
- b. Dönüşlüük Zamiri: *öz*
- c. İşaret Zamirleri: *bul (bu), mina (bu), osı (o), sol (o), ol (o), ana (o), anav (şu, o), minav (bu), sonav (ta, te, orada), osinav (şunlar), minalar (bunlar). bular (bunlar), sona (onlar), ene (o, işte), eneki (iste, oradaki).*
- d. Belirsizlik Zamirleri: *külli (tümü), barşa (tümü), birşene (bir ikisi), qaysı (hangisi), büttin (büttin), birev (birkaçı), eşkim (hiç kimse), keybir (bazi), keybiri (kimisi), ärkim (herkes), eşqaysısı (hiçbiri), äldekim (herhangi biri), köbi (çoğu), barlıq (tümü, bütün).*
- e. Soru Zamirleri: *kim, qalay (nasıl), ne, qay (hangi), nemene (ne), qayda (nerede), neşinşi (kazinci), qaydan (nereden), qanşaşa (kaça), qanday (nasıl), qaysı (hangi), qaysısı (hangisi).*

Sıfatlar

Kazakçada kullanılan *Niteleme* ve *Belirtme* sıfatları

Zarflar

Kazakçada kullanılan *Zaman Zarfları*, *Yer-Yön Zarfları*, *Nitelik (Durum) Zarfları*, *Miktar Zarfları*, *Soru Zarfları*

Edatlar

Kazakçada kullanılan *Ünlemeler*, *Bağlaçlar* ve *Son Çe-kim Edatları*

Kendimizi Sınayalım

- 1.** Kazak Türkçesi aşağıdaki lehçelerden **en çok** hangilerine yakındır?
 - a. Tatar Türkçesi-Özbek Türkçesi
 - b. Nogay Türkçesi-Kumuk Türkçesi
 - c. Karakalpak Türkçesi-Nogay Türkçesi
 - d. Kırgız Türkçesi -Türkmen Türkçesi
 - e. Karakalpak Türkçesi -Türkiye Türkçesi

- 2.** Aşağıdakilerden hangisi Kazak edebiyatının temsilcilerinden biri **değildir**?
 - a. Çokan Velianov
 - b. Abay
 - c. Abay Kunanbayuly
 - d. Moldo Kılıç
 - e. Muhtar Avezov

- 3.** Kazak Türkçesinde kaç ünlü bulunur?
 - a. 7
 - b. 8
 - c. 9
 - d. 10
 - e. 11

- 4.** Ünsüzlerin özellikleri dikkate alındığında, aşağıdaki kelimelerin hangileri Kazak Türkçesinde bulunabilir?
 - a. cakin, bas, ağaç, küreş
 - b. yakın, baş, yiğas, küres
 - c. jakın, baş, ağaç, küreş
 - d. cakin, baş, ağaç, güres
 - e. jaqın, bas, ağaş, küres

- 5.** Aşağıdaki kelimelerden hangisi ünsüz uyumuna **uymaktadır**?
 - a. otandas
 - b. beynetge
 - c. seriktes
 - d. bizge
 - e. adamğa

- 6.** Kazak Türkçesinde çokluk eki hangi durumda “-lar/-ler” biçiminde kelimelelere gelir?
 - a. Ünlüyle ve v, y ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra
 - b. Tonsuz ünsüzlerden sonra
 - c. Tonlu ünsüzlerden sonra
 - d. Ünlüyle ve r, z ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra
 - e. Ünlüyle ve tonsuz ünsüzlerden sonra

- 7.** Aşağıdaki cümlelerin hangisinde ilgi hâli eki bulunmaktadır?
 - a. Sarısu dalasın körgenderiñiz bar ma?
 - b. Küşikter ne ekenin bilmey aň-taň.
 - c. Men Älem tilderi üniversitetinde oqıp jürmin.
 - d. Vaqıtım bolğanda kelip turamın.
 - e. Biz avıl men bir avıldıň arası bir kündik jer.

- 8.** “Men kitap jazip oturmin.” cümlesinin yüklemi hangi zamanı anlatmaktadır?
 - a. Geniş zaman
 - b. Gelecek zaman
 - c. Şimdiki zaman
 - d. Öğrenilen geçmiş zaman
 - e. Öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti

- 9.** Aşağıdaki kelimelerden hangisi fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir?
 - a. kömeksi
 - b. balasız
 - c. qadirles
 - d. tüsünik
 - e. törtev

- 10.** “Üyde menen basqa joq.” cümlesiinde boş bırakılan yere aşağıdaki zamirlerden hangisi gelmelidir?
 - a. keybir
 - b. eşkim
 - c. qayda
 - d. qanday
 - e. qalay

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanınız yanlış ise, "Kazak Türkçesi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanınız yanlış ise, "Kazak Edebiyatı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanınız yanlış ise, "Ünlüler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. e Yanınız yanlış ise, "Kazak Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. b Yanınız yanlış ise, "Ünsüz Uyumu" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanınız yanlış ise, "Çokluk Eki" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanınız yanlış ise, "Hâl Ekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c Yanınız yanlış ise, "Bildirme Kipleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. d Yanınız yanlış ise, "Yapım Ekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. b Yanınız yanlış ise, "Zamirler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akar, M.- Deniz, S.- Bilecik, F. (1994). *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı*, Yesevi Yay., İstanbul.
- Alkaya, E. (2007). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, Manas Yay., Elazığ.
- Avşar B. Z.-Solak F.-Tosun, S. (1997). "Türk Dünyasının Demografik Yapısı", *Yeni Türkiye*, S. 15, Mayıs-Haziran 1997, s. 74-154.
- Äyelbayev, Ş.-Şärip, E. (1999). *Qazaqa Söylev Ülgileri*, Almatı.
- Bekturov, Ş. K.-Bekturova, A. Ş. (2008). *Qazaq Tili*, Almatı.
- Bozkurt, F. (2005). *Türklerin Dili*, Kapı Yay., İstanbul.
- Buran, A. (2010). *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ Yay., Ankara
- Caferoğlu, A. (1988). *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Demirci, K.- Ulutaş İ.-Karabulut, F. (2006). *Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı*, oku-yorum Yay., Ankara.
- Doğan, L.- Durmuş, O.- Hünerli B.- Şuataman, Ö.- Efendiye, A. (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yay., İstanbul.
- Ercilasun, A. B. (1993). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, KB Yay., Ankara.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (1991), C. I-II, KB Yay., Ankara.
- Koç, Kenan - Bayniyazov, A.-Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara.
- Koç, Kenan - Doğan, Oğuz (2004). *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Li, Yong-Söng (2004). *Türk Dillerindeki Sontakilar*, Kebikeç Yay., İstanbul.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay., Ankara 1998.
- Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri.
- Özkan, N. (2003). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara.
- Rısbayeva, G. (2008). *Qazaq Tili Grammatikalik Anıtağış*, Almatı.
- Samayloviç, A. (1957). "Kazak Kelimesi Hakkında (Çev. Saadet Çağatay)", *TDAY-Belleten*, 1957, s. 95-104.
- Saray, M. (1993). *Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı"*, İstanbul.
- Sattarov, G. F. (1981). *Tatar İsimnleri Süzlüğü*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.
- Tamir, F. "Kazak Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 429-480.
- Türkçe Sözlük (2005). TDK Yay., 10. Baskı, Ankara.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşıdığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yay., İstanbul.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

"qudışıl, baltaşı, egindik, sözsiz, bozgil, boyşań" kelimeleri isimden isim yapma ekleriyle türetilmiştir.

Sıra Sizde 2

"bul" zamirinin hâl eki almış şekilleri şöyledir:

Zamir	Yalın	İlgî	Yükleme	Yönelme	Bulunma	Ayrılma
bul	bul	buniń	buni	buğan	bunda	budan

"ol" zamirinin hâl eki almış şekilleri şöyledir:

Zamir	Yalın	İlgî	Yükleme	Yönelme	Bulunma	Ayrılma
ol	ol	oniń	onı	oğan	onda	odan

6

Amaçlarımız

- Bu üniteyi tamamladıktan sonra;
- 🕒 Kazak Türkçesi Kiril alfabetesini okuyup çözebilecek,
 - 🕒 Kazak Türkçesi ile yazılmış metinleri tanımlayıp çözümleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kazak Türkçesi Kiril Alfabe
- Metin Örnekleri

İçindekiler

Çağdaş Türk Yazı Dilleri-II

Kazak Türkçesi Alfabe ve Metin
Örnekleri

- KAZAK TÜRKÇESİ KİRİL ALFABESİ
- KAZAK TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ

Kazak Türkçesi Alfabe ve Metin Örnekleri

KAZAK TÜRKÇESİ KİRİL ALFABESİ

KİRİL	LATİN	KİRİL	LATİN
А а	A a	Ң ң	Ñ ñ
Б б	B b	О о	O o
Ч ч	Ҫ ҫ	Ө ө	Ö ö
Д д	D d	Ҙ ҙ	P p
Е е	E e/ye	҈ ҉	R r
Ә ә	E e	҂ ҃	S s
Ә ә	Ä ä	҆ ҇	Ş ş
Ф ф	F f	Ҋ ҋ	Şç şç
Г г	G g	Ҍ ҍ	T t
Ғ ғ	Ğ ğ	Ҏ ҏ	Ts ts
Х х	X x (l)		U u
Ң ң	H h	Ү ү	Ü ü
Ӣ Ӣ	I i	ґ Ғ	V v
Ӣ Ӣ	Ӣ ӣ, İ i	ғ Ҕ	Uv, Üv, v
Ӣ Ӣ	Iy, İy, i	Ҕ ҕ	Y y
Җ Җ	J j	ҙ Қ	Ya ya
ҏ ҏ	K k	Җ җ	Yo yo
ҏ ҏ	Q q	ҙ Қ	Yu yu
҈ ҈	L l	҅ ҆	Z z
Ҍ Ҍ	M m	Ҋ ҋ	Kesme işaretи
Ҥ Ҥ	N n	Ҋ ҋ	İnceltme işaretи

KAZAK TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ

Konuşma Örnekleri

-Сенің атын кім?

-Seniň atın kim?

-Senin adın ne?

-Менің атым Ержан.

-Meniň atım Erjan.

-Benim adım Ercan.

-Фаміліяң кім?

-Familiyaň kim?

-Soyadın ne?

-Менің фаміліям Досанұлы. Мен студентпін.

-Meniň familiyam Dosanuly. Men studentpin.

-Benim soyadım Dosanulu. Ben öğrenciyim.

-Сізде калам бар ма?

-Sizde kalam bar ma?

-Sizde kalem var mı?

-Іе, менде калам бар?

-İye, mende kalam bar?

Evet ben de kalem var.

-Сенде қағаз бар ма?

-Sende qaǵaz bar ma?

-Sen de kağıt var mı?

-Менде қағаз жоқ.

-Mende qaǵaz joq.

-Bende kağıt yok.

-Сенің жасың нешеде?

-Seniň jasiň neşede?

-Sen kaç yaşındasın?

-Менің жасым он бесте.

-Meniň jasim on beste.

-Ben on beş yaşındayım.

-Саған деңтер керек пе?

-Saǵan depter kerek pe?

-Sana defter gerek mi?

-Жоқ, маған деңтер керек емес, албом керек.

-Joq, maǵan depter kerek emes, albom kerek.

-Yok, bana defter gerek değil, albüm gerek.

-Сен қайда бардың?

-Sen qayda bardıñ?

-Sen nereye gittin?

-Мен кіноға бардым?

-Men kinoǵa bardım?

-Ben sinemaya gittim.

-Сен қайдан келдін?

-Sen qaydan keldin?

-Sen nereden geldin?

-Мен вокзалдан келдім?

-Men vokzaldan keldim?

-Ben terminalden geldim.

-Мен сізді бір жерден көрген сиақтымын?

-Men sizdi bir jerden körgen sıyaqtımin?

-Ben sizi bir yerden görmüş gibiyim.

-Іе, мен де сізді бұрын көрген тәріздімін.

-İye, men de sizdi burn körgen tärizdimin.

-Evet, ben de sizi önceden görmüş gibiyim.

-Сіз університетте бізбен бірге оқыған шығарсыз?

-Siz universitette bizben birge oqıgan şıgarsız?

-Siz üniversitede bizimle birlikte okumuş olabilir misiniz?

-Мүмкін, бірге оқыған болармын.

-Mümkin, birge oqıgan bolarmin.

-Mümkün, birlikte okumuş olabilirim.

-Бұл кімнің сумкасы?

-Bul kimniň sumkası?

-Bu kimin çantası?

-Ол менің сумкам.

-Ol meniň sumkam.

-O, benim çantam.

-Сізге не керек?

-Sizge ne kerek?

-Size ne gerek?

-Маған алма керек.

-Maǵan alma kerek.

-Bana elma gereklidir.

-Сізге қанша кг. алма керек?

-Sizge qanşa kg. alma kerek?

-Size kaç kilo elma gereklidir?

-Маған еki кг. алма керек?

-Maǵan eki kg. alma kerek?

-Bana iki kilo elma gereklidir.

-Дүкенде наң бар ма, жоқ па?

-Dükende nan bar ma, joq pa?

-Dükkânda ekmek var mı, yok mu?

-Дүкенде нан көп емес.

-Dükende nan köp emes.

-Dükkânda ekmek çok değil.

-Сен Астанадан қашан келдін?

-Sen Astanadan qaşan keldin?

-Sen Astana'dan ne zaman geldir?

-Мен қазір келдім. Астанадан ұшақпен қайттым. Аеропорттан автобұспен келдім.

-Men qazir keldim. Astanadan uşaqpenn qayttim. Aeroporttan avtobuspen keldim.

-Ben şimdî geldim. Astana'dan uçakla döndüm. Havaalanından otobüsle geldim.

-Сәлемет пе, Әсет! Хал-жағдайын қалай? Үй ішін, бала-шаған аман ба?

-Sälemet pe, Äset! Xal-jağdayın qalay? Üy işiñ, bala-şağan aman ba?

-Merhaba, Eset! Nasılsın? Eşin, çocukların iyi mi?

-Сәлемет пе, Йерлан! Өз Хал-жағдайын қалай?

-Sälemet pe, Yerlan! Öz Xal-jağdayın qalay?

-Merhaba, Yerlan! Sen nasılsın?

-Сен бүгін түсте біздің үйге қонаққа кел.

-Sen bügün tüste bizdiň üyege qonaqqa kel.

-Sen bugün öğle bizim eve misafirlige gel.

-Бұл жолы бара алмаймын, вақыттым жок

-Bul joli bara almaymin, vaqıtım joq.

-Bu sefer gelemeyeceğim, vaktim yok.

-Ассалавмағалейкүм, ақсақал!

-Assalavmağaleykum, aqsaql!

-Selamünaleyküm, amca!

-Вағалейкүмассалам, балам! Амансын ба, балам! Қай баласын?

-Vağaleykumassalam, balam! Amansın ba, balam! Qay balasıñ?

-Aleykümselam, çocuğum. İyi misin, çocuğum! Hangi çocuksun (Sen kimsin)?

-Сіздің балаңыздың досымын. Атым Нұрбек.

-Sizdiň balaňızdiň dosimin. Atım Nurbek.

-Sizin çocuğunuzun arkadaşıyım. Adım Nurbek.

-Әке-шешен бар ма? Өзің қай жерденсін?

-Äke-šeşen bar ma? Öziñ qay jerdensiñ?

-Baban annen var mı? Sen nerelisin?

-Әке-шешем бар. Олар Көкшетавда тұрады. Әкемнің аты - Мұрат, шешемнің аты - Қаншайым.

-Äke-šeşem bar. Olar Kökşetavda turadı. Äkemniñ atı - Murat, şeşemniñ atı - Qanşayıym.

Babam annem var. Onlar Kökşetav'da kalıyorlar. Babamın adı Murat, annemin adı Kanşayıym.

-Мұнда не жұмыспен жүрсін?

-Munda ne jumispenn jürsiñ?

-Burada ne işe meşgulsün?

-Мен Әлем тілдері ұніверсітетінде оқып жүрмін.

-Men Älem tilderi universitetinde oqıp jürmin.

-Ben, Dünya Dilleri Üniversitesinde okuyorum.

-Жасың нешеде? Әйелің, бала-шаған бар ма?

-Jasiń neşede? Äyeliń, bala-şaǵan bar ma?

-Kaç yaşındasın? Eşin, çocuğun var mı?

-Жасым жыйырмада. Әлі үйленген жоқпын.

-Jasım jıuırmada. Äli üylengen joqpin.

-Yaşım yirmi. Henüz evlenmedim.

-Өзің жақсы бала екенсің. Біздің үйге келіп тұр.

-Öziń jaqsı bala ekensiń. Bizdiń üye kelip tur.

-Sen iyi çocukmuşsun. Bizim eve (de) gel.

-Рақмет, ата! Вақыттым болғанда келіп тұрамын. Қош, сав болыныз!

-Raqmet, ata! Vaqitim bolǵanda kelip turamın. Qoş, sav bolınız!

-Тәşekkürler, баба! Vaktim olduğunda gelirim. Hoşça kalınız.

ЖАЙЛАУДА

Алакай! Демалыс! Енді біз жаз бойы алыстағы жайлаудағы атам мен әжемнің, ағам мен женгемнің үйіне қыдырып барамыз. Атқа мінеміз, балық аулаймыз. Сарысу даласын көргендеріңіз бар ма?

Біз ауыл мен бір ауылдың арасы бір күндік жер, тыныш дала, жайқалған шөп, жайылған мал. Олар да бізді асыға қүтеді. Жаздай үлкендерге қолғабыс етеміз. Әжем мен атамның өздері жасаған ақ шаңқан үйде жаздың самал ауасын жұтып демалған қандай рақат! Төрде аунап жатып, шіркін апам да осындей қара үй жабдықтарын жасап үйренсе ғой деп ойлаймын.

Күн қызылттанып ұясына батып барады. Менің қіялымға батыр болған бабаларым, дана болған аналарым, арыстан жүректі жігіттер, саусақтары майысқан шебер тәтeler елестейді. Ата мен әжемді, әкем мен анамды, достарымды ұятқа қалдырмайтын азamat болұға бекіндім. Жайлau. Менің жүргегіме нұр құйды.

Jaylavda

Alaqaq! Demalis! Endi biz jaz boyı alıstaǵı jaylavdaǵı atam men äjemińiň, ağam men jeńgemniň үйine qıdırıp baramız. Atqa minemiz, balıq avlaymentz. Sarisu dalasın körgenderińiz bar ma?

Biz avıl men bir avıldıň arası bir kündik jer, tunış dala, jayqalğan şöp, jayılğan mal. Olar da bizdi asiağa kütedi. Jazday үlkenderge qolğabis etemiz. Äjem men atamniň özderi jasaǵan aq shañqan үйде jazdiń samal avasın jutıp demalğan qanday raqat! Törde avnap jatıp, şırkin apam da osınday qara үй jabdıqtarın jasap üyrense góy dep oylaymin.

Kün qızğılttanıp uyasına batıp baradı. Meniń qiyalima batır bolğan babalarım, dana bolğan analarım, arıstan jürekti jigitter, savsaqtarı mayısqan şeber täteler elesteydi. Ata men äjemińi, äkem men anamdi, dostarımıdı uyatqa qaldırmayıtn azamat boluǵa bekin-dim. Jaylav. Meniń jüregime nur quydı.

Yaylada

Yaşasın! Tatıl! Biz yaz boyu uzaktaki yaylada bulunan dedemle ninemin, ağabeyimle yengemin evine gezmeye gideceğiz. Ata bineceğiz, balık avlayacağız. Sarisu kirlarını gö-reniniz var mı?

Bir köyle diğer bir köyün arası bir günlük yer. Sessiz, sakin kırlarda salınan, merada otlayan hayvanlar. Onlar da bizi aceleye bekliyorlar. Yaz boyu büytlere yardım edeceğiz. Ninemle dedemin kendilerinin yaşadıkları ak, bembeяз evde yazın temiz havasını solu-

yarak dinlenmek ne kadar da ferahlaticı. Evin başköşesinde rahat rahat oturan zavallı anem de böyle çadır, ev eşyaları yapmayı öğrense ya diye düşünüyorum.

Güneş kizillaşarak yuvasına doğru batıyor. Benim de gözlerimin önünde kahraman atalarım, bilgili analarım, yüreği yiğit kahramanlar, parmaklarını ustalıkla döndüren teyzelerim canlanıyor. Dedemle ninemi, babamla annemi, dostlarımı utandırmayacak iyi biri olmaya karar verdim. Yayla. Benim yüregime nur doldurdu.

БАТЫР КҮШІКТЕР

Екі күшік аулаға шықты. Олар аспанға қарады. Жарқыраған жарты домалақ көрді. Күшіктер не еkenін білмей аң-таң. Ал жарты домалақ бүтін дөңгелекке айналды. Күшіктер қорқып кетті.

-Кел үрейік, - деді күшіктің біреві.

-Үрсек үрейік, - деді екіншісі.

Күшіктер үрді. Ал дөңгелек жоғары қарай жылқы берді.

-Әне корықты, - деп қуанды бірінші күшік.

-Қашып бара жатыр, деді екіншісі.

Күшіктер қуанып үре берді.

Batır Küşikter

Eki küsik awlağa şıqtı. Olar aspanğa qaradı. Jarqırağan jartı domalaq kördi. Küşikter ne ekenin bilmey añ-tań. Al jartı domalaq bütin döñgelekke aynaldı. Küşikter qorqıp ketti.

-Kel üreyik, - dedi küşiktiñ birevi.

-Ürsek üreyik, - dedi ekinşisi.

Küşikter үрди. Al döñgelek joğarı qaray jılqı berdi.

-Әне qoriqtı, - dep quvandı birinşı küşik.

-Qaşıp bara jatır, dedi ekinşisi.

Küşikter quvanıp üre berdi.

Kahraman Enikler

İki enik avluya çıktı. Onlar gökyüzüne baktı. Parlayan yuvarlak bir ışık gördüler. Enikler, ne olduğunu bilmeden şaşırdılar. O parlak ışık bütün evrene yayıldı. Enikler korktular.

-Gel havlayalım, - dedi eniğin birisi.

-Havlayalımsa havlayalım, -dedi ikincisi.

-O parlak daire yukarı doğru yavaşça ilerledi.

-İşte korktu, diyerek sevindi birinci enik.

-Kaçıp gidiyor, dedi ikincisi.

Enikler sevinerek havladılar.

АЛЫСТАФЫ БАУРЫМА

Алыста ауыр азап шеккен баурым

Куарған бейшешектей кепкен баурым.

Қамаған қалын жаудың ортасында

Көл қылып көздін жасын төккен баурым.

Алдынды ауыр қайғы жапқан баурым.

Өмрінше жала көрген жаттан баурым.

Тұксиген жүрегі тас жауыз жандар

Тірідей терін тонап жаткан баурым.

Апырма, емес пе еді алтын Алтай

Анамыз бізді тапқан; асаяу таудай

Баурында жүрмеп педік салып ойнап?

Жұзіміз емес пе еді жаркын айдай ?

Алалы алтын сақа атыспап пек?

Тебісіп бір төсекте жатыспап пек?
 Алтайдай анамыздың ақ сүтінен
 Бірге еміп, бірге демін татыспап пек?
 Тұрмана пед біздің үшін мөлдір бұлақ
 Сылдырап, сылқ.-сылқ етіп таудан құлап?
 Даляр бол ұшқан құстай, соққан құйын,
 Тілесек, бір-бір тұлпар бейне пырақ?

Алтайдың алтын күні еркелетіп
 Келгенде жолбарыс бол, жана ер жетіп.
 Ақтеңіз, Карапеніз аржағына,
 Баурым, мені тастап қалдың кетіп!

Мен қалдым жас балапан, қанат қақпай;
 Үшам деп ұмтылсан да дамыл таппай,
 Жөн сілтер, жол көрсетер жан болмады!
 Жауыз жау қойсын ба мені енді атпай ?!

Корғасын жас жүрекке оғы батты.
 Құнесіз таза қаным судай ақты
 Қансырап елім құрып естен тандым,
 Қаранғы абақтыға берік жапты.

Көрмеймін кеше жүрген қыр-сайды да,
 Құндіз күн, түнде күміс айды да,
 Ардақтарап, шын жібектей орайға орап
 Өсірген алтын анам Алтайды да.

Япырмай, айрылдық ба қалын топтан,
 Шайылып қайтпайтұғын жауған оқтан
 Тұріктің жолбарыстай жүрегінен,
 Шынымен қорқак құл бол жаудан бұққан?!

Шарқ ұрып ерікке ұмтылған Түрік жаны
 Шынымен ауырды ма бітіп халі ?!
 От сөніп жүректегі, құрыды ма
 Қайнаған тамырдағы ата қаны ?

Баурым! Сен о жакта, мен бұж жакта,
 Қайғыдан қан жұтамыз, біздің атқа
 Лайық па құл бол тұрұв; кел кетейік
 Алтайға, ата мірас алтын такка.

Мағжан Жұмабаюлы

Alistağı Bavrima

Alista avır azap sekken bavrim
 Quvarğan beyšeşektey kepken bavrim.
 Qamağan qalın javdılń ortasında
 Köl qılıp közdiń jasın tökken bavrim.

Aldıñdı avır qayğıjapqan bavrim.
 Ömrinše japa körgen jattan bavrim.
 Tüksiygen jüregi tas javız jandar
 Tiridey terin tonap jatkan bavrim.

Apırmay, emes pe edi altın Altay
 Anamız bizdi tapqan; asav tayday
 Bavrında jürmep pedik salıp oynap?
 Jüzimiz emes pe edi jarkın ayday?

Alalı altın saqa atıspap bek?
 Tebisip bir tösekte jatıspap bek?
 Altayday anamızdıñ aq sütinen
 Birge emip, birge demin tatispap bek?

Turmap bed bizdiñ üşin möldir bulaq
 Sildirap, silq-silq tavdan qulap?
 Dayar bop uşqan qustay, soqqan quyin,
 Tilesek, bir-bir tulpar beyne pıraq?

Altaydıñ altın kuni erkeletip
 Kelgende jolbaris bop, jana er jetip.
 Aqteñiz, Karateñiz arjağına,
 Bavırim, meni tastap qaldıñ ketip!

Men qaldım jas balapan, qanat qaqpay;
 Uşam dep umtılsam da damıl tappay,
 Jön silter, jol körseter jan bolmadı!
 Javız jav qoysın ba meni endi atpay?!

Qorğasin jas jürekke oǵı battı.
 Künesiz taza qanım suvday aqtı
 Qansırap elim qurıp esten tandım,
 Qaranǵı abaqtığa berik japtı.

Körmeymin keşe jürgen qır, saydı da,
 Kündiz-kün, tünde-kümis aydı da,
 Ardaqtap, şın jibektey orayga orap
 Ösirgen altın anam Altaydı da.

Apırmay, ayrıldıq ba qalın toptan,
 Şayılıp qaytpaytuğın javğan oqtan
 Türikitíñ jolbarıstay jüreginen,
 Şını men qorqak qul bop javdan buqqan?!

Şarq urıp erkke umtılğan Türk janı
 Şını men avırdı ma bitip hali?!

Ot sönip jürektegi, qurıdı ma
 Qaynağan tamırdağı ata qanı?

Bavırim! Sen o jakta, men bu jakta,
 Qayğıdan qan jutamız, bizdiň atqa
 Layıq ba qul bop turuv; kel keteyik
 Altayğa, ata miras altın takka.

Mağjan Jumabayuli

Uzaktaki Kardeşime

Uzakta ağır azap çeken kardeşim!
 Kurumuş lâle gibi çöken kardeşim!
 Etrafinı sarmış düşman ortasında
 Göl kılıp göz yaşını döken kardeşim.

Önünü ağır kaygı örtmiş kardeşim!
 Ömrünce yaddan cefa görmüş kardeşim!
 Hor bakan, yüreği taş, kötü düşman
 Diri diri derini soymuş kardeşim!...

Ey pîrim! Değil miydi altın Altay
 Anamız bizim? Bizlerse birer tay,
 Bağrında, yürümedik mi serâzat?
 Yüzümüz değil miydi ışık saçan ay?

Alaca altın aşık atışmadık mı?
 Tepişip bir dösekte yatışmadık mı?
 Anamız olan Altay'ın ak sütünden
 Beraber emip beraber tatışmadık mı?

Akmadı mı bizim için dupduru bulak,
 Sarıldayıp şarıl şarıl dağdan inerek?
 Hazırkı uçan kuş, kopan yel gibi
 Dilesek bir bir atlar, tipki burak!

Altay'ın altın günü nazlanarak
 Gelende, sen pars gibi bir er olarak,
 Akdeniz, Karadeniz ötelerine,
 Kardeşim, gittin beni bırakarak!...

Ben kaldım yavru balaban, kanat açamam,
 Uçam diye davransam birtürlü uçamam,
 Yön bulduran, yol gösteren can kalmadı;
 Yavuz düşman kormu şimdi beni vurmadan

Kurşunlar genç yüreğime saplandı,
 Günahsız taze kanım su gibi aktı;
 Kansız kalıp, kuruyup bayıldım,
 Karanlık mahbese sıkıca kapattı.

Görmüyorum artık gece gezdiğim kırı ovayı
 Gündüz güneş, gece gümüş nurlu ayı;
 Nazlı nazlı ipek kundaklara sarmalayıp
 Bizi büyütlen altın anam Altay'ı.

Ey pîrim! Ayrıldık mı ulu bütünden?
 Dağılıp yılmayan yağan oklardan
 Türk'ün pars gibi yüreği varken
 Gerçekten korkak kul mu olduk sinip düşmandan

Kudretli olmak isteyen Türk'ün canı
 Gerçekten bîtap düşüp kalmadı mı hâli?
 Yürekteki ateş söndü mü, kurudu mu
 Damarında kaynayan atalar kanı ?

Kardeşim! Sen o yanda, ben bu yanda,
 Kaygından kan yutuyoruz, bizim adımıza
 Lâyık mı kul olup durmak, gel gidelim
 Altay'a, atadan miras altın tahta.

Mağcan Cumabayuli

Kökserek

Қараадырдың қарағанды сайы елсіз. Айналада қабат-қабат шұбар адырлар. Жақын төбелердің барлығын аласа боз қараған, тобылғы басқан.

Сай бойында май айының салқын лебі еседі. Бастары көгеріп, бүрленіп қалған қалың қаракан жел лебімен сыйбыр-сыбыр қағып тенселіп, ырғалып кояды. Маңайдан жуалардың, жас шөптердің ісі келеді.

Ұзын кең өлкені қаптай басқан қарағанның ортасында терең, күп жар бар. Соның бас жағында ітмұрынды қалың жыныстың арасында қасқыр іні бар. Жақын елге мелім ескі ін. Жазға салымнан бері соны екі қасқыр келіп мекен етті. Бұрын ітмұрын жанындағы кішкентай алаңда кеңдігі кісі сыйғандай үш үлкен ін болатын. Бійыл жас топырағы жағасында дөңкійіп, тағы бір жана ін шыққан. Бәрінің айданы бір, жер астынан қатынасы бар.

Маңайы қасқырдың ойнағы. Жас шөптер басылып, тапталып қалған. Жақындағы қарағандарда қасқырдың ақ жұндері көрінеді. Қысташ қалған түбіті кезіп де эр жерде сойтіп жұлдызып қалып жүр. Індердің орта жерінде екі қалың сасыр шайқалып өсіпті. Қазірде соның түбінде қыскы жұні ебден түлеп болмаған ақ қасқыр жатыр. Баврыдында кішкентай көк күшіктері қыбырлайды. Жарқыраған қызыұлы құн бойын әртеді. Көзі бір сыйғрайып ашылып, бір жұмылып қалғұға кетеді. Ийіген емшектері жыбыр-жыбыр тартылады. Төбесінде сасыр шайқалып ырғалады. Маңайдағы қараған мен ітмұрын бастары қозғалақтайды.

Бір мезгілде бас жағынан сатыр-сұтыр, сырт-сырт сынған ші, тобылғы, күшемшектер дыбысы келді де, есін жіғанша бірдеме қасына тасырлатып келіп қалды. Атып тұрды... Баурындағы көк күшік шашылып-төгіліп, ұмар-жұмар домалап қалды. Тұрғанда “арс” етіп, азу тістері аксыйып, ырылдай түрегелді...

Kökserek

Qaraadırkıń qaraǵandıń sayı elsiz. Aynalada qabat-qabat şubar adırlar. Jaqın töbelerdiń barlıǵın alasa boz qaraǵan, tobılǵı basqan.

Say boyında may ayınınıń salqın lebi esedi. Bastarı kögerip, bürlenip qalǵan qalıń қaraqan jel lebímen sibdir-sibdir qaǵıp teñselip, ırǵalıp koyadı. Mañaydan jualardıń, jas şöpterdiń isi keledi.

Uzin keň ölkeni qaptay basqan qaraǵannıń ortasında tereń, kүп jar bar. Sonıń bas jaǵında itmuŕindı qalıń jinistiń arasında qasqır ini bar. Jakın elge melim eski in. Jazǵa salımnan beri sonı eki qasqır kelip meken etti. Burın itmurnın janındaǵı kışkentay alańda keñdigı kisi sıryǵanday үш ülken in bolatin. Biyl jas topıraǵı jaǵasında döñkiyip, taǵı bir jańa in sıqqan. Bäriniń aydani bir, jer astınan qatınası bar.

Mañayı qasqırkıń oynaǵı. Jas şöpter basılıp, taptalıp qalǵan. Jaqındaǵı karaǵandarda

qasqırdıñ aq jünderi körinedi. Qıstan qalğan tübiti kezip de er jerde söytip julihip qalıp jür. İnderdiñ orta jerinde eki qalın sasır şayqalıp ösipti. Qazirde sonıñ tübinde qısçı jüni ebden tülep bolmağan aq qaskır jatır. Bavrıdında kişkentay kök küşikteri qıbırlaydı. Jarqı-rağan qızılı kün boyın eritedi. Közi bir sığırayıp aşılıp, bir jumılıp qalguşa ketedi. İyigen emşekteri jibır-jibır tartıladı. Töbesinde sasır şayqalıp ırgaladı. Mañaydağı qarağan men itmurın bastarı qozgalaqtaydı.

Bir mezgilde bas jağınan satır-sutır, sırt-sırt sinğan şı, tobilgi, kuv şomşekter dıbısı kel-di de, esin jiğanşa birdeme qasına tasıratıp kelip qaldı. Atıp turdu... Bavrındagi kök küşik şasılıp-tögilipli, umar-jumar domalap qaldı. Turğanda “ars” etip, azu tisteri aqsayıp, ıril-day türegeldi...

Muhtar Avezov

Kökserék

Karaadır'ın akasyaly vâdisinde insan yok. Etrafta kat kat alaca yükseltiler. Yakın tepelein hepsini alçak boz akasyalar ve kızılçıklar kaplamış.

Vâdi boyunca mayıs ayının serin yeli esiyor. Tepeleri yeşermiş ve çiçeklenmiş sık akasyalar, rüzgârin çarpmasıyla “Fısil!. Fısil!” diye sallanıp, ırgalanıyor. Çevreden soğanların ve yeşil otların kokusu geliyor.

Uzun ve geniş bir bölgeyi kaplayan akasyaların ortasında derin ve boş bir uçurum var. Bu uçurumun baş tarafında böğürtlenli sık ağaçlığın içinde bir kurt ini var. Yakında oturan halkın bildiği eski bir in. Yaza doğru iki kurt gelip bu ine yerleşti. Daha evvel böğürtlen yanındaki küçük alanda genişliği bir insan sığacak kadar olan üç in vardı. Bu yıl, kenarındaki yaşı toprağı ile yeni bir in daha ortaya çıkmış. Hepsinin sahası aynı, yer altın-dan bağıntıları var.

İnlerin çevresi kurtların oyun yeri. Yeşil otlar basılıp çiğnenmiş halde. Yakındakı akasyalarda kurdun beyaz tüyleri görünüyor. Kıştan kalan tüyleri şimdi de her tarafta aynı şekilde yolunup kalmakta. İnlerin ortasında iki tane kalın sasır* salına salına büyümüş. Şimdi onların dibinde kış tüyleri tamamen dökülmemiş olan beyaz bir kurt yatıyor. Göğsünde küçük boz renkli yavruları kırıldanıyor. Parlayan sıcak güneş vücudunu ısıtıyor. Gözü bir kısıklaşıp, bir yumulup uykulamaya başlıyor. Eğilmiş memeleri kiper kiper çekiliyor. Üstündeki sasır sallanıp ırgalanıyor. Etraftaki akasya ve kızılçıkların tepeleri devamlı kımildanıyor.

Bir ara baş taraftan çatır-çutur, sart-surt şeklinde saz, kızılçık ve kuru dal sesleri geldi ve kendini toparlayıncaya kadar bir şey “Tasır! Tusır!” diye sesler çıkarıp yanına geldi. Hızla ayağa kalktı... Göğsündeki boz yavru yere düşüp, alt üst olup yuvarlandı. Ayağa kalınca âinden havlayıp, aza dişlerini çakıp hırlayarak dimdik durdu.....

Muhtar Avezov

Kiril alfabesiyle yazılmış olan aşağıdaki metni Latin alfabesiyle yazınız.

SIRA SİZDE

Сараң байдың үйіне қонақ келсе,
Қояды кәрі қойын ол ынғайлап.
Кедей жомарт үйіне мейман келсе,
Жалғыз қойдың тұрады басын байлап

Бай жалтан, кедей қалтан, халық дархан,
Көп жердін дәмін таттық сыйбай-салтан
Елімнің азаматын таныш қылған,
От жырым, қызыл тілім, сенің арқаң

Наурыз

Наурыз - парсы сөзі, қазақшасы “Жаңа жыл”, “күн” деген ұғымды білдіреді?. 22 наурыз - бүкіл Шығыс халықтарының мерекесі. Бұл - күн мен түннің теңелетіп, қардың еріп, көктің шыға бастайтын кезі. Наврыз күнін адамдар жана жылдың басы - “ұлыстың ұлы күні” деп атап, зор қуанышпен қарсы алған. Наурыз күні халық таза киініп, бірін-бірі құттықтап, қуаныш дастарқанын барынша мол жаяды.

Наурыз - діни мейрам емес, жалпы халықтық мереke. Наурыз - табиғат мейрамы, аса зор салтанат, ұлы жыын. Адамдар бұл күні: “бәріміз де табиғат перзентіміз, оны аялайық, бергеніне риза болайық”, -дейді.

Бұл күні қандай күнә болса да кешірілуге тиіс, жеке адамдар арасындағы бас араздықтар да кешірілуге тиіс. Ерте кезде Орта Азия әкімдері: “Бұл күні Самарқандың көк тасы да жібиді” - деп, зынданда жатқан тұтқындардың қол-аяғын босатып кешірім берген.

Бұл күні адамдар бірін-бірі мынадай сөздермен құттықтаған: “Ұлыс құтты болсын!”, “Ақ мол болсын!”, “Төрт түлік ақты болсын!”, “Ұлыс береке берсін!”, “Бәле-жала жерге енсін!”. Сөйтіп адамдар бір-бірінің катесін кешіріп, татуласады, оның аяғы ойын-савық, ән-күйге жалғасады. Халқымызда бұл күнге арналған “Наурыз тойы”, “Наурыз жыры”, “Наурыз көже”, “Наурыз батасы” сиякты салт-дәстүрлер бар.

Navriz

Navrız - parsı sözi, qazaqşası “Jaňa jıl”, “kün” degen uğımızdı bildiredi?. 22 navrız - büklү Şığıs xalıqtarınıñ merekesi. Bul - kün men tündiñ teñeletip, qardıñ erip, köktiñ şığa bas-taytin kezi. Navrız künin adamdar jana jıldıñ bası - “ulistiñ ulı künü” dep atap, zor quva-nışpen qarsı alğan. Navrız künü xalıq taza kiyinip, birin-biri quttiqtap, quvanış dastarqa-nın barınşa mol jayadi.

Navrız - diniy meyram emes, jalpi xalıqtıq mereke. Navrız - tabiyğat meyramı, asa zor saltanat, ұлы jiyin. Adamdar bul künü: “bärimiz de tabiyğat perzentimiz, onı ayalayıq, ber-genine riyza bolayıq”, -deydi.

Bul künü qanday künä bolsa da keşirilüvgे tiyis, jeke adamdar arasında bas arazdıq-tar da keşirilüvgे tiyis. Erte kezde Orta Aziya äkimderi: “Bul künü Samarqannıñ kök tası da jibiydi” - dep, zindanda jatqan tutqındardıñ qol-ayağın bosatıp keşirim bergen.

Bul künü adamdar birin-biri minaday sözdermen quttiqtagan: “Ulis qutti bolsın!”, “Aq mol bolsın!”, “Tört tülük aqtı bolsın!”, “Ulís bereke bersin!”, “Bäle-jala jerge yensin!”. Söy-tip adamdar bir-biriniñ qatesin keşirip, tatulasadı, onıñ ayağı oyun-savıq, än-küye jalga-sadi. Xalqımızda bul kүнге arnalğan “Navrız toyı”, “Navrız jırı”, “Navrız köje”, “Navrız ba-tası” sıyaqtı salt-dästürler bar.

Metinde Geçen Kimi Kelimelerin Karşılıkları

uğım: kavram

jeke: farklı, bağımsız

bükül: bütün, tüm

arazdıq: kırgınlık, küskünlük

Şığıs: Doğu

minaday: böyle, bunun gibi

mereke: bayram, şölen

söytip: böylece

teñelete-: denk olmak, eşit olmak

qate: hata, suç

quttiqa-: kutlamak

tatulas-: barışmak

mol: bol

oyın-savıq: oyun, eğlence

jalpi: genel, ortak

än-küy: şarkı, ezgi

asa: çok, pek çok

jalga-: bağlamak, eklemek

jiryin:toplantı

arnal-: ithaf edilmek

perzent: evlat, çocuk

salt-dästür: gelenek görenek

keşir-: affet, bağışlamak

Тұлкі Мен Ешкі

Бір тұлкі жүгіріп келіп абайсызда бір терең апанға түсіп кетіпти. Шыға алмай тұрғанда бір ешкі су іздел жүріп, елті апанға кез болып, тұлкіні көреді.

- Ей, тұлкі батыр, не қылып тұрсын? - депті.

- Ой, не қыласың жаңым жай тапып тұр. Қырда ері сусап, ері ыстықтап өліп едім.

Апанның іші ері салқын, ері түбінде тұп-тұнық сұзы бар екен, - депті тұлкі.

Мұны естіп ешкі: “Мен де салқындаын, ері су ішейін” деп ойлап, секіріп апанға түсіпти. Сонда тұлкі екен секіріп ешкінің үстіне мініп, онан мүйізіне табан тірепті де, ырғып далаға шығып жөніне кетіпти. “Өтірікке алданба, басың белеге душар болар” деген сөз осыдан калыпты.

Tülki Men Eşki

Bir tülki jügirip kelip abaysızda bir tereñ apanğa tüsip ketipti. Şığa almay turğanda bir eşki suv izdep jürip, elgi apanğa kez bolıp, tulkini köredi.

- Ey, tülki batır, ne qılıp tursıñ? - depti.

- Oy, ne qilasıñ janım jay tapıp tur. Qırda eri suvsap, eri istıqtap ölip edim. Apannıñ işi eri salqın, eri tübinde tup-tuniq suví bar eken, - depti tülki.

Munu estip eşki: “Men de salqındayın, eri suv işeyin” dep oylap, sekirip apanğa tüsipti. Sonda tülki ekeñ sekirip eşkiniň üstine minip, onan müyizine taban tirepti de, irğıp dalaǵa şıgıp jönone ketipti. “Ötirikke aldanba, basıñ belege duşar bolar” degen söz osidan qalıptı.

Metinde Geçen Kimi Kelimelerin Karşılıkları

abaysızda: ansızın

salqın: serin

apan: çukur

tup-tuniq: dupduru

eşki: keçi

sekir-: sıçramak, atlamak

jay: rahat

müyiz: boynuz

eri: hem

irğı-: atlamak, zıplamak

istıqta-: sıcaktan bunalmak

ötirik: yalan

Aşağıda Kazak Türkçesiyle verilen metni Türkiye Türkçesine aktarınız.

SIRA SİZDE

Muxtar Ävezov 1897 jılı, Qazaqstannıñ şıgis öñirindegi Semey (Semipalatinsk) obilisiniñ Şingıştav avılında dünyeye keldi. Ruvi Arğıñ işinde Tobiqtı. Ulı Qazaq aqını Abay da Arğınnıñ Tobiqtısı bolğan. Jazuvşı özi tuvrالı aytıp ketken ömir bayanı minanday:

-Men 1897 jıldıñ sentyabrınde Semey Oblısı, Şingış bolısındağı Ävezov Omarhan degen kisinin semyasında tuvipinn.

Өгіз Бен Есек

Бір күндерде өгіз бер есек жолdas болып, ауыл маңында бірге жайылып жүріпти. Бірде екеуі оңашарақ шығып кетеді де, ағашы қалың бір бауға кіріпти. Баудың іші жайқалған шалғын екен, екеуі өлең шөпке сылқыя тойып алыпты. Қарны тойған соң енді есектің бақырып, көңіл ашқысы келеді. Соған ыңғай білдіргенде өгіз:

- Сен ақырма, - дейді аузын басып. - Біз бұл араға ұрланып кіріп тұрмыз гой, дыбыс шығарма.

Бұған көңгісі келмеген есек:

- Қарны тойған соң ақыру керек, тоғың басылады. Содан абзал не бар? - депті екіленіп. Өгіз:

-Қой, қой!.. десе де тыңдамапты.

Одан еріге төзуге дәті жетпей, еліре ақырып-акырып жіберіпти. Есектің бау ішін жаңғырткан апсы даусын естіген соң бағбан келеді де, өгіз бер есекті ұстап алады.

- Есірген екенсіндер, көрейін күштерінді, - деп есекті тас диірменге жегіп, көп машақатка салыпты. Ал өгізді сойып, етін қақтап, сорпа-суға қарық болыпты. Сөйтіп есектің есерлігінен өгіз ажалға ұшырапты да, есек- тің өзі ауыр азап шегіпти.

Макалдар

Тоқымсыз ердің батканын, іесі білмес ат білер; ер жігіттің кадірін, ағайын білмес жат білер.

Жолдастың жаман болса, алыс жүріп тұн қатпа; қатының жаман болса, кісі алдында тіл қатпа.

Ердің жақсысы, елмен ойласады, әйелдің жақсысы, ерімен ойласады.

Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол.

Ат айналып қазығын табар, ер айналып елін табар.

Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас.

Отансыз адам - ормансыз бұлбұл.

Туған жердің кадірін, шетте жүрсөң білерсің.

Өзге елге үл болғанша, өз еліңе құл бол.

Бақа көлінде патша, жігіт елінде патша.

Ер кадірін ел білер, зер кадірін зергер білер.

Ағайын тату болса, ат көп, абысын тату болса, ас көп.

Ерлік білекте емес жүректе.

Ок жетпес жерге қылыш суырма.

Ер намысы - ел намысы.

Бал ұстаған бармағын жалайды.

Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында.

Тау тауға қосылмас, адам-адамға еркез қосылар.

Тіл қылыштан өткір.

Піл көтермегенді, тіл көтереді.

Сұнгінің жарасы бітер, тіл жарасы бітпес.

Балалы үй базар, баласыз үй кү мазар.

Жаман қатын алғанның жауы үйінде, екі қатын алғанның дауы үйінде.

Күшік күйеу болғанша, іттің күшігі бол.

Ат қадірін жоқ білмес, ас қадірін тоқ білмес.

Іттің іесі болса, бөрінің теңірісі бар.

Жақсы өзі өлгенімен сөзі өлмейді.

Шақырған жерден қалма, шақырмaghanға барма.

Kendimizi Sınayalım

- 1.** Kazak Türkçesi Kiril alfabesinde bulunan “Ө, Ә, Ү, Қ, Й” harflerinin Latin alfabesindeki karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- O, D, Ü, Yu
 - Ö, D, L, Yu
 - Ö, O, Ü, Yo
 - U, D, Ö, Yu
 - Ö, D, U, Yu
- 2.** Aşağıdaki harflerden hangisi Kazak Türkçesi Kiril alfabe-sinde **bulunmaz**?
- Ү
 - Х
 - Ж
 - Й
 - Л
- 3.** “Дүкенде нан бар ма, жок па?” cümlesinin Latin alfabesi karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- Dükande nan bap ma, joq pa?
 - Dükende hah bar ma, coq pa?
 - Lükende nan bar ma, coq la?
 - Dükende nan bar ma, joq pa?
 - Lükende nan bar ma, cok pa?
- 4.** “Bul joli bara almaymin, vaqtum joq” cümlesinin Kiril harf-lerileyde doğru yazılışı aşağıdakilerden hangisinde verilmiştir?
- Бул жулы бара елмеймын, вақытym жок
 - Бұл жолы бара алмаймын, вакытym жок
 - Шұл жолы бара алмаймын, қақытym жок
 - Тұл йолы жара алмаймыж, вакытыж жок
 - Бұл жолы кара елмеймін, жақытym вок
- 5.** “Sen bügün tüste bizdiň üyege qonaqqa kel” cümlesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı aşağıdakilerden hangisidir?
- Sen bugün öğle bizim konağı görmeye gel
 - Sen bugün akşam bizim eve misafirliğe gel
 - Sen bugün öğle bizim eve misafirliği gel
 - Sen bugün öğle bizim köye misafirliği gel
 - Sen her gün bizim eve misafirliğe gel
- 6.** Sarısu dalasın körgenderiňiz bar ma? cümlesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı aşağıdakilerden hangisidir?
- Sarısu'ya dalanını göreniniz var mı?
 - Sarısu kirlarını göreniniz var mı?
 - Sarısu kalesini göreniniz var mı?
 - Sarısu mahallesini göreniniz var mı?
 - Sarısu'ya dalmak isteyen var mı?
- 7.** “tatulas - “ filinin karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğ-ru olarak verilmiştir?
- bârişmak
 - tatlılaşmak
 - paslanmak
 - kekeme olmak
 - küsmek
- 8.** “Bul küni adamdar birin-biri minaday sözdermen quttiq-tağan” cümlesiinde geçen “minaday” kelimesinin anlamı aşa-ğidakilerden hangisidir?
- güzel
 - nazik
 - böyle
 - ansızın
 - çeşitli
- 9.** “Sizge kg. alma kerek?” cümlesiinde boş bırakılan yere aşağıdakı kelimelerden hangisi gelmelidir?
- kim
 - qaydan
 - qalay
 - qanday
 - qanşa
- 10.** “İye, men de sizdi burın körgen tärizdimin” cümlesinde aşağıdakı hâl eklerinden hangisi vardır?
- yönelme
 - bulunma
 - ayrilma
 - yükleme
 - eşitlik

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. e Yanınız yanlış ise, "Alfabeye ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a Yanınız yanlış ise, "Alfabeye ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. d Yanınız yanlış ise, "Alfabeye ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. b Yanınız yanlış ise, "Alfabeye ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanınız yanlış ise, "Alfabeye ve Metin Örnekleri" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
6. b Yanınız yanlış ise, "Alfabeye ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. a Yanınız yanlış ise, "Alfabeye ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c Yanınız yanlış ise, "Alfabeye ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. e Yanınız yanlış ise, "Alfabeye ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d Yanınız yanlış ise, "Alfabeye ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Metnin Latin alfabesiyle yazılışı şu şekildedir:

Sarañ baydiñ üyine qonaq kelse,
Qoyadı qoyadı käri qoyın ol iñgäylap.
Kedey jomart üyine meyman kelse,
Jalğız qoysiñ turadı basın baylap

Bay jaltañ, kedey qaltañ, xalıq darxan,
Köp jerdiñ dämin tattıq sibay-saltañ
Elimniñ azamatın tanış qılğan,
Ot jirim, qızıl tilim, seniñ arqañ

Sıra Sizde 2

Metnin Türkiye Türkçesindeki karşılığı şu şekildedir:

Muhtar Avezov, 1897 yılında Kazakistanın doğusundaki Semey (Semipalatinsk) vilayetinin Şingistav bölgesinde yaşayan bir Kazak köyünde dünyaya geldi. "Argın" uruğunun "Tobikti" oymağındandır. Büyük Kazak şairi Abay da aynı uruk ve oymaktandır. Yazarın kendisi hakkında ifade ettiği hayat hikâyesi şöyledir:

-Ben 1897 yılının 28 Eylülünde Semey vilayetinin Şingis kasasındaki Avezov Omarhan adlı kişisinin ailesinde doğmuşum.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akar, M.- Deniz, S.- Bilecik, F. (1994). *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı*, Yesevi Yay., İstanbul.
- Alkaya, E. (2007). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, Manas Yay., Elazığ.
- Avşar B. Z.-Solak F.-Tosun, S. (1997). "Türk Dünyasının Demografik Yapısı", *Yeni Türkiye*, S. 15, Mayıs-Haziran 1997, s. 74-154.
- Äyelbayev, Ș.-Şärip, E. (1999). *Qazaqşa Söylev Ülgileri*, Almatı.
- Bekturov, Ș. K.-Bekturova, A. Ș. (2008). *Qazaq Tili*, Almatı.
- Bozkurt, F. (2005). *Türklerin Dili*, Kapı Yay., İstanbul.
- Buran, A. (2010), *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ Yay., Ankara
- Caferoğlu, A. (1988). *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Demirci, K.- Ulutaş İ.-Karabulut, F. (2006). *Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı*, oku-yorum Yay., Ankara.
- Doğan, L.- Durmuş, O.- Hünerli B.- Şuataman, Ö.- Efendiye, A. (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yay., İstanbul.
- Ercilasun, A. B. (1993). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, KB Yay., Ankara.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (1991), C. I-II, KB Yay., Ankara.
- Koç, Kenan - Bayniyazov, A.-Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara.
- Koç, Kenan - Doğan, Oğuz (2004). *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Li, Yong-Söng (2004). *Türk Dillerindeki Sontakilar*, Kebikeç Yay., İstanbul.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay., Ankara 1998.
- Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri.
- Özkan, N. (2003). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara.
- Rısbayeva, G. (2008). *Qazaq Tili Grammatikalik Anıtağı*, Almatı.
- Samayloviç, A. (1957). "Kazak Kelimesi Hakkında (Çev. Saadet Çagatay)", *TDAY-Belleten*, 1957, s. 95-104.
- Saray, M. (1993). *Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı"*, İstanbul.
- Sattarov, G. F. (1981). *Tatar İsimneri Süzligi*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.
- Tamir, F. "Kazak Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 429-480.
- Türkçe Sözlük (2005). TDK Yay., 10. Baskı, Ankara.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşıdığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yay., İstanbul.

7

Amaçlarımız

- Bu üniteyi tamamladıktan sonra;
- 🕒 Kırız adını açıklayabilecek,
 - 🕒 Kırız Türklerinin tarihini anlatabilecek,
 - 🕒 Kırız Türkçesini tanımlayabilecek,
 - 🕒 Kırız edebiyatını açıklayabilecek,
 - 🕒 Kırızistan Cumhuriyetinin yerini belirleyebilecek,
 - 🕒 Kırız Türkçesi gramerini sınıflandırabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kırız Adı
- Kırız Türklerinin Tarihi
- Kırız Türkçesi
- Kırızistan Cumhuriyeti
- Kırız Türkçesi Grameri
- Şekil Bilgisi
- Ses Bilgisit
- Kelime Türleri

İçindekiler

Çağdaş Türk Yazı Dilleri-II

Kırız Türkçesi

-
- KIRGIZ ADI
 - KIRGIZ TÜRKLERİNİN TARİHİ
 - KIRGIZ TÜRKÇESİ
 - KIRGIZ EDEBİYATI
 - KIRGİZİSTAN
 - KIRGIZ TÜRKÇESİ GRAMERİ

Kırgız Türkçesi

KIRGIZ ADI

Eski Çin, Yunan, Göktürk, Arap, Çağatay, Acem ve Moğol kaynaklarında geçen “Kırgız” boy adı ile ilgili pek çok tahlil ve değerlendirme yapılmış ancak kesin bir yargıya varılamamıştır.

Kırgız adı Çin kaynaklarında, Hakas veya Keges olarak geçmektedir. Ruslar bir müddet Kazaklara da Kırgız demişlerdir. Kırgız adıyla ilgili görüşlerin çoğu halk etimolojisine dayanmaktadır. Radloff'un tespit ettiği meşhur bir efsaneye göre “Kırgız” kelimesi “kırk kız” sözlerinden oluşmaktadır. Buna benzer bir efsaneye, Moğol Hanedanı tarihinden bahseden Luan-Si Tarihi'nde rastlanıyor. Efsaneye göre, bu kavmin ataları olarak kırk Çinli kız ile kırk erkek gösteriliyor. Bir diğer efsaneye göre de, dört kardeşe bir arazi miras kalmış. Üçü araziyi aralarında paylaşıp, dördüncüsüne “kir gez!” yani sen de dağıları kırları gez diyerek, onu kovmuşlar. Bu üç kardeşin neslinden (ulu, orta, kişi ‘küçük’) Kazak boyları, dördüncüsünden de “Kara Kırgız” kavmi meydana gelmiştir.

Vamberye' göre bu isim “kır” ile “giz” (gez) kelimelerinden oluşup, anlamı “kır gezen” demektir. Bernard Munkaçı ise kelimenin “kir Oğuz” yani “kir Oğuzları” sözlerinden ibaret olduğunu belirtmektedir. Radloff. “Moğolistan Türk Kavimlerine Ait Etnografik Bir İcmal” adlı makalesinde “Kırgız” kelimesinin “kırk” ve “yüz” sayılarından meydana geldiğini söylemektedir. G. Şupka ise kelimeyi “kırk Guz”a dayandırmaktadır. Şilegül “Kırgız” adını “kırku” renkli “kirmizi” ve “yüz” “çehre” kelimelerinden oluştuğunu söylüyor. Deverva ise “Kırgız” adını Çin kaynaklarında “kirkız” sözüne karşılık gelen “kien kun” kelimelerinden oluştuğunu söylüyor. Bir başka görüşe de, “Kırgız” adının Kırk Oğuz sözünden “Kirkız”'a dönüştüğü ve “oldürülemez, baş eğdirilemez” anımlarına geldiğiidir.

L. Ligeti ise en eski metinlerden itibaren “kirkız” şeklinde görülen kelimenin “kırk”masına (ı)z çoğul eki getirilerek genişletildiğini ve kelimenin “kırklar” anlamına geldiğini belirtmektedir. Ligeti'nin bu görüşü, en fazla kabul gören teoridir.

KIRGIZ TÜRKLERİNİN TARİHİ

Kırgız Türkleri, Türk tarihinin bilinen en eski kavimlerinden birisidir. Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre, Kırgız Türkleri ilk devletini MÖ III. asırda kurmuştur. Bu ilk Kırgız devletinin adı Çin kaynaklarında “Ki-Ku, Kie-Ku” olarak geçer. MÖ II. yüzyılda Kırgızlar Büyük Türk İmparatorluğu'na dahil olurlar. Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Kırgızlar IV. yüzyılda büyük bir devlet kurarlar. Bu devlet, Çin kaynaklarında “Hakas Devleti” adıyla anılır. Baykal gölünden Tibet'e kadar uzanan saha Kırgız İmparatorluğu'nun idaresi altına girer.

VI. yüzyılda Kırgızlar, Göktürklerin hakimiyeti altına girerler. Ancak kolay kolay Göktürklere baş eğmezler ve esaretleri boyunca pek çok kez Göktürklere baş kaldırırlar. VIII. yüzyılda Kırgızlar, Uygur Türkleriyle birleşerek Göktürk İmparatorluğu'na son verirler. Bir asır sonra da Kırgız Türkleri, Uygur Türklerini yenerek Kırgız Devletini kurarlar. Bu devlet X. yüzyılda Kara Hitaylar tarafından kaldırılır.

Kırgız Devleti ortadan kaldırıldıktan sonra, Kırgızlar X.-XII. yüzyıllarda Karahanlılara tabi olurlar. Bu yıllarda İslam dinini kabul ederler. Özkent ve Balasagun gibi şehirlerde yoğun iktisadi ve kültürel faaliyetlerde bulunurlar. XIII. yüzyılda Kırgız ülkesi Moğol istilasına uğrar. Daha sonra Çağatay Devleti'nin himayesine girerler. Kırgızlar, XVI.-XVII. yüzyıllarda Kalmuk-Moğollarla mücadele ederler. Manas Destanı'nın önemli bir bölümünde bu mücadele anlatılmaktadır. XVIII. yüzyılda Türkistan'da teşekkül eden hanlıklara tabi olurlar. Kırgızların ülkesi 1860-1881'de Ruslar tarafından işgal edilir.

1916 yılında Kırgız Türkleri Çar hükümetine karşı ayaklanırlar. Bu ayaklanma Ruslar tarafından çok kanlı bir şekilde bastırılır. Bu olaydan sonra Kırgız Türklerinin bir bölümü Doğu Türkistan'a göç etmek zorunda kalır. XX. yüzyılın başında verilen hürriyet mücadelenin sonunda 1918'de ilan edilen Türkistan özerk vilayetinin bir parçası olarak kurulan Kırgızistan, Bolşevik kuvvetlerinin Türkistan'ı işgal etmesiyle, diğer Türkistan cumhuriyetleriyle beraber Rusya Federasyonu'na bağlanır. Ardından 1925'te özerk vilayet, 1926'da özerk cumhuriyet, 5 Aralık 1936'da Sovyetler Birliği cumhuriyeti olur. Kırgızistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra diğer Türk cumhuriyetleriyle birlikte 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur.

KIRGIZ TÜRKÇESİ

Kırgız Türkçesi, bugün çoğunluğu Kırgızistan'da yaşayan Kırgız Türklerinin konuştuğu bir lehçe olup Kıpçak grubu lehçeleri içerisinde yer alır. Kırgız Türkçesi, Kıpçak grubu lehçeleri içerisinde en çok Kazak Türkçesine yakındır.

Kırgız Türkçesi kuzey, güneydoğu ve güneybatı olmak üzere üç ana ağıza ayrılır. Kırgız Türkçesi tarihî olarak üç gelişim devresi içerisinde ele alınır:

Eski Kırgız Türkçesi (VII.-IX. yüzyıllar): Konuşıldığı alanda eski Uygur ve Oğuz Türkçeleri ile sürekli ilişkide bulunmuştur. Bunlarla birçok ortak yönleri vardır.

Orta Kırgız Türkçesi (X.-XV. yüzyıllar): Bu dönemden elde belge bulunmaz. Kırgız boyları arasında sıkı bir bağ vardır. Göçbe bir halkın dili olarak, halk arasında ve halk edebiyatında işlenmiştir.

Yeni Kırgız Türkçesi (XV. yüzyıldan sonra): XVIII. yüzyıl ortalarından sonra Kırgız Türkçesine Arapça ve Farsça kelimeler girmeye başlar. XVIII. yüzyıl ortalarından Ekim devrimine kadar ağızlar arası ayrınlıklar oluşur. Son dönemde ise, ağızlar arası ayrınlıklar azalır. Ortak yazı dili arama çabaları başlar. Kırgız Türkçesi son dönemlerde edebiyat dili özelliği kazanır. Günümüzde Kırgız Türkçesi toplumun her alanında kullanılmaktadır.

Kırgız Türkleri 1924-1928 yılları arasında Arap alfabetesini, 1928-1940 yılları arasında Latin alfabetesini kullanmışlardır, 1940'tan sonra da Kiril alfabetesini kullanmaya başlamışlardır. Kırgız Türkleri, bugün de Kiril alfabetesini kullanmaktadır. Kırgızistan'da % 57 oranında ana dil olarak Kırgız Türkçesi korunmaktadır. 21 Ağustos 1991 Kırgızistan bağımsızlık bildirgesi ile Kırgız Türkçesi resmî dil olarak ilan edilmiştir. Okullarda ve üniversitelerde Kırgız Türkçesi ile eğitim yapılmaktadır.

KIRGIZ EDEBİYATI

XX. yüzyıla kadar yazılı edebiyatları olmayan Kırgız Türklerinin çok zengin bir halk edebiyatı vardır. Halk edebiyatına nazım türleri hakimdir. Halk edebiyatı türleri içerisinde destan ve halk hikâyeleri önemli bir yer tutar. Destanlar arasında Manas, Kurmanbek, Er

Tabıldır, Kedeykan, Olcobay Menen Kişimcan gibi destanların yanı sıra, eski adetlerle hayatı pratikleri hakkındaki şiirler, bilmeceler, atasözleri, kahramanlık destanları, hikâye ve masallar, efsaneler, dini ve lirik şarkılar zengin Kırgız Folklorunun önemli türleridir.

Destanlar arasında, Manas Destanı Kırgız sözlü edebiyatının şaheseri ve aynı zamanda dünya edebiyatının en uzun destanıdır. 500.000 beyitten fazla olan bu destan, bugüne kadar sözlü olarak manasçılar tarafından getirilmiştir. Keldibek, Maymanbay, Timbek, Sağimbay Orabakoğlu, Sayakbay Karalayoğlu önemli manasçılardır. Kırgız sözlü edebiyatında musikiyle iç içe girmiş bir şiir geleneği vardır. Kırgız halk şairlerine "akın" denir. Bu şairlerden, defin törenlerinde okunanlara "koşok"; hasret ve şikayet konulu olanlara "koştuş"; medhiyelere "moktoo"; taşlamalarla "korgoo" denir.

Kırgızlarda yazılı edebiyat 1920'lerden sonra gelişmeye başlamıştır. Kırgız Türkçesi ile yazılan ilk eser 1911'de çıkan Moldo Kılıç Şamırkanulu'nun "Zılzala" adlı ırlar kitabıdır. 1924 yılında çıkmaya başlayan Erkin Too gazetesi ve Lenincil Caş gazetesi, edebî eserle-re geniş yer vermiştir. Sovyet devresinde kültür ve edebiyat alanında büyük bir teşkilatlanma olmuş ve çok zengin sözlü bir geleneği olan Kırgız yazılı edebiyatı, bu yüzyılda gi-derek gelişmiştir.

Toktogul Satılganov ve Togolok Moldo Sovyet Kırgız Edebiyatı'nın ilk şairleridir. Şiirlerinde yeni Sovyet ideolojisini överecek, rejim doğrultusunda eserler vermişlerdir. Bu dönemde, milliyetçi fikirleriyle öne çıkan ve şairlerinde Kazak ve Kırgız toplumlarında sınıf çatışması olmadığını belirterek, anti-sosyalist temaları işleyen Kasım Tinistanov da önemli bir şahsiyettir.

1920'li ve 1930'lu yıllarda Kırgız Edebiyatı, Sovyet rejimine uygun bir edebiyat meydana getirir. A. Tokombayev, C. Bökönbayev ve K. Malikov bu dönemin onde gelen edip-leridir. Halkların kardeşliği, Ekim İhtilalinden sonra Kırgız Türklerinin siyasi ve sosyal alanda kaydettiği gelişmeler, toplum yararı için fedakârlık gösterme, feodal bağlardan ve burjuva geleneklerinden kurtuluş belli başlı temalardır.

II. Dünya Savaşı yıllarında ve sonraları Sovyet topraklarının korunması, kahramanlık ve fedakârlık temaları revaç bulup, daha çok savaş konuları işlenir. S. Eraliyev, E. Uzakbayev, S. Cusuyev ve Rusya'yı, Rus insanını anlatan şairleri ile dikkati çeken A. Osmanov bu dönemin belli başlı isimleridir. 1950'li yıllarda gelenekçilik ve yenilikçilik konuları tartışılmaya başlanır. Bazı yazarlar ve eserler tenkit edilir. Altmışlı ve yetmişli yıllarda ideoloji-ye ve Lenin'e duyulan hayranlık yeniden işlenir. Seksenli ve doksanlı yıllarda Sovyet temaları, Kırgız Türklerinin edebiyatından çıkar, geçmişteki yanlışlıklar eleştirilmeye başlanır.

Kırgız edebiyatının en büyük ismi, Cengiz Aytmatov'dur. Aytmatov, dünyanın en büyük romancılarından birisi olarak kabul edilmektedir. Aytmatov'un eserleri yetmiş ülke di-line çevrilmiştir. Cemile adlı hikâyesiyle ünlenen Aytmatov'un; Yüzüze, Selvi Boylum, İlk Öğretmen, Deve Gözü, Toprak Ana, Gülsarı, Beyaz Gemi, Gün Olur Asra Bedel, Dişi Kur-dun Rüyaları gibi hepsi şaheser niteliğinde olan birçok roman ve hikâyesi bulunmaktadır.

KIRGİZİSTAN

Batı Türkistan'ın doğusunda 70° - 80° doğu boylamı ile 43° - 89° kuzey enlemleri arası bulunan Kırgızistan; kuzeyden Kazakistan'la, batıdan Özbekistan'la, güneyden Tacikistan'la, güneydoğu ve doğudan da Doğu Türkistan ile komşudur. Doğu-batı yönündeki uzunluğu 900 km, kuzey-güney yönündeki uzunluğu 410 km. olan Kırgızistan'ın yüz ölçümü 198.500 km²'dir. Kırgızistan'ın bağımsızlık tarihi 31 Ağustos 1991'dir.

Kırgızistan Cumhuriyeti, Orta Asya'nın kuzeydoğusunda dağlık bir bölgede kurulmuştur. Dağlık bir bölgede olan Kırgızistan'da çeşitli göller oluşmuştur. Dünyadaki en büyük krater göllerinden biri olan İsik Gölü Kırgızistan'da bulunmaktadır. Tam bir kara iklimine sahip olan Kırgızistan, yağış yönünden oldukça fakirdir. Yaz ile kış, gece ile gündüz

arasındaki ısı farkı çok fazladır. Ülkenin % 6'sı ormanlarla kaplıdır. 2000 m ile 3200 m arasındaki coğrafyada çeşitli bitki türlerine rastlanır. Bunlar; ormanlar, otlar ve çalılıklardır.

Bugün cumhuriyetle yönetilen Kırgızistan, idari olarak yedi bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgeler; Çüy, Isık-Köl, Narın, Calalabad, Batken, Talas ve Oş'tur. Coğrafi ve iktisadi olarak da önem kazanan bu beş bölgeye bağlı olarak 40 rayon, 21 şehir, 29 kasaba ve 392 köy bulunmaktadır.

Kırgız Türkleri, Kırgızistan'ın dışında, Özbekistan, Tacikistan gibi BDT cumhuriyetlerinde, Afganistan ve Doğu Türkistan'da yaşamaktadır. Kırgızistan Cumhuriyeti'nin nüfusu bugün 4.5 milyonu aşmış durumdadır. Kırgız Türklerinin 2.228.482'si Kırgızistan'da yaşamakta ve ülke nüfusunun % 52.3'ünü meydana getirmektedir. Ülke nüfusunun % 21.5'ini Ruslar, % 4.9'unu Almanlar ve Ukraynalılar, % 4.4'ünü diğer halklar, geri kalan % 16.8'ini ise Özbek, Tatar, Uygur ve Mesketya gibi Türkler oluşturmaktadır. Ülkenin toplam Türk nüfusu % 69.1'dir.

Kırgızistan'ın ekonomisi başta hayvancılık olmak üzere tarıma dayanmaktadır. Faal nüfusun % 84'ü tarım ve ormancılık alanlarında çalışmakta ve millî gelirin % 40'ı tarım ve ormancılık sektöründen sağlanmaktadır. Tarım alanından sağlanan gelirin % 66'sı hayvancılıktan sağlanmaktadır. Tarım ürünler arasında bugday, arpa, mısır, tütün, pamuk ve patates önemli bir yer tutmaktadır.

Ülkenin başlıca yer altı zenginlikleri kömür, ham petrol, doğal gaz, uranyum, civa, antimon, çinko, kalay ve tungsten oluşturur. Madencilik ve metalürji, sanayi üretiminin % 10'unu sağlamakta ve sanayide çalışan iş gücünün % 11'ini istihdam etmektedir. Ülke ulaşımında demir ve kara yolu önemlidir. Ayrıca ülkede kiş sporları, dağ yürüyüşü ve tırmanışları, avcılık, termal tesislerden sağlanan sağlık turizmi ve ipek yolu boyunca kültür türleri gibi oldukça zengin bir turizm potansiyeli vardır.

KIRGIZ TÜRKÇESİ GRAMERİ

Ses Bilgisi

Ünlüler

Kırgız Türkçesinde sekiz ünlü vardır. Bu ünlüler Türkiye Türkçesindeki ünlülerle aynıdır: "a, e, i, ö, u, ü". "e" sesi kelime başında "Э э" işaretiley; kelime içinde ise "е" işaretiley gösterilir: эки-eki (iki), эже-ece (abla), мен-men (ben), сен-sen

Bu ünlülerin dışında Kırgız Türkçesinde bir de ünsüzü ile birlikte kullanılan ünlüler vardır: Ё ё = yo (коёт-koyot "koyar", Ю ю = yu (моюн-moyun "boyun", Я я=ya (аяк/ayak).

Kırgız Türkçesinin tipik özelliği uzun ünlüler bulundurmasıdır. Yukarıdaki sekiz ünlüye ek olarak, altı da uzun ünlü vardır: aa, ee, oo, öö, uu, üü. Bunların önemli bir kısmı ikinçil uzun ünlülerdir. Kırgız Türkçesinde uzun ünlülerin meydana gelişşi şu yollarla olmuştur:

1. İki ünlü arasındaki arka damak ünsüzü g düşer ve karşılaşan iki ünlü, uzun bir ünlüye dönüşür: bagatur > baatır, sagim > saam (bir sağım), bugday > buuday, ağrı > aaru, saglık > sooluk, agiz > ooz, ağır > oor, bağır > boor, bogaz > booz.
2. Hece sonundaki ğ, g, v ünsüzü diftonglaşarak ünlüye dönüşür: tag > too (dağ), sag > soo (sağ), bag > boo (bağ), ev > öö, su (sub) > suu, ulu(g) > uluu.
3. Alınma kelimelerde ünlüler arasında kalan v düşerek uzun ünlü meydana getirir: kavim > koom, devir > door, cevap > coop.
4. Alınma kelimelerde ünlüler arasında h düşer ve uzun ünlü meydana getirir: baha > baa, şehir > şaar, kahraman > kaarman.

Kırgız Türkçesindeki uzun ünlüler, hem Türkçe, hem de alıntı kelimelerde görülür: kalaalik "şehirli", eesiz "sahipsiz", muzoo "buzağı", oozduk "gem", kaarman "kahraman", opasız "vefasız", eetimal "ihtimal", böödö "beyhude" vb.

Kırgız Türkçesinin en önemli ve tipik özelliklerinden biri de ünlü yuvarlaklaşmadır. İlk hecedeki yuvarlak ünlüler (o, ö, u, ü), sonraki hecelerde bulunan düz ünlülerini yuvarlaktırır. İlk hecedeki o ve u, sonraki hecelerde bulunan a'ları o'ya, i'ları u'ya çevirir: bolso (olsa), bolbodu (olmadı), coldoştorum (yoldaşlarım). İlk hecedeki ö ve ü, sonraki hecelerde bulunan e'leri öye, i'leri üye çevirir: süylösmö (söyleşme), üylörümüzdögü (evlerimizdeki), önör (hüner), ölkölördö (ülkelerde). Kelime içi ve sonunda bulunan g, b, sesleri önce v'ye, daha sonra yuvarlak bir ünlüye dönüştürler. tag>too, ağız>ooz, sub>suu; bazı kelimelerdeki v seslerinin de o'ya dönüştüğü ve yuvarlaklaşmaya katkıda bulunduğu görülmüyor: kavim>koom, cevap>coop.

Ünlü Uyumları

1. Büyük Ünlü Uyumu

Büyük ünlü uyumu Kırgız Türkçesinde sağlam bir şekilde işlemektedir: cayçılıktan (huzurdan), eşikteşik (kapı komşuluğu), artındagi (arkasındaki), cigitter (yiğitler), kurbilik (akranlık), öküncüp (pişmanlık), camandık (kötülük), kotormoço (tercüman).

Alıntı kelimelerin pek çoğu ünlü uyumuna sokulmuştur: mahabat (muhabbet), ıktiyar (ihtiyar), kutpa (hutpe), esep (hesap), düynö (dünya), mazar (mezar), akiykat (hakiyat), kerben (kervan).

Yabancı kelimelerin bazlarında büyük ünlü uyumu yoktur: universitet (üniversite), pabrik (fabrika), sentyabr (eylül), partiya (parti), seriya (seri), miliitsiya (polis).

2. Küçük Ünlü Uyumu

Kırgız Türkçesindeki küçük ünlü uyumu (düzlük-yuvarlaklık) Türkiye Türkçesinden biraz farklıdır. Kırgız Türkçesinde düz ünlüler düz ünlüler, yuvarlak ünlüler ise yuvarlak ünlüler takip eder. Yuvarlak ünlülerden sonra düz ünlülerden sadece a gelebilir. Kırgız Türkçesinde ileri derecede bir yuvarlaklaşma olduğu için ilk hecede bulunan yuvarlak o, ö, ü ünlüler devam eden hecelerdeki düz ünlülerini yuvarlaklaştırır: torpok (toprak), coldoş (yoldaş), koşmo (koşma), konok (konok); töşök (döşek), köçmön (göçmen), ölümdön (ölümden); üstöm (üstün), süylö- (söyle-, konuş-), küyüöö (damat).

Ancak yuvarlaklaşma u ünlüsünden sonra görülmez: cuka (yufka), tuman (duman), kuçak (kucak).

Türk lehçeleri içerisinde küçük ünlü uyumunun en sağlam olduğu lehçe Kırgız Türkçesidir. Ünlülerdeki yuvarlaklaşma olayı bu durumun başlıca sebebidir: bölmö (bölme), kamır (hamur), köpölöktördön (kelebeklerden), körsötküç (dizin), koopsuzduk (emniyet), camgır (yağmur).

Ünsüzler

Kırgız Türkçesinde yirmi ünsüz vardır: "b, c, ç, d, f, g, x, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z". BUGÜNKÜ Kırgız alfabetesinde, ince ünlülerle kullanılan g ile kalın ünlülerle kullanılan ğ, aynı harfle gösterilir. Ancak Kırgız Türkçesindeki g sesi Türkiye Türkçesindekinden daha belirgin ve telâffuz yeri girtlağa yakındır. Kırgız Türkçesinde, Türkiye Türkçesinden farklı olarak hırıltılı girtlak sesi x ve damak sesi ñ vardır. Türkiye Türkçesindeki girtlak sesi h ise Kırgız Türkçesinde yoktur.

Kırgız Türkçesi alfabetesinde 20 ünsüzden başka çift ses değerine sahip ve daha çok Rusça kelimelerde görülen şu işaretler de bulunmaktadır: Ë (yo), İI (ts), III (şç), IO (yu), Я (ya).

Kazak Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler

1. Kelime başındaki y'ler Kırgız Türkçesinde c olur: çağ (yaş), col (yol), cakşı (yahşı), cok (yok), curt (yurt), caz- (yaz-), cat- (yat-), cer (yer), cürök (yürek), coo (yağı, düşman).
2. Türkiye Türkçesinde g ile başlayan Türkçe kelimeler, Kırgız Türkçesinde k ile başlar: kel- (gel-), keçir- (geçir-; affet-), köz (göz), kön (göl), kün (gün), kerek (gerek), kül- (gül-).

3. Türkiye Türkçesinde d ile başlayan birçok Türkçe kelime, Kırgız Türkçesinde t ile başlar: til (dil), tiz (diz), tüş- (düş-), too (dağ), tört (dört).
4. Türkçe asilli kelimelerde, başta +çI eki olmak üzere, bazı c'ler Kırgız Türkçesinde ç'dir: birinci, ekinçi (ikinci), başkaça.
5. Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki f'ler p olur: depter (defter), sapar (sefer), payda (fayda), sıpat (sifat), arip (harf), tarap (taraf), pikir (fikir).
6. Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki v'ler b olur: ubakıt (vakit), aba (hava), abal (evvel). Kelime başında bazı v'ler ise düşer ve yanındaki ünlü yuvarlaklaşır: ökül (vekil), okuya (vakia).
7. Arapça kelimelerdeki ayın sesi, g veya y olur: mugalim (muallim), şariyat (şeriat), tabiygat (tabiat).
8. Arapça ve Farsçadan geçen hı'lar k'ya döner: kat (hat, mektup), kabar (haber), kalk (halk), uruksat (ruhsat), akiret (ahiret), iktyiar (ihtiyar).
9. Alıntı kelimelerin başında bulunan ha ve h'ler düşer: ar (her), önör (hüner), ukuk (hukuk), aba (hava), Asan (Hasan), eç (hiç), araket (hareket).
10. Türkiye Türkçesindeki varmak, vermek ve var kelimelerinde bulunan v, Kırgız Türkçesinde b'dir: bar- (var-), ber- (ver-), bar (var).
11. Türkiye Türkçesindeki iç sesteki yumuşak g'ler Kırgız Türkçesinde y olur: iy- (eğ-), üyron- (öğren-), tüymö (düğme).
12. Türkiye Türkçesindeki bazı ön ses b'ler Kırgız Türkçesinde m'dir: moyun (boyun), muñ (bun, sıkıntı), miyık (büyük), men (ben), miñ (bin), müyüz (boynuz).
13. İç sesteki bazı p'ler Kırgız Türkçesinde b olur: kabak (kapak), töbe (tepe), cibek (ipek).

Ünsüz Uyumu

Kırgız Türkçesinde ünsüz uyumu tam olarak işlemektedir. Son sesi tonlu bir ünsüz olan kelimeler tonlu; son sesi tonsuz bir ünsüz olan kelimeler de tonsuz ünsüzle başlayan ekler alırlar: kımızga (kımıza), kezekke (zamana), adamda, cakta (tarafta), karındaş (kardeş), keneşteş (fikirdaş), coldoş (yoldaş), kepteş (sırdaş), topko (topa), cırtkıçta (yırtıcı hayvana).

Şekil Bilgisi

Çekim Ekleri

İsim Çekim Ekleri

1. Çokluk Eki

Çokluk eki +lAr'dır. +lAr biçimini ünlülerden ve r, y ünsüzlerinden sonra kullanılır. Ünsüz benzesmesi dolayısıyla tonlu ünsüzlerden sonra +dAr; tonsuz ünsüzlerden sonra +tAr şekli kullanılır. Ayrıca yuvarlaklaşma ve küçük ünlü uyumu nedeniyle çokluk ekinin +lOr, +dOr, -tOr gibi yuvarlak şekilleri de mevcuttur: mamileler (münasebetler), arabalar, karlar, üylör (evler), ketkender (gidenler), coldor (yollar), başlıktar (başlıklar), coldoştor (yoldaşlar), cigitter (yiğitler), sürüttör (resimler).

r'den sonra l gelmesi de mümkün değildir: kabarlar (haberler), ırlar (TÜRKÜLER), aktyorlar (aktörler), soodagerler (tüccarlar).

SIRA SİZDE

Verilen kelimelerin çokluk eki almış şekillerini gösteriniz: konok, esep, akin, kitep, el, ayıl, coop, söz, cürök, bay, kol, caş, cer, kuyoo, iş.

2. İyelik Ekleri

Kırgız Türkçesinde iyelik eklerinin yuvarlak ünlülü şekilleri de mevcuttur. İyelik ekleri şöyledir:

	teklik	çokluk
1. kişi	+m	+bız, +biz, +buz, +büz
2. kişi	+ñ	+ñiz, +ñiz, +ñuz, +ñüz; +ñar, +ñer, +ñor, +ñör; +ñizdar, +ñizder, +ñuzdor, +ñüzdör,
3. kişi	+i, +i, +u, +ü; +sı, +sı, +su, +sü	+i, +i, +u, +ü; +sı, +sı, +su, +sü

Tablo 7.1
Kırgız Türkçesinde İyelik Ekleri

enem (annem)	ömürüm (ömrüm)	tilim (dilim)	özüm
eneñ	ömürüñ	tiliñ	özüñ
enesi	ömürü	tili	özü
enebiz	ömürübüz	tilibiz	özübüz
eneñer	ömürünör	tiliñer	özüñüz
enesi	ömürü	tili	özü

3. Hâl Ekleri

a. Yalın Hâl

Yalın hâl diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Kırgız Türkçesinde de eksizdir: baaluu (kiymetli, pahali), cirtkiç (yırtıcı), açıç (anahtar), köz (göz), kuyruk.

b. İlgi Hâli

İlgi hali eki benzeşmeye uğramış ve yuvarlaklaşmış şekilleriyle şunlardır: +nIn, +nUn; +dIn, +dUn; +tIn, +tUn: balanın, enenin (annenin), elinin (halkının), cıldın (yılın), elibizin (halkımızın), üydün (evin), tündün (gecenin), turmuştun (hayatın), köynöktün (gömleğin), eşiktin (kapının).

-ki ekinden önce, ekin sonundaki n düşer: balanıkı (çocuğunki), eneniki (anneninki), üydükü (evinkи), meniki (benimki), bizdiki (bizimki).

Teklik 1. ve 2. şahıs iyelikten sonra ek başındaki ses düşebilir: cerimdin veya cerimin (yerimin), ceriñdin veya cerinin (senin yerinin).

c. Yükleme Hâli

Ünlüyle biten kök ve gövdelerden sonra +nI; tonlu ünsüzle bitenlerden sonra +dI; tonsuz ünsüzle bitenlerden sonra ise +tI şekli kullanılır. Ayrıca bu eklerin +nU, +dU, +tU gibi yuvarlak şekilleri de mevcuttur: çigarmani (eseri), süyüünü (sevgiyi), kiliunu (kilmayı), ayıldı (köyü), müşküldü (müşküllü), dindi (dini), sözdördü (sözleri), taşıtı (taşı), eşikti (kağıdı), turmuştu (hayatı).

Teklik 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra ekin d'li şeklinin yanı sıra d'siz şekli de kullanılır: elimdi (halkımı), elimi (halkımı), ceriñdi (senin yerini), ceriñi (senin yerini).

3. şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâli eki +n'dır: üÿün (evini), kolun (elini), atasın (babasını).

d. Yönelme Hâli

Yönelme hâli eki ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +gA; +gO; tonsuzlardan sonra +kA, +kO ekleriyle yapılır: adamga (adama), tulgaga (ocağa), elge (halka), colgo (yola), üygö (eve), cigaçka (ağaca), avtobuska (otobüse), kezekke (sıraya), topko (gruba, bölüme), ümütkö (ümide).

İyelik ekli gövdelerden sonra yönelme hâli çekimi +A ekiyle yapılır: balama, karaşima (bakışma), eliñe (halkına). Ancak 3. şahıs iyelik ekinden sonra zamir -n'si ile çekime girer: üÿünö (onun evine), coluno (onun yoluna), koluna (eline).

e. Bulunma Hâli

Kırgız Türkçesinde bulunma hâli eki yuvarlak şekilleriyle beraber +dA; +dO; +tA; +tO'dur: şarda (şehirde), cerde (yerde), coldo (yolda), üñkürdö (mağarada), turmuşa (hayatta), cakta (tarafta), kitepte (kitaptan), tüştö (düşte).

3. şahıs iyelik ekinden sonra araya -n- sesi girer: atasında (babasında), cerinde (yerinde), oozunda (ağzında), cünündö (yönünde).

f. Ayrılma Hâli

Ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +dAn, +dOn ekleriyle; tonsuzlardan sonra +tAn, +tOn ekleriyle yapılır: kaydan (nereden), cerden (yerden), coldon (yoldan), közdön (gözden), taraptan (taraftan), kitepten (kitaptan), turmuşton (hayattan), tüştön (düşten).

İyelik 1. ve 2. teklik şahıs eklerinden sonra d düşebilir: atamdan veya ataman (babamdan), eneñden veya eneñen (annenden).

3. şahıs iyelik ekinden sonra ise ek +nAn, +nOn şeklinde gelir: cerinen (yerinden), içinen (içinden), üÿünön (evinden), mañdayınan (önünden), kolunon (elinden).

g. Eşitlik Eki

Kırgız Türkçesinde eşitlik hâli +çA; +çO ve +dAy, +tAy, +tOy ekleriyle yapılır: betinçe (halince), erkinçe (rahatlıgınca), tuugandarınday (kardeşleri gibi), başkalarday (başkaları gibi), böböktöründöy (bebekleri gibi), güldöy (gül gibi), daraktay (ağaç gibi), coktoy (yok gibi).

h. Vasıta Hâli

Kırgız Türkçesinde vasıta hâli eki “menen” (ile) kelimesiyle yapılır. Ek kelimelerin üzererine ekleşmeden gelir: kol menen (elle), çeti menen (kıysisıyla), murun menen (burunla), tiş menen (dişle).

4. Aitlik Eki

Kırgız Türkçesinde aitlik eki yuvarlak şekilleriyle beraber +kI, +kU; +gI, +gU'dur: balanıkı (çocuğunki), meniki (benimki), alındığı (önündeki), kaptığı (torbadaki), etegindegi (eteğindeki), coldogu (yoldaki), üydögü (evdeki), tünkü (geceki).

5. Soru Eki

Soru eki ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra -bI, -bU; tonsuzlardan sonra -pI, -pU biçimindedir. Bu ekin m'li biçimleri kullanılmaz. Soru eki şahıs eklerinden sonra kullanılır: alaminbı (aliyor muyum), çabayınbı (vurayım mı), alarsınbı (alır misin), süylögön üçünbü (söylediği için mi), albasıpı (almaz mı), şat bolot emespi (şat olmaz mı).

Fiił Çekim Ekleri

1. Şahıs Ekleri

Fiił çekimlerinde şahsı gösteren eklerdir. Kırgız Türkçesinde şahıs ekleri üç grupta toplanabilir:

a. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

	teklik	çokluk
1. şahıs	-min,-min, -mun, -mün, -m	-bız, -biz, -buz, -büz
2. şahıs	-sin-,sin, -sun, -sün	-sınar, -siner, -sunor, -sünör; -sızdar, -sizder;-suzdur, süzdör;-sız,-siz, -suz, -süz
3. şahıs	-	-ş

b. İyelik Kökenli Şahis Ekleri

	teklik	çokluk
1. şahis	-m	-k
2. şahis	-ñ	-ñar, -ñer, -ñor, -ñör; -ñızdar, -ñızder; -ñuzdor, -ñüzdör; -ñız, ñız, -ñuz, -ñüz
3. şahis	-	-§

c. Emir Kökenli Ekleri

Emir eklerinin her şahista ayrı bir şekli vardır.

	teklik	çokluk
1. şahis	-ayın, -eyin, -oyun, -öyüñ-yın, -yin, -yun, -yün	-alık, -elik, -oluk, -ölük-alı, -eli, -olu, -ölü -gila, -gile, -gula, -güle;
2. şahis	-	-ñızdar, -ñızder, -ñuzdor, -ñüzdör; -ñız, -ñız, -ñuz, -ñüz
3. şahis	-sın, sin, -sun, -sün	-ş-sın, -ş-sin, -ş-sun, -ş-sün

2. Zaman ve Şekil Ekleri

a. Bildirme Kipleri

1. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Kırgız Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman şekli -(i)ptır, -(i)ptir, -(u)ptur, -(ü)ptür ekiyle ifade edilir.

açıptırmın (açmışım)	ketiptırmın (gitmişim)
açıptırsıñ	ketiptırsın
açıptır	ketiptir
açıptırbız	ketiptırbız
açıptırsıñar	ketiptırsıñer
açıptır/açışıptır	ketiptir/ketişiptir
körüptürüm (görmüşüm)	cuupturmun (yıkamışım)
körüptürüsün	cuuptursuñ
körüptür	cuuptur
körüptürbüz	cuupturbuz
körüptürüsünör	cuuptursuñor
körüptür/körüşüpür	cuuptur/cuuşuptur

Ekteki -t ve -tir bazen kullanılmayabilir: açıptırmın (açmışım), körüpsün (görmüşün), ketipsiz (gitmişiniz), ötüpür (geçmiş).

Olumsuz şekli: Olumsuz şeklinde tonluyla biten fiillerden sonra -bA-/bO-; tonsuz-la biten fiillerden sonra -pA-/pO- şekli eklenir: açaptırmın (açmamışım), açaptırsıñ (açmamışın), açaptır (açmamış); körbüptürbüz (görmemişiz), körbüptürüsünör (görmemişiniz), körüşüpötür (görmemişler).

2. Görülen Geçmiş Zaman

Kırgız Türkçesinde görülen geçmiş zaman üç şekilde ifade edilmektedir.

1. Tip Görülen Geçmiş Zaman: -dı, -di, -du, -dü; -ti, -tu, -tü ekiyle yapılmaktadır.

açtım	baştadım (başladım)	kördüm	uçtum
açıñ	baştadıñ	kördüñ	uçtuñ
açtı	baştadı	kördü	uçtu
açtık	baştadık	kördük	uçtuk
açıñar	baştadıñar	kördüñör	uçtuñar
açtı	baştadı	kördü	uçtu

Olumsuz şekli: açpadım (açmadım), açpadın (açmadın), açpadı (açmadı), körbödük (görmedik), körbödüñör (görmediniz), körüşpödü (görmediler).

2. Tip Görülen Geçmiş Zaman: İkincisi -gan,-gen;-kan,-ken ekiyle yapılır. Ekin yuvarlak şekilleri -gon,-gön,-kon,-könde bulunmaktadır. Bu kip daha uzak bir geçmiş'i ifade eder. Bu sebeple kip -mişti şekliyle de aktarılabilir

cegenmin (yedim)	tökkönmün (döktüm)	körgönmün
cegensiñ	tökkönsüñ	körgönsüñ
cegen	tökkön	körgön
cegenbiz	tökkönbüz	körgönbüz
cegensiñer	tökkönsüñör	körgönsüñör
cegen	tökkön	körgön

Şahis ekinden önce -dir,-dir,-dur,-dur eki gelebilir: açekandırmın (açtım), körgöndürbüz (gördük), açışkandır (açtılar). Bunun yanında konuşma dilinde cegem (yedim), körgöm (gördüm) şeklinde kısa biçimler de vardır.

Olumsuz şekli: cebegenmin (yemedim), cebegensiñ (yemedin), cebegen (yemedi); tökpögönmün (dökmedim), tökpögönsüñör (dökmediniz), töküşpögön (dökmediler). Bu kipin olumsuzu “cok” ve “emes” kelimeleri kullanılarak da yapılmaktadır: cegen cokpun (yemedim), cegen emessiñ (yemedin), cegenim cok (yemedim), cegeniñ cok (yemedin).

3. Tip Görülen Geçmiş Zaman: Üçüncüsü âdet ifadeli geçmiş zaman olup -çu, -çü ekiyle yapılır. Fiilin geçmişte sürekliliğini ve bundan dolayı ortaya çıkan alışkanlığı bildirir:

alçumun (alırdım)	işteçümün (çalışırdım)
alçusuñ	işteçüsüñ
alçu	işteçü
alçubuz	işteçübüz
alçusuñar	işteçüsüñör
alçu	işteçü

Olumsuz şekli: Olumsuz şekli *emes* kelimesiyle yapılır: alçu emesmin (almazdım), alçu emessiñ (almazdın), alçu emes (almazdı); işteçü emespiz (çalışmazdık), işteçü emessiñer (çalışmazsınız), işteçü emes (çalışmazlardı).

3. Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman iki şekilde ifade edilir. Birincisi ünsüzlerden sonra -a, -e, -o, -ö (3. şahislarda -ot, -öt), ünlülerden sonra -y (3. şahislarda -yt) ekiyle yapılır.

1. Tip Şimdiki Zaman: Birinci şekli “otur-, cat-, cür-, tur-” yardımcı fiilleriyle yapılır. Kuruluşu şöyledir: *Fiil + (i)p yardımcı fiil + a (e, o, ö, y) + şahis eki*

alıp oturamın (aliyorum)	körüp catamın (görüyorum)
alıp oturasıñ	körüp catasıñ
alıp oturat	körüp catat
alıp oturabız	körüp catabız
alıp oturasıñar	körüp catasıñar
alıp oturat	körüp catat
kelip cürömün (geliyorum)	okup turamın (okuyorum)
kelip cürösüñ	okup turasıñ
kelip cüröt	okup turat

kelip cüröz	okup turabız
kelip cürösünör	okup turasıñar
kelip cüröt	okup turat

Olumsuz şekli: Olumsuz şeklinde -bAy/-bOy; -pAy/-pOy ekleri kullanılır: albay oturamın (almıyorum), albay oturasıñ (almıyorsun), albay oturat (almıyor); körböp catabız (görmüyoruz), körböp catasıñar (görmüyorsunuz), körböp catışat (görmüyorlar).

2. Tip Simdiki Zaman: Türkiye Türkçesindeki “-makta/-mekte” şimdiki zaman ekinin karşılığı olan bu kip -oodo/-öödö; uuda/-yüdö ekleriyle yapılır.

baştoodomun (başlamaktayım)	kiyüdüömün (giymekteyim)
baştoodosuñ	kiyüdüösüñ
baştoodo	kiyüdüö
baştoodobuz	kiyüdüöbüz
baştoodosuñar	kiyüdüösüñör
baştoodo	kiyüdüö

Olumsuz şekli: baştoboodomun (başlamamaktayım), baştoboodosuñ, baştoboodo; kiyüdüöbüz (giymemekteyiz), kiyüdüösüñör (giymemektesiniz), kiyüdüö (giymemekteler).

4. Gelecek Zaman

Gelecek zaman ünsüzlerden sonra -a, -e, -o, -ö ekleriyle; ünsüzlerden sonra -y ekiyle yapılır. Gelecek zamanın bu kullanımında geniş zaman ve şimdiki zaman anlamı da vardır.

tutamin(tutuyorum)	körümün (göreceğim)	işteymen (işleyeceğim)
tutasiñ	körösüñ	işteysiñ
tutat	köröt	işteyt
tutabız	köröz	işteybiz
tutasiñar	körösüñör	işteysiñer
tutusat	körüsöt	işteşet

Olumsuz şekli: tutpaymin (tutmayacağım), tutpaysiñ (tutmayacaksın), tutpay (tutmayaçak); körböybüz (görmüyoruz), körböysüñör (görmüyorsunuz), körüşpöyt (görüşmüyorkar).

5. Geniş Zaman

Geniş zaman şekli , ünsüzlerden sonra -ar, -er, -or, -ör; ünlülerden sonra -r ekiyle ifade edilir:

aytarminoñ (söylerim)	kelermiñ (gelirim)	üzörmün (koparırim)	okurmun (okurum)
aytarsañ	kelersiñ	üzörsüñ	okursuñ
aytar	keler	üzör	okur
aytarbız	kelerbiz	üzörbüz	okurbuz
aytarsiñar	kelersiñer	üzörsüñör	okursuñor
aytişar	keliser	üzüsör	okuşor

Olumsuz şekli: aytpaspın (söylemem), aytpassiñ (söylemezsin), aytpas (söylemez); kelbespiz (gelmeyiz), kelpesiñer (gelmezsiniz), kelpes/kelişpes (gelmezler).

b. Tasarlama Kipleri

1. Şart Kipi

Şart kipi -sa, -se, -so, -sö ekiyle yapılır.

aylansam (dönsem)	toktosom (dursam)	tüşünsöm (anlasam)
aylansañ	toktosoñ	tüşünsöñ
aylansa	toktoso	tüşünsö
aylanskak	toktosok	tüşünsök
aylansañar	toktosoñor	tüşünsöñör
aylansa	toktoso	tüşünsö

Olumsuz şekli: aylanbasam (dönmesem), aylanbasañ (dönmesen), aylanbasa (dönmes); tüşünbösök (anlamasak), tüşünbösöñör (anlamasınız), tüşünbösö (anlamasalar).

2. Gereklik Kipi

Kırgız Türkçesinde gereklik kipi üç ayrı şekilde ifade edilir ve fiil ismine kerek, laazım, zarıl ve tiyiş kelimeleri eklenerek yapılır.

1. Tip Gereklik Kipi: Gerekliliğin birinci tipinde, -(I)ş, -(U)ş fiilden isim yapma ekini alan fiile iyelik ekleri getirilir.

baştasım kerek/zarıl/laazım (başlamamıyorum)
 baştaşının(ız) kerek/zarıl/laazım
 baştaşı kerek/zarıl/laazım
 baştaşımız kerek/zarıl/laazım
 baştaşınar kerek/zarıl/laazım
 baştaşı kerek/zarıl/lazım

Olumsuz şekli: *emes* kelimesiyle yapılır: baştaşım kerek emes (başlamamıyorum), baştaşının kerek emes, baştaşı kerek emes, baştaşımız kerek emes, baştaşınar kerek emes, baştaşı kerek emes.

2. Tip Gereklik Kipi: İkinci tip gereklilik ise fiil ismine iyelik ekleri ile kerek kelimesinin getirilmesiyle yapılır: fiil+-OO/-UU+iyelik eki+kerek/zarıl/laazım.

bilüüm kerek/zarıl/laazım (bilmeliyim)
 bilüün kerek/zarıl/laazım
 bilüüsü kerek/zarıl/laazım
 bilüübüz kerek/zarıl/laazım
 bilüünör kerek/zarıl/laazım
 bilüüsü kerek/zarıl/laazım

Olumsuz şekli: *emes* kelimesiyle yapılır: bilüüm kerek emes (bilmemeliyim), bilüün kerek emes (bilmemelisin), bilüüsü kerek emes (bilmemeli), bilüübüz kerek emes (bilmemeliyiz), bilüünör kerek (bilmemelisiniz), bilüüsü kerek (bilmemeliler).

3. Tip Gereklik Kipi: Gerekliliğin üçüncü tipi, fiil ismine yönelme hâli ekiyle birlikte tiyiş (gerek, lazım) kelimesi getirilerek yapılır.

aluuga tiyişmin (almam gerek)
 aluuga tiyişiñ/siz
 aluuga tiyiş
 aluuga tiyişpiz
 aluuga tiyişsiñer/sizder
 aluuga tiyiş

Olumsuz şekli: *emes* kelimesiyle yapılır: aluuga tiyiş emespin (almamıyorum), aluuga tiyiş emessin, aluuga tiyiş emes, aluuga tiyiş emespiz, aluuga tiyiş emesiñer, aluuga tiyiş emes.

3. Emir Kipi

Emir çekiminde her şahıs için ayrı bir ek kullanılır:

açayın (açayım)	köröyun (góreyim)	okuyun (okuyayım)
aç	kör	oku
açsin	körsün	okusun
açalı(k)	körölü(k)	okuylu(k)
açkıla	körgülü	okugula
açıssın	körüşsün	okuşsun

Olumsuz şekli: açpayın (açmayayım), açpa/açpagın (açma), açpasın (açmasın); körböylü (görmeyelim), körbögülü (görmeyin), körbösün (görmesinler).

4. İstek Kipi

Kırgız Türkçesinde istek çekimi üç şekilde karşılanmaktadır.

1. Tip İstek Kipi: İstek kipinin birinci tipi -gı, -gi, -gu, -gü; -kı, -ki, -ku, -kü ekiyle yapılır. Formülü şöyledir: *Fil + gI (-kI) + iyelik eki + bar (veya kelet<kel-)*.

açkim bar (açasım var)	körgüm kelet (göresim gelir)
açkıñ bar	körgüñ kelet
açkısı bar	körgüsü kelet
açkıbzı bar	körgübüz kelet
açkıñar bar	körgünör kelet
açkısıbar	körgüsü kelet

Olumsuz şekli: açkim çok (açasım yok), açkıñ çok (açasın yok), açkısı çok (açası yok); körgübüz kelbeyt (göresimiz yok), körgünör kelbeyt (göresiniz yok), körgüsü kelbeyt (göresileri yok).

2. Tip İstek Kipi: İkinci tipi, mAk(çI)/-mOk(çU) ekiyle yapılır.

cazmakmın (yazmak niyetindeyim)	tökmökçümün (dökmek niyetindeyim)
cazmaksiñ	tökmökçüsüñ
cazmak	tökmökçü
cazmakpız	tökmökçübüz
cazmaksiñar	tökmökçüsüñör
cazısmak	töküşmökçü

Olumsuz şekli: czmak emesmin (yazmak niyetinde değilim), czmak emessiñ (yazmak niyetinde değilsin), czmak emes yazmak niyetinde değil); tökmökçü emespiz (dökmek niyetinde değiliz), tökmökçü emessiñer (dökmek niyetinde değiliniz), töküşmökçü emes (dökmek niyetinde değiller).

3. Tip İstek Kipi: İstek kipinin üçüncü tipi -gAy ele birleşik şekliyle karşılanır, iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Bu tip seyrek kullanılır.

okugay elem (okusam)	baştagay elem (başlasam)
okugay eleñ	baştagay eleñ
okugay ele	baştagay ele
okugay elek	baştagay elek
okugay eleñer	baştagay eleñer
okuşkay ele	baştagay ele

Olumsuz şekli: okubagay elem (okumasam), okubagay eleñ (okumasan), okubagay ele (okumasa); baştabagay elek (başlamasak), baştagay eleñer (başlamasınız), baştagay ele (başamasalar).

c. Fiillerin Birleşik Çekimi

1. Rivayet

Kırgız Türkçesinde rivayet birleşik çekimi “eken” (imiş) ve seyrek olarak “imiş” ile yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

Öğrenilen geçmiş zamanın rivayetinde “imiş” kulanılır.

açıptır imişmin (açmışmışım)	ketiptir imişmin (gitmişmişim)
açıptır imissiñ	ketiptir imissiñ
açıptır imiş	ketiptir imiş
açıptır imispiz	ketiptir imispiz
açıptır imisiñer	ketiptir imisiñer
açışiptır imiş	ketışiptir imiş

Görülen Geçmiş Zamanın Rivayeti

eken ile yapılır.

2. Tip Görülen Geçmiş Zamanın Rivayeti

cegen ekenmin (yemişim)	tökkön ekenmin (dökmüşüm)
cegen ekensiñ	tökkön ekensiñ
cegen eken	tökkön eken
cegen ekenbiz	tökkön ekenbiz
cegen ekensiñer	tökkön ekensiñer
cegen eken	tökkön eken

3. Tip Görülen Geçmiş Zamanın Rivayeti:

alçu ekenmin (alırımışım)	işteçü ekenmin (çalışırmışım)
alçu ekensiñ	işteçü ekensiñ
alçu eken	işteçü eken
alçu ekenbiz	işteçü ekenbiz
alçu ekensiñer	işteçü ekensiñer
alçu eken	işteçü eken

Şimdiki Zamanın Rivayeti

1. Tip Şimdiki Zamanın Rivayeti:

körüp catkan ekenmin (görüyormuşum)	okup turgan ekenmin (okuyorum)
körüp catasını	okup turgan ekensiñ
körüp catat	okup turgan eken
körüp catabız	okup turgan ekenbiz
körüp catasıñar	okup turgan ekensiñer
körüp catat	okup turgan eken

Gelecek Zamanın Rivayeti

alat ekenmin (alacakmışım)	bilet ekenmin (bileckmişim)
alat ekensiñ	bilet ekensiñ
alat eken	bilet eken
alat ekenbiz	bilet ekenbiz
alat ekensiñer	bilet ekensiñer
alışat eken	bilet eken

Geniş Zamanın Rivayeti

bolor ekenmin (olurmuşum)	kiyer ekenmin (giyermişim)
bolor ekensiñ	kiyer eken
bolor eken	kiyer eken
bolor ekenbiz	kiyer eken
bolor ekensiñer	kiyer eken
bolor eken	kiyer eken

Şart Kipinin Rivayeti

kelsem eken (alsaymışım)	körsöm eken (görseymışım)
kelseñ eken	körsöñ eken
kelse eken	körsö eken
kelsek eken	körsök eken
kelseñer eken	körsöñör eken
kelişse eken	körüşsö eken

Gereklik Kipinin Rivayeti**1. Tip Gereklik Kipinin Rivayeti**

alışım kerek eken (almalıymışım)	berişim kerek eken (vermeliyimişim)
alışının kerek eken	berişinin kerek eken
alışı kerek eken	beriş kerek eken
alışıbız kerek eken	berişibiz kerek eken
alışıñar kerek eken	berişinər kerek eken
alışı kerek eken	beriş kerek eken

İstek Kipinin Rivayeti**2. Tip İstek Kipinin Rivayeti**

cazmak ekenmin (yazmak niyetindeyim)
cazmak ekensiñ
cazmak eken
cazmak ekenbiz
cazmak ekensiñer
cazışmak eken

2. Hikâye

Hikâye çekimi “ele” (idi) kelimesiyle yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikayesi

açıptır elem (açmışım)	ketiptir elem (gitmişim)
açıptır eleñ	ketiptir eleñ
açıptır ele	ketiptir ele
açıptır elek	ketiptir elek
açıptır eleñer	ketiptir eleñer
açışıptır ele	ketişiptir ele

Görülen Geçmiş Zamanın Hikayesi**1. Tip Görülen Geçmiş Zamanın Hikayesi**

açtım ele (gülmüştüm)	baştadım ele (başlamışdım)
açtıñ ele	baştadıñ ele
açtı ele	baştadı ele
açtık ele	baştadık ele
açtıñar ele	baştadıñar ele
açıştı ele	baştasti ele

2. Tip Görülen Geçmiş Zamanın Hikayesi

cegen elem (yemiştüm)	tökkön elem (dökmüştüm)
cegen eleñ	tökkön eleñ
cegen ele	tökkön ele
cegen elek	tökkön elek
cegen eleñer	tökkön eleñer
cegisken ele	töküşkön ele

3. Tip Görülen Geçmiş Zamanın Hikayesi

alçu elem (alırdım)	işteçü elem (çalışırdım)
alçu eleñ	işteçü eleñ
alçu ele	işteçü ele
alçu elek	işteçü elek
alçu eleñer	işteçü eleñer
alışçu ele	işteçü ele

Şimdiki Zamanın Hikâyesi**1. Tip Şimdiki Zamanın Hikâyesi**

bara catkan elem (gidiyordum)	köre turgan elem (görüyordum)
bara catkan eleñ	köre turgan eleñ
bara catkan ele	köre turgan ele
bara catkan elek	köre turgan elek
bara catkan eleñer	köre turgan eleñer
bara catışkan ele	körüşö turgan elem

Gelecek Zamanın Hikâyesi

alat elem (alacaktım)	bilet elem (bilecektim)
alat eleñ	bilet eleñ
alat ele	bilet ele
alat elek	bilet elek
alat eleñer	bilet eleñer
alışat ele	bilişet ele

Geniş Zamanın Hikâyesi

turar elem (dururdum)	bara elem (giderdim)
turar eleñ	bara eleñ
turar ele	bara ele
turar elek	bara elek
turar eleñer	bara eleñer
turar ele	bara ele

Gereklik Kipinin Hikâyesi**1. Tip Gereklik Kipinin Hikâyesi**

alışım kerek ele (almalıydım)	berişim kerek ele (vermeliydim)
alışiñ kerek ele	berisiñ kerek ele
alışı kerek ele	berisi kerek ele
alışibiz kerek ele	berişibiz kerek ele
alışiñar kerek ele	berisiñer kerek ele
alışı kerek ele	berisi kerek ele

İstek Kipinin Hikâyesi

cazmak(çı) elem (yazmak niyetindeydim)
cazmak(çı) eleñ
cazmak(çı) ele
cazmak(çı) elek
cazmak(çı) eleñer
cazışmak(çı) ele

3. Şart

Kırgız Türkçesinde “bol-” filinin şart çekimi ile yapılır.

Görülen Geçmiş Zamanın Şartı**2. Tip Görülen Geçmiş Zamanın Şartı**

cegen bolsom (yediysem)	tökkön bolsom (döktüysem)
cegen bolsoñ	tökkön bolsoñ
cegen bolso	tökkön bolso
cegen bolsoñ	tökkön bolsok
cegen bolsoñor	tökkön bolsoñor
cegişken bolso	töküşkön bolso

3. Tip Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

alçu bolsom (alırdım)	işteçü bolsom (çalışırdım)
alçu bolsoñ	işteçü bolsoñ
alçu bolso	işteçü bolso
alçu bolsok	işteçü bolsok
alçu bolsoñor	işteçü bolsoñor
alışçu bolso	işteşçü bolso

Şimdiki Zamanın Şartı**1. Tip Şimdiki Zamanın Şartı**

bara catkan bolsom (gidiyorsam)	köre turgan bolsom (görüyorsam)
bara catkan bolsoñ	köre turgan bolsoñ
bara catkan bolso	köre turgan bolso
bara catkan bolsok	köre turgan bolsok
bara catkan bolsoñor	köre turgan bolsoñor
bara catışkan bolso	körüşö turgan bolso

Geniş Zamanın Şartı

alar bolsom (alırsam)	keler bolsom (gelirsem)
alar bolsoñ	keler bolsoñ
alar bolso	keler bolso
alar bolsok	keler bolsok
alar bolsoñor	keler bolsoñor
alışar bolso	keler bolso

d. imek ve iken Fiiliyle Yapılan İsim Çekimi

İsim çekiminde şimdiki zamana (veya geniş zamana) şahıs ekleri; geçmiş zamana ise *eken* ve *ele* getirilerek yapılır. Şart çekiminde ise *bolso* (olsa) kelimesi kullanılır.

1. Geniş (Şimdiki) Zaman

Kırgızım (Kırgız'ım)	okuuçumun (öğrenciyim)
Kırgızsın	okuuçusuñ
Kırgız	okuuçu
Kırgızbiz	okuuçubuz
Kırgızsıñar	okuuçusuñar
Kırgız(dar)	okuuçu(lar)

Teklik 2. şahsin nezaket şekli “Kırgızsın, okuuçusuz”; çokluk 2. şahsin nezaket şekli “Kırgızsızdar, okuuçusuzdar”dır.

Olumsuz şekli: Kırgız emesmin (Kırgız değilim), Kırgız emessiñ, Kırgız emes; okuuçu emesbiz (öğrenci değiliz), okuuçu emessiñer, okuuçu emes.

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zaman çekimi *eken* (imiş) ile yapılır.

bay ekenmin (zenginmişim)	caş ekenmin (gençmişim)
bay ekensiñ	caş ekensiñ
bay eken	caş eken
bay ekenbiz	caş ekenbiz
bay ekensiñer	caş ekensiñer
bay eken	caş eken

Olumsuz şekli: bay emes ekenmin (zengin değilmişim), bay emes ekensiñ, bay emes eken; caş emes ekenbiz (genç değilmişiz), caş emes ekensiñer, emes caş eken

3. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman *ele* (idi) ile yapılır.

okutuuçu elem (öğretmendim)	kart elem (ihtiyar idim)
okutuuçu eleň	kart eleň
okutuuçu ele	kart ele
okutuuçu elek	kart elek
okutuuçu eleňer	kart eleňer
okutuuçu ele	kart ele

Olumsuz şekli: okutuuçu emes elem (öğretmen değildim), okutuuçu emes eleň, okutuuçu emes ele; kart emes elek (ihtiyar değildik), kart emes eleňer, kart emes ele.

4. Şart

Kırgız Türkçesinde ismin şartı *bolso* ile yapılır. İşlek değildir.

cakşı bolsom (iyiysem)	caş bolsom (gençsem)
cakşı bolsoň	caş bolsoň
cakşı bolso	caş bolso
cakşı bolsok	caş bolsok
cakşı bolsoňon	caş bolsoňor
cakşı bolso	caş bolso

SIRA SİZDE

"caman" kelimesinin geniş (şimdiki), öğrenilen geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman ve şart kipinde şahıslara göre isim çekimini yapınız

Yapım Ekleri

Kırgız Türkçesinde görülen belli başlı yapım ekleri şu şekildedir.

1. İsimden İsim Yapan Ekler

+çA, +çO: Dil ve lehçe isimleriyle küçültme ifadeli isimler türetir: Kırgızça, Oruşça (rusça), Türkçö (Türkçe), Anglisçe (ingilizce), Türkmençö (Türkmence), mokoço (öcü, umacı), kipa (ince, nefis), belce (bel hızısı), kudaça (dünür), böyrömçö (eteğin önü).

+çAk: Küçültme ve sevgi ekidir: kelinçek (genç kadın), iniçek (kardeşliğiniz), kulunçak (taycık), tuyünçök (bohça), küpçök (küçük küp), cetkinçek (genç, yetişkin).

+çAn: Sıfat türetir: atçan (atlı, süvari), ışıkçan (ateşi yüksek), nayzaçan (dövüşken), orrukçan (hastalıklı), ışıkçan (ateşli), miltıkçan (tüfekli), ötükçön (çizmeli).

+çI, +çU: Meslek ve uğraşma ile ilgili isimler yapar: malçi (çoban), tegirmençi (değirmenci), motorcu (motorcu), dökönçü (dükkancı), ötükçü (kunduracı), kasapçı (kasap), pahtaçı (pamukçu), koçyu (koynun çobanı).

+çIk, +çUk: Daha çok küçültme eki olarak görev yapar: kölçük (gölcük), kapçık (torba), irimçık (peynir), çalçık (bataklık), botoçuk (deve yavrusu), oyuncuk (oyuncak).

+çII, +çUl: Bir şeye düşkünlük ve taraftarlık belirten isimler türetir: emgekil (çalışkan), uyuçul (uyukucu), konokçul (konuk sever), külküçül (çok gülen), kirçıl (çok kirli), Leninçil (Leninist), kapaçıl (sıkıntılı), Türkçül (Türkü seven).

+çIIIk: Meslek ve uğraşma isimlerini belirtir: talaaçılık (bozkırılık), kişiçilik (insancılık), Kırgızçılık (Kırgızcılık), tuugançılık (kardeşlik), adamgerçilik (insaniyet).

+dAş, +dOş; +tAş, +tOş; +lAş, +lOş: Eşlik, ortaklık bildirir: tilekteş (hemfikir), cerdeş (hemşehri), atalaş (kardeş), kepteş (musahip), keñeşteş (akıldaş), sözdöş (sohbet arkadaşı), rayondaş (hemşehri), coldoş (yoldaş), sanaalaş (fikirdaş).

+gİlt, +gUlt: Renk adlarında benzerlik ve yakınlık ifade eden kelimeler yapar: sargilt (sarımı), kizgilt (kırmızı), köögilt (mavimsi), bozgult (bozumturak).

+IrAAk, +UrOOk: Sıfatlarda karşılaştırma yapan bir ektir: tatturak (daha tatlı), biyigirek (daha büyük), kiçireek (daha küçük), cakşiraak (daha güzel), küctüüröök (daha güçlü).

+I_Ik, +I_Uk; +dI_Ik, +dU_Ik; +tI_Ik, +tU_Ik: Oldukça işlek bir ektir: balalık, eelik (iyelik), koyluk (koyunluk), cıldık (yıllık), endik (enlik), körkömdük (güzellik), caşlık (gençlik), başlık (başkan), kültük (lazımlık), töstük (demir zırh). Bu ek aynı zamanda Arapça mensubiyet (-i) ekini de karşılar: borborduk (merkezi), koomduk (kavmî, millî), uluttuk (millî).

+I_IUU; +dU_IU; +tU_IU: Sifat türetir: paydaluu (faydalı), tokoyluu (ormanlık), daamduu (lezzetli), akıldıuu (akıllı), ataktuu (ünlü), küçütüü (güçlü), kaygiluu (kaygılı).

+OO: Sayı adlarında ortaklık, beraberlik yapan ektir: biröö (her birisi), eköö (her ikiisi), üçöö (her üçü), altoo (her altısı).

+sIz, +sUz: Olumuzluk ifadesi taşırlar: caysız (yersiz), erksiz (iradesiz), küçüsüz (güçsüz), suusuz (susuz), caramsız (faydasız), esepsiz (hesapsız).

+ay: Akrabalık, sevgi ve kültürme fonksiyonunda adlar türeten bu ek ünlü uyumuna uymaz: agatay (ağabeycik), initay (kardeşcik), eketay (babacık), ceñetay (yengecik), tebetay (kalpak), kementay (keçe giyim).

2. İsimden Fiil Yapan Ekler

+A-, +O-: İsimlerden yapma ve olma bildiren fiiller türetir: tiše- (diş dök-), közö- (del), keze- (nişan al-), tünö- (tüne-), orno- (yerleş-), şatıra- (çatırda-), küçö- (güçlen-).

+Ay-, +Oy-: İsimlerden olma bildiren fiiller türetir: tasıray- (şış-, kabar-), tikirey (dimdik dur-), çoñoy- (art-, büyü-), büdüroy- (pürüzlen-), köböy- (çoğal-), azay- (azal-).

+dA-, +dO-: İsimlerden yapma bildiren fiiller türetir: dingilda- (çingirda-), meltilde (silme dol-), löküldö- (söverek üzerine atıl-), lipilda- (cabuk hareket et-).

+I-, +U-: Geçişli ve geçisiz fiiller türetir: caşı- (ağlamaklı ol-), taşı- (taş-), canı- (yanaş-), siltı- (hafifçe aksa-), üñü- (saplan-, del-).

+kAr-, +kOr-; +gAr-, +gOr-: İşlek değildir: başkar- (başa geç-, idare et-), sugar- (sula), atkar- (ata bindir-), otkor- (hayvan otlat-).

+IA-, +IO-; +dA-, +dO-; +tA-, +tO-: En çok görülen isimden fiil yapma ekidir: bayla- (bağla-), erkele- (nazlandır-), okşa-), oylo- (düşün-), ürgülüö- (uyukla-, pinekle-), akrımda- (yavaşla-), ketmende- (belle-, kaz-), koldo- (kolla-), ündö- (çağıır-, seslen-), taşta- (at-), iște- (işle-), otto- (otla-), üymöktö- (yığ-, kümele-).

+IAn-, +IOn-; +dAn-, +dOn-; +tAn-, +tOn-: naçarlaş- (köfüleş-), salgilaş- (patakla-), çataktaş- (sataş-), betteş- (yüzleş-), cooptoş- (sohbet et-), dostoş- (dostlaş-), salamdaş- (selamllaş-), kollektivdeş- (birleş-), cüzdöş- (yüzleş-), borbordoş- (merkezileş-).

+r- (+Ar-, +Or-, +Ir-): Vasif isimlerinden olma bildiren fiiller türetir: agar- (ağar-), kögor- (göger-; morar-), bozor- (bozar-), kaygır- (kaygilan-), cañır- (yenilen-), cakşır- (güzelleş-), kıskar- (kısal-).

+rA-, -rO-: İşlek değildir: maara- (mele-), kamaara- (endişelen-), möörö- (böğür-), kişiñkira- (hafifçe sıkıştır-).

+sI-, +sU-: İstek ve ihtiyaç bildiren fiiller türetir: sansı- (hesapsız bulun-), kişisi- (adam yerine koy-), borsu- (porsu-), öksü- (gevşe-; yetişeme-), erdemsi- (cesaret göster-), azgansi- (sapit-).

+sIrA-, +sUrA-: Yokluk, eksiklik bildiren fiiller türetir: kansıra- (kansızlaş-), uykusu- ra- (uykuda sayıklama-), alsıra- (takattan düş-), elsire- (milletini özle-), cetimsire- (ken-disini yetim hisset-).

3. Fiilden İsim Yapan Ekler

-Ak, -Ok: Daha çok işi veya hareketi yapanı ifade eder: konok (konuk), töşök (döşek), turak (durak, ikamet yeri), bıçak, catak (yatık), möörök (çok böğüren).

-çAk, -çOk: Bazı örneklerde ekin ünlüsü vurgudan dolayı uzayabilir: kemirçek (kıkırdak), erinçek (üşengen), tañılçak (bağ, deste), unutçaak (unutkan), könçök (kulak mesi), bölgök (parçacık), sogonçok (topuk, pençe), maktancaak (övüngen).

-dI, -dU: Fiilin ifade ettiği anlamla bağlantılı isimler yapar: urandı (harabe), kirindi (yabancı aileye katılan kişi), cugundu (yapışkan şey), bölündü (parça, kısım), çabındı (çayırlı), urundu (eziyet, vurma), çacındı (dağınık).

-gA, -gO: İşlek değildir: tabılga (veri, ganimet), debilge (hamle, gayret), ötölgö (tazminat), cürögö (alışkanlık), agılgı (sert, kalkan).

-gAk, -gOk; -kAk, -kOk: İsim ve sıfat türetir: taygak (kaygan), ilgek (çengel), sorgok (obur), çançakak (sancı), tepkek (kopuzun köprüsü), opkok (obur, doymaz).

-gI, -gU; -kI, -kU: Fiilin anlamıyla bağlantılı isimler türetir: şıpgı (süpürge), tamızgı (damllalık), süzgü (sık dişli tarak), açıtkı (maya), iritki (kargaşalık), sasılık (bozuk yumurta), külüklü (gülüş), uyku (uyku).

-gIç, -gUç; -kIç, -kUç: Nesne ve âlet adları türetir: cazgiç (yazıcı), sezgiç (kavrayışlı, anlayışlı), kuurguç (kepçe), süzgüt (balık ağı), açıkcı (açar, anahtar), tepkiç (basamak, merdiven), tüpküç (sacayağı).

-gIn, -gUn; -kIn, -kUn: Sıfat ve isim türetir: azgın (yolunu şaşırın), kezgin (seyahat), urgun (çok), sürgün, kaçın (kaçak), ketkin (kaçak, kaçın), tutkun (esir), türkün (türlü, çeşitli).

-Iç, -Uç: Soyut isimler türetir: süyünüç (sevinç), sagınıç (hasret), öküñüç (pişmanlık), bulganiç (bayağı, çirkin), korkunuç (korku, tehlike), köyüñüç (tasa, keder).

-k (-Ik, -Uk): Fiilin anlamıyla bağlantılı isimler türetir: artık (daha fazla), teşik (delik), capık (kapalı), buyruk, tüzük (düzgün, doğru), kazık (kama)

-m (-Im, -Um): Fiilin anlamıyla bağlantılı isimler türetir: basım (baskı), aşam (lokma), bütüm (hüküm, karar), bilim (bilgi), toktom (karar), cem (yem), ikim (çeviklik), kötörüm (çok zayıf, kötürum), uyum (teşkilat, kurum).

-mA, -mO: Aslen isim-fiil eki olan ek kimi kalıcı kelimeler de türemiştir: tuuma (doğma; çiplak), tizme (liste), boyomo (boyanmış, sahte), süzmö (süzme), aylanma (girdap), münözddömö (tasvir), başkarma (idareci)

-mAk: Aslen isim-fiil eki olan ek kimi kalıcı isimler de türemiştir: üymök (yiğin, küme), iymek (küpe), çakmak, ilmek (çengel, kanca), certmek (aşık oyununun bir safhası).

-mIş, -mUş: Aslen sıfat-fiil eki olan ek kimi kalıcı isimler de türemiştir: turmuş (hayat), kılmış (cinayet), cazmış (yazgı, kader), bolmuş (oluş), kidirmış (gezgin), körmüş (yenilik).

4. Fiilden Fiil Yapan Ekler

-dIr-, -dUr-, -tIr-, -tUr-: Ettirgen çatı ekidir: aldır-, bildir-, soydur- (hayvan kestir-), caktır- (yaktır-), keltir- (getir-), öltür- (öldür-), östür- (yetiştir-, büyüt-), kaltır- (bırak-).

-gIIA- ; -kIIA-: İşin hareketin, tekrarlandığını ve sıkça yapıldığını belirtir: müştagıla- (durmadan vur-), tartkila- (çekip dur-), keskile- (kesip dur-), çapkila- (vurup dur-), tepkile- (tekmele-).

-gIz-, -gUz-; -kIz-, -kUz-: Ettirgen çatı ekidir: algız- (aldır-), kirgız- (girdir-), turguz- (kaldır-), cürgüz- (yürüt-), catkız- (yatır-), cetskız- (ulaştır-), kutkız- (beklet-).

-l- (-Il-, -Ul-): Edilgen çatı ekidir: cazıl- (yazıl-), cabil- (örtül-), beril- (veril-), cetil- (varıl-), tögül- (dökül-), toktol- (dur-, durul-), koşul- (katıl-), koldonul- (kullanıl-).

-n- (-In-, -Un-): Fiillerde dönüşülük yapan ektir: kirin- (suya gir-, yılan-), muun- (boğul-), karan- (bakın-), ötün- (rica et-), urun- (çarp-), sögün- (sövün-), körün- (görün-), cuun- (yılan-), süylön- (azarla-), taşın-.

-r- (-Ir-, -Ur-): Ettirgen çatı ekidir: kaçır-, uçur-, citir- (yitir-), bütür- (bitir-), batır-, katır- (katlaştırt-).

-ş- (-ş-, -Uş-): İşteş çatı ekidir: attanış- (birlikte ata bin-), birgeleş- (birleş-), körüş- (görüş-), uçuraş- (karşılaş-, selamlas-), keliş- (anlaş-), karaş- (bakış-), çabış- (birlikte ot biç-).

-t- (-It-, -Ut-): Ettirgen çatı ekidir: sanat- (saydır-), kanat-, bayıt- (zenginleştir-), ürküt-, semirt- (beslet-), cogolt- (kaybet-).

Sıfat-Fiiller

Nesnelerin geçici hareket vasıflarını karşılayan fil şekilleridir. Kırgız Türkçesinde başlıca sıfat-fiiller şunlardır:

-Ar, -Or, -r: Geniş zaman sıfat-filidir: keler çak (gelecek zaman), bolor iş (olacak iş), uchar kuş, cürör col (yürünecek yol), kele cürör kişi (gelecek kişi), körör kün (görecek gün), körör köz (görür göz), kiyer kiyim (giyilecek elbise).

-bAs, -bOs; -pAs, -pOs: -Ar, -Or, -r ekinin olumsuzudur: aytilbas sıır (söylenmez sıır), bolbos iş (olmayacak iş), cañilbas caak (yamulmaz çene), müdürülös tuyak (sürçmez toynak), añdışbas abisin (beklenmeyen gelin), acıraspas dos (ayrılmaz dost), oksoşpos (benzesmez), öçpös ülgü (sönmez ülkü).

-gAn, -gOn; -kAn, -kOn: Geçmiş zaman sıfat-filidir: algan(alan), bergen (veren), cal-koolongon (tembellleşmiş), komuz çertken (kopuz çalan), kolxozdo bolgon cañılıktar (kol-hozda olan yenilikler), mezgilsiz oygongon baladay (zamansız uyanan çocuk gibi), ölgön arstandan tirüü çiçkan artık. (Ölmüş arsandan diri sıçan daha iyidir), süygön cigitiniz (sev-diğiniz genç), sandalıp cürgön bir eşek (başıboş gezen eşek), ötkön sezón (geçen sezón).

-OOçU, -UUçU, -çU: Geniş zaman sıfat-filidir: cabiluuçu (kaplayan, örten), çiguuçu (çıkan), oygo aluuçu iş (düşünülen iş), saktlooçu (saklayan, koruyan), iştelüüçü işteer (yapılacak işler), siylooçu (ağırlayan, ikram eden), es alcu uçur (dirlenecek zaman), aytıp berçü söz (söyleniverecek söz), ortodo turuuçu çoñ stol (ortada duran büyük masa), şaar-ga ketüüçü şosse col (şehire giden şose yol).

-A, -O; -y elek: Gelecek zaman sıfat-fil ekidir: kele elek çash bala (henüz gelmemiş olan genç çocuk), baştay elek sabak (henüz başlalmamış olan ders), iş cüzünö aşa elek okuya (henüz gerçekleşmemiş olay), tuuy elek uy (henüz doğmamış inek).

-GIs, -GUş: İşlek olmayan gelecek zaman sıfat-filidir: tabılgıs kişi (bulunmayacak kişi), unutulgus dos (unutulmayacak dost), köz körgüs, kulak ukkus cak (göz görmeyecek, kulak iştitmeyecek yer).

Zarf-Fiiller

Zarf-fiiller şahsa ve zamana bağlanmadan mücerret hareket hâli bildiren fil şekilleridir. Kırgız Türkçesindeki zarf-fil ekleri şunlardır:

-A, -O, -y: Tekrar gruplarında ve birleşik fil yapımında kullanılır: bara bara (gide gide), süylöy süylöy (konuşa konuşa), cıgila tura (düse kalka), çığa ber- (çıkiver-), Sabak bütö (ders bitince), cilmaya karadı (gülerek baktı), bara bara çeçiler (giderek çözülür), dos küydürö aytat, duşman küldürö aytat (dost yakarak söyler, düşman güldürerek söyler), can kıynalbay, cumuş bütþöyt (can üzülmenden iş bitmez), şektene karadı (şüphelenerek baktı).

-ArdA, -OrdO; -rdA: Kullanımı yaygın değildir: içerde (içerken), bararda (giderken), külördö (güllerken), kelerinde (geldiğinde), şaardan çığa bererde (şehirden çıkarken), na-nüştösün içerde (kahvaltısını yaparken).

-bAstAn, -bOstOn: Tarz bildiren bir zarf-fil ekidir: unçukpastan (ses çekarmadan), albastan (almadan), berbesten (vermeden), körböstön (görmeden), oynoboston (oynamadan), Marca esüçün ciybastan (Marca şşakınlığını atamadan), Akbara azuusun salbastan (Akbara dişlerini batırmadan), siz aytpastan murun (siz söylemeden önce)

-gAnçA ; -kAnçA: Zaman sınırlaması yapar: kelgençe (gelinceye kadar), oturgança (oturuncaya kadar), bergençe (verinceye kadar), Ürümçügö cetkençe (Urumçi'ye yetişinceye kadar), maktagança bar ekensin (övdükleri kadar varmışsun).

-gAndA ; -kAndA: İş ve hareketin zamanını bildirir: barganda (gittiğinde), kelgende (geldiğinde, gelince), ketkende (gittiğinde, gidince), açkanda (açılığında), Oorukanadan çıkkanda (hastaneden çıktığında), cagımsız sözdü ukkanda (yakışiksız sözü duyduğunda), uluu adam menen süylöşköndö (ulu kişi ile konuştuğunda)

-gAnI, -gOnU; -kAnI, -kOnU: Maksat, zaman sınırlaması ve işin olmak üzere olduğunu bildirir: alganı (almak için, alalı), bilgeni (bilmek için, bileli), körgönü (görmek için, göreli), açkanı (açmak için, açalı), tüskönü (inmek için, ineli), uçuraşkanı (selamlamak için), Şaardı kıldırganı ketişi (Şehri gezmek için gittiler), Alar ketip kalgani üç cil boldu (Onlar gideli üç yıl oldu), Kelgeni catışat (Gelmek üzereler).

-gIçA, -gUçA; -kIçA, -kUçA: Zaman bildirir: algıça (alincaya kadar), ölgüçe (ölünceye kadar), ketkiçe (gidinceye kadar), açıka (açincaya kadar), apam kelgiçe (annem gelinceye kadar), ceter cerime cetkiçe (gideceğim yere yetişinceye kadar).

-mAyInçA, -mOyUnçA: Zaman bildirir: almayınça (almadan), cetmeyinçe (ulaşmadan), aytmayınça (söylemeden), bolmoyunça (olmadan), körmöyüncé (görmeden), apam kelmeinçé (annem gelmeden), öz közüm menen körmöyüncö (kendi gözlerimle görmeden).

-p (-Ip, -Up): İşlek bir zarf-fil ekidir: alıp, kelip, körüp, okup (okuyup), saktap (saklayıp, koruyup). “m” ile biten fiillerde ekin ünlüsü düşer, fiilin ünlüsü uzar: tamıp > taamp (damlayıp), emip > eemp (emip), kömüp > köömp (gömüp), cumup > cuump (yumup). “p” ile biten fillerde, ekle fili kaynaşarak fiilin ünlüsü uzar: çapıp > çaaip (koşup), tapıp > taap (bulup), tepip > teep (tepip), öpip > ööp (öpüp).

Hareket Adları (İsim-Fiiller)

Kırgız Türkçesinde hareket adları iki türlü ekle yapılır.

1. -v: Diğer Türk lehçelerinde -v şeklinde olan bu ek Kırgız Türkçesinde düşer ve kendisinden önce gelen ünlü uzar. Bu ek mastar ekidir: baruv > baruu (gitmek), kelüv > kelüü (gelmek), kynav > kiynoo (eziyet etmek), ciynav > ciynoo (toplamak), süyüv > süyüü (sevmek), karav > karoo (bakmak), cazuv > cazuu (yazmak).

2. -ş (-Iş, -Oş, -Uş): Bu ek diğer Kıpçak grubu lehçelerinde olduğu gibi Kırgız Türkçesinde de hareket adı yapan bir ektir: soguş (çarpma), olturuş (oturuş), okuş (okuma, okuyuş), süyloş (konuşma), cürüş (yürüyüş), uruş (vuruş), barış (varma, varış) atkarılış (başarma, icra etme), ceş (yeme, beslenme).

Kelime Türleri

Zamirler

a. Kişi zamirleri

Kişi zamirleri Türkiye Türkçesindeki gibidir, sadece küçük ses değişiklikleri vardır: men, sen, al, biz, siz, alar.

Teklik 2. şahısta nezaket ifadesi için “siz”, çokluk 2. şahısta nezaket ifadesi için “sizder” kullanılır. Şahıs zamirlerinin hâl ekleryle birlikte kullanımı söyledir:

Tablo 7.2
Kırgız Türkçesinde Kişi
Zamirlerinin Hâl Ekleryle
Çekimi

Yalın h.	İlgî h.	Yük. h.	Yön. h.	Bul. h.	Ayr. h.
men	menin	meni	maga	mende	menden
sen	senin	seni	saga	sende	senden
al	anın	anı	aga	anda	andan
biz	bizdin	bizdi	bizge	bizde	bizden
siz	sizdin	sizdi	sizge	sizde	sizden
alar	alardin	alardı	alarga	alarda	alardan

b. Dönüşlülük Zamiri

Kırgız Türkçesinde dönüşlülük zamiri “öz”dür: özüm (kendim), özün, özü, özübüz, özünüz, özdürü/özülüörü).

Süygündügüm üçün künöölösön özüñ bil. (Sevdığım için ayıplayacaksan, kendin bilirsin).

Kuday bizdin kökürügübüzdö, al bizdin aň-sezimibiz arkıluu özübüzgö taasır etip turat.

(Tanrı bizim içimizde. O, bizim vicdanımız vasıtıyla bize tesir eder).

Özdörün közdöy çakırganday bolusat. (Kendilerine doğru çağrılmış gibi, geliyor).

c. İşaret Zamirleri

Kırgız Türkçesindeki işaret zamirleri şunlardır: bu, bul (bu), uşul (şu), uşu (şu), al (o), oşol (şu), tigi (o), beriki (şu, şuradaki), tigil (o), bular (bunlar), oşolor (onlar), uşular (şunlar), tigiler (onlar), tee (şu), teetegi (şu, şuradaki).

Al eköönün ortosundagi mamilesi uşul. (O ikisinin arasındaki muamele budur).

Munun da kızmat emgegi uşularga katar bar. (Bunun da hizmet yolu şunlarınki kadar var.)

Enesinin başına salar kayğıdan ulam keçirip surap, oşonu estedi. (Annesinin başına salacağı kayğıdan dolayı af dileyiip, bunu hatırladı.)

d. Belirsizlik Zamirleri

Kırgız Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır: biröö (biri), kimdir biröö (biri), kee biröösü (bazısı), bir nerse (bir şey), alda kanday (nasıl olduğu bilinmeyen), baarı (hepsi, herkes), bardığı (hepsi), camı (hepsi), bütkül (bütün), eçteme (hiçbir şey), barça (bütün), eç kim (hiç kimse), eç nerse (hiçbir şey), eç kaçan (hiçbir zaman), tükünkö (filanca).

Mindan özgü karaşar eçtemesi cok. (KTG, s. 340) “Bundan başka yardım edeceği hiçbir şeyi yok.”

İştegenin biröö üçün, üyrögönün özün üçün. (Çalıştığın birisi için, öğrendiğin kendin için).

Al baarınan murda keldi. (O, herkesten önce geldi).

Tez cardam maşinası kelip, eki-iç kişi meni kötüüp salganinan başka eç nerse bilbeym.

(Ambülânsin gelip, iki üç kişinin beni kaldırıp taşımalarından başka hiçbir şey hatırlamıyorum).

e. Soru Zamirleri

Kırgız Türkçesindeki belli başlı soru zamirleri şunlardır: kim, ne, emne (ne), kanday (nasıl), kaysı (hangi), kança (ne kadar), neçe (ne kadar).

Kaysıları keldi? Baarı keldi. (Hangileri geldi? Hepsi geldi.)

Tayataňdin üyünde dagı kim bar? (Büyükbabanın evinde başka kim var?)

Anı ukkanda emne deer eken? (Bunu duydugunda ne der acaba?)

Sıfatlar

a. Niteleme Sıfatları

Varlıkların özelliklerini, vasıflarını, yapılarını bildirirler: tuura sözdü kişi (açık sözlü kişi), körktü kız (güzel sonbahar), kümüş küzgü (gümüş ayna), üylü adam (evli adam), eski cündör (eski yünler), caklı kişi (iyi kişi), çoñ kubanç (büyük kıvanç) vs.

b. Belirtme Sıfatları

Belirtme sıfatları varlıkların yerlerini, sayılarını, soru durumlarını ve belirsizlik şekillerini belirtirler. Kendi arasında dörde ayrılır.

1. İşaret Sıfatları

Kırgız Türkçesindeki işaret sıfatları şunlardır: bu, bul (bu), uşul (şu), uşu (şu), al (o), oşo(l) (şu, işbu), tigi(l) (şu).

Oşol kündön baştап unutpaym. (O günden beri unutmuyorum).

Tigi emen cigaçın men oturguzgan elem. (Şu meşe ağacını ben dikmiştim).

Bul coldu mindan eki cil ilgeri salışkan. (Bu yolu bundan iki yıl önce yapmışlar).

Oşo zaman tonun çecip irgitip, tömön karay cügürüp cönüdü. (O anda paltosunu çıkarıp fırlatarak, aşağı doğru koşmaya başladı).

2. Sayı Sifatları

a. Asıl Sayı Sifatları

Küçük ses değişiklikleri dışında Türkiye Türkçesi ile aynıdır: Bir, eki, üç, tört, beş, altı, ceti, segiz, toguz, on, ciyırma (yirmi), otuz, kırk, elüü (elli), altmış (altmış), cetimiş (yetmiş), seksen, tokson, cüz, miň (bin), million, milliard.

b. Sıra Sayı Sifatları

Asıl sayı sıfatlarının üzerine -ıncı, -inci, -uncu, -ünçü ekleri getirilerek yapılır: birinci, altınçı, kırkıncı (kırkıncı), ekinçi (ikinci), üçüncü, cetinçi (yedinci), otuzuncu.

c. Kesir Sayı Sifatları

Nesnelerin parçalarını belirten sayı sıfatlarıdır. Kırgız Türkçesinde kesir sayı sıfatları ayrılmış hâl ekiyle yapılır: ekiden bir (ikide bir), törttön eki (dörtte iki), toguzdan tört (dokuzda dört). Şu örneklerde de kesir sayı ifadesi vardır: carım alma (yarım elma), çeyrek saat (çeyrek saat).

d. Ülestirme Sayı Sifatları

Ülestirme sayıları üst üste getirilen iki sayıdan ikincisinin ayrılmış hâli eki almasıyla yapılır: altı altidan (altışar), beş beşten (beşer), eki ekiden (ikişer), üç üçton (üçer), ceti citteden (yedişer), tört törttön kalem (dörder kalem).

3. Belirsizlik Sifatları

Nesneleri belirsiz olarak belirten sıfatlardır. Kırgız Türkçesindeki başlıca belirsizlik sıfatları şunlardır: kee bir (bazi), ayrim (bazı), ayrıcka köp (hayli), eş (hiç), cetişerlik (birçok), bir-az (biraz), bir top (birkaç, epey), köp (çok), neçe (nice), bir neçe (birkaç), bir katar (bir takım).

Siyada enenin kee bir kiyali, Kimka enenikine okşos. (Siyada ananın bazı hayalleri, Kimka ananının gibi).

Üydün çığış tarabındagi döñ simal tüzgö köp kişi çogulgan. (Evin doğu tarafındaki tebe gibi düzlige çok sayıda kişi toplanmış).

Bir top kündön beri Boston bel çecip töşögünö cata elek boluçu. (Birkaç günden beri Boston soyunup da yatağında yatmadı).

Nurbay mindan bir neçe kün murun keldi. (Nurbay, bundan bir kaç gün önce geldi).

4. Soru Sifatları

Nesneleri soru yoluyla belirten sıfatlardır. Kırgız Türkçesindeki belli başlı soru sıfatları şunlardır: kaysı (hangi), kanday (hangi), kança (kaç), neçe (kaç), neçençi (kaçınçı), kançançı kaçınçı

Kaysı cerde kanday komuzcu, kanday irçti bar? (Nerede, hangi kopuzcu, hangi sanatçı var?).

Bir kündö kança kilogrammadan paxta teresiz? (Bir günde kaç kilo pamuk topluyorsunuz?).

Kançançı kursta okuysuz? (Kaçınçı sınıfta okuyorsunuz?).

Zarflar

a. Zaman Zarfları

Fiilin anlamını zaman bakımından sınırlayan, etkileyen zarflardır. Kırgız Türkçesindeki başlıca zaman zarfları şunlardır: bugün (bugün), biltir (geçen yıl), erteñ (yarın), murun (önce, eskiden), eş kaçan (hicbir zaman), tün (gece), kündüz (gündüz), kiyin (sonra), dayım (daima), kışında, cayda (yazın), keç/keçinde (akşam), ar dayım (her zaman).

Erteñden baştap cazuuga olturam. (Yarından itibaren yazmaya başlıyorum).

Bügündön baştap ar dayım senin erkiñdemin. (Bugünden itibaren her daim senin emrindeyim).

Al tün oşo menen öttü. (O gece, öylece geçti).

Mindan arı biz eş kaçan colukpaybız. (Bundan sonra biz hiçbir zaman görüşmeyeceğiz).

b. Yer-Yön Zarfları

İşin, hareketin yerini ve yönünü belirten zarflardır. Kırgız Türkçesindeki başlıca yer-yön zarfları şunlardır: mında (burada), al cerde (orada), uşul cerde (şurada), tömön (aşa-ğı), cogoru (yükarı), içkeri (içeri), tışkarı (dışarı), ilgeri (ileri), art cak (geri), astı (alt), üst, mañday cak (karşı), öyüz (öte).

Oşo zaman tonun çeçip ırgitüp, tömön karay cügürüp cönüdü. (O anda paltosunu çıkışırıp fırlatarak, aşağı doğru koşmaya başladı).

Arı karay kirip ketiştii. (Öte tarafa girip gittiler).

Tömön karay, anan cogoru karay çigىştii. (Aşağı doğru, ondan sonra yukarı doğru çıktılar).

Ukkanındı koy, aylanayın, kel beri! (Duyduğunu bırak, kurban olayım, gel beri!).

c. Nitelik (Durum) Zarfları

Filin önünde hâl ve tavır ifade eden zarflardır. Kırgız Türkçesindeki başlıca durum zarfları şunlardır: daroo (derhal, hemen), kokustan (birden), kütüsüzden (birdenbire), birge (birlikte), miktı (güzel, iyi, sağlam), macbur bolgonduktan (mecburen), aşığış (acele), akırın (yavaş), uşunday (şöyle), başım (tez), anday (öyle), mınday (böyle), betme-bet (yüzyüze), araň (zorla), bekerge (boşuna).

Söz emne cönündö bolgonun Atay daroo tüşünö albadı. (Ne hakkında konuşulduğunu Atay hemen kavrayamadı).

Biz birge iştedik. (Biz birlikte çalıştık).

Al mınday boldu. (O, böyle oldu).

Men bilgen iş bolso uşunday bolsun. (AG, s. 55) (Benim bileceğim işse, böyle olsun).

Salamat miktı irdayt. (Salamat güzel şarkı söyleyler).

d. Miktar Zarfları

İş ve hareketin miktarını bildirir. Kırgız Türkçesindeki başlıca miktar zarfları şunlardır: az, eñ (en), dalay (peki çok), köp-köptön (çokça), ayabay (peki çok), abdan (çok), dağı (daha), az-azdan (azar azar), saal (azıcık),anca-minça (biraz), bir-az (biraz), köp (çok), cakşı (gayet), boluşunca (oldukça).

Ekööbüz orto kılımdarda caşap catpaganibızga abdan kubanam. (İkimizin orta asırlarda yaşamadığımıza çok seviniyorum).

Senden kat kelbegenden beri ataň ayabay kapa. (Senden mektup gelmediğinden beri, baban çok üzülüyör).

Siz tuuraluu köp söylöstük. (Sizin hakkında çok konuştuğum).

Magá karaganda sen cakşı bilesin (Bana nazaran sen iyi biliyorsun).

e. Soru Zarfları

Filin anlamını soru bakımından etkileyen zarflardır: kanday (nasıl), emne üçün (niye, niçin), kaçan (ne zaman), emne/emnege/nege (niçin, niye), emnelikten (niçin), kantip (nasıl), kaysı kezde (ne zaman), kança (ne kadar, kaç), kançalık (ne kadar).

Ordumdan kanday turganımı bilbeym. (Yerimden nasıl kalktığını bilmiyorum).

Meni süygöndöy **emne üçün** Acardı süybödüñ eken. (Beni sevdiğin kadar, Acar'ı niye sevmedin sanki).

Sabak kaçan baştaldi? (Ders ne zaman başladı?).

Kantip uçup ketiştii. (Nasıl uçup gittiler?).

Edatlar

Tek başlarına anlamları zayıf olan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan anlamlı kelime-lerle birlikte kullanılarak onları destekleyen, gramer vazifesi gören kelimelerdir. Ünlemeler, bağlaçlar ve son çekim edatları olmak üzere üç çeşit edat bulunmaktadır.

1. Ünlemler

His ve heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Kırgız Türkçesindeki başlıca ünlemler şunlardır:

a. Duygu Ünlemleri

Duygu ve heyecanları ifade için içten koparak gelen ünlemlerdir: ee (ha, işte, ya), oh, botom (vay), oy çırkin oy (vay gidi vay), apey (aboo), tek (dur hele), aldey-aldey (hu-huu), i/ii (aa), a/aa (aa), o (ah), oy (oy, vay), ay (ay, vay).

O, köp ooruyt. (Ah, çok ağrıyor).

Oo, kanday suluu kız! (Oo, ne kadar güzel kız!).

Apey, men emne bolgonmun! (Aboo, ben ne olmuşum!).

Tek, çukulaşpay tınc oturgula. (Dur hele, acele etmeden, sakin otur).

b. Seslenme Ünlemleri

Hitap için kullanılan ünlemlerdir: a (hey), ay (hey), e (ey, hey), ey, i/ii (hey), o (hey), oy (oy, hey).

Oy, emne olturasıñ? (Hey, ne oturuyorsun?).

A, Ömürbek, kandaysın? (Hey, Ömürbek nasılsın?).

İi, saga emne boldu? (Hey, sana ne oldu?).

c. Sorma Ünlemleri

Sorma ifade eden, soru için kullanılan ünlemlerdir: Soru için *kana* (hani) kelimesi kullanılır.

Kana, kelgen cok. (Hani, gelmedi?).

d. Gösterme Ünlemleri

Birini, bir şeyi göstermek için kullanılan, işaret sırasında başvurulan ünlemlerdir: mina (iste), minakey (iste), tee (ta).

Mına bul kişi aytty. (İste bu kişi söyledi).

Tee tigil cakta turat. (Ta, diğer tarafta duruyor).

e. Cevap Ünlemleri

Tasdik veya onay ifade eden ünlemlerdir: ooba (evet), cok (yok, hayır), albette (elbette), ariyne (elbette), sözsüz (şüphesiz, elbette), makul (tamam), iras (doğru), carayt (doğru, uygun), mümkün (tamam, olur).

Bügün mektepke kettiñbi? **Ooba, kettim.** (Bugün okula gittin mi? Evet, gittim).

Anı kördüñbü? -**Cok,** körö elekmin. (Onu gördün mü? Yok, henüz görmedim).

Ariyne, biz baaribiz ketebiz. (Elbette, biz hepimiz gideceğiz).

Munu okuysuñbu? -**Sözsüz** (Bunu okuyacak mısın? -Şüphesiz).

2. Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir. Kırgız Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlardır..

a. Sıralama Bağlaçları

Art arda gelen unsurları, kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlardır: cana (ve), menen (ile), da (ve).

Üydö beş kişi bar. Atam, apam, ecem, inim **cana** men. (Evde beş kişi var. Babam, annem, ablam, kardeşim ve ben).

Çoñ atam menen çoñ enem aylda turuşat. (Dedem ile ninem köyde yaşıyorlar).

Apası ölgöndön beri atası eköö кудüp da bütüştü. (Annesi öldüğünden beri babasıyla ikisi yiprandılar ve tükenip bittiler).

b. Denkleştirme Bağlaçları

Birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbirene bağlayan, bir-biriyle karşılaştırılan bağlaçlardır: ce (veya, ya da), caki (veya, ya da), ce bolboso (veyahut da).

Körgön caki ukkan kişi bar eken? (Gören ya da duyan kişi var mı acaba?).

Alar erteñ ce bürsügün kelişet. (Onlar yarın veya özür gün gelecekler).

c. Karşılaştırma Bağlaçları

Karşılaştırılan iki veya daha çok unsuru, dil birliğini birbirine bağlayan bağlaçlardır: da (da), da...da, arı...arı (bazi...bazi), ce ... ce (ya ... ya), arı ... arı (hem ... hem), narı ... narı (hem ... hem), ...da ...da, meyli ... meyli (ister), ne ... ne.

Meyli kiş, meyli caz bolsun, kelip turgula! (İster kiş, ister yaz olsun, gelip gidiniz).

Men bul kızdı cakçı köröm, arı suluu, arı aklduu. (Ben bu kızı seviyorum. Hem güzel, hem de akıllı).

Kanıbız da bir, canıbız da bir. (Kanımız da bir, canımız da bir).

d. Cümle Başı Bağlaçları

Cümle başı bağlaçları, cümleleri anlam bakımından birbirine bağlarlar: antkeni (çünkü), antkeni menen (ancak), ce (yoksa), ce bolboso (yoksa), balkim (belki), degen menen (bununla birlikte), körsö (meger), lekin (lakin), oşentsa da (böyle olsa da, buna rağmen), oşonduktan bu yüzden), sebebi (çünkü), a tügül (hatta), al emi (ama), andıktan (bu yüzden), birok (fakat), eger (eğer), ele (sadece).

Antkeni kudaydin kudaylığı süyüü arkuluu gana bilinet. (Çünkü, Tanrı'nın Tanrılığı yalnız sevgi yoluyla biliniyor).

Birok anin natycasın kelerki cazdan erte küttüögö mümkün emes boluçu. (Fakat, onun sonucunu gelecek yazdan önce beklemek mümkün değildi).

Al emi bala emes. (Ama çocuk değil).

Körsö, al bizdin köködö çağayı eken. (Meğer, o bizim sokakta oturuyormuş).

e. Sona Gelen Bağlaçlar

Bunlar kelimelerin sonuna gelerek pekiştirme işleviyle kullanılırlar: da (dahi, bile), bolso (ise), dagı (dahi, bile, yine), dele/dale (dahi, bile, hele), ele (da, da, daha), eken (ki, acaba).

Anın pikiri kanday ekenine biri da kızıkpadı. (Onun fikrinin ne olduğunu bir kişi bile merak etmedi).

Sen dagı calgız kaldıñ. (Sen bile yanlış kaldın).

Anı sezüü ança dele kiyin emes. (Onu hissetmek o kadar da zor değil).

Men bolso acaldın oguna kabildim. (Ben ise ecelin okuna kapıldım).

3. Son Çekim Edatları

İsim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümledeki diğer kelimeler arasında anlam ilişkisi kurulan, gramer görevli müstakil kelimelerdir. Kırgız Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları şunlardır:

a. Yalın ve ilgi halinden sonra kullanılanlar: arkuluu (sayesinde), sımak (gibi), üçün (için), tuuraluu (hakkında), cönündö (hakkında), söröy (gibi), sekildüü (gibi), çalış (gibi), sıyaktuu (gibi), sımal (gibi), sıñar (gibi), menen (ile), sayın (her, -dikça), boyu, boyunça (boyunca, doğrultusunda), boydon (gibi, şekilde).

Sapar medsestra arkuluu eki üç colu zvonit ettirdi. (Sapar, hemşire vasıtasiyla iki üç kez telefon ettirdi).

Irakmat, men başka maşına menen kiteyin. (Teşekkür ederim, ben başka araba ile gideyim).

Siz sıyaktular az emes. (Sizin gibiler az değil).

Siz tuuraluu köp söylöstük. (Sizin hakkınızda çok konuştuğum).

Birok, men Sulayman üçün ölgüm kelbeyt, anı körgüm kelet. (Fakat, benim Sulayman için ölesim gelmiyor, onu göresim geliyor).

b. Yönelme halinden sonra kullanılanlar: caraşa (göre), cete (kadar), karay (doğru), maał (doğru), taman (doğru), deyin (değin, kadar), çeyin (kadar), deyre (kadar), karagan-da (nazaran), karata (göre).

Sözgö caraşa söz aytpasa, sözdün atası ölüöt. (Söze göre söz söylenmezse, sözün babası ölüür).

Tünkü saat üçkö deyre iștep olturdum. (Dün saat üçe kadar çalıştım).

Türk cazuusu Orhon (Mongolstandın aymagında) özönön tartıp, Dunaya deyre taralgan.
(Türk yazısı Orhun (Moğolistan'ın içinde) nehrinden başlayıp, Tuna'ya kadar yayılmıştır).

Apamdi ayilga cete cetkirip bardım. (Ablamı köye kadar uğurladım).

Kündögikö karaganda bugün erte oygondu. (Her günküne nazaran bugün erken uyandım).

c. **Ayrılma halinden sonra kullanılanlar:** başka, beri, arı (öte, öteye), narı (başka, sonra, öte), soñ (sonra), aşa (aşkın, fazla), aşık (aşkın, fazla), aşuuun (aşkın, fazla), baştap (beri), özgö (başka), beter (beter, fazla), bölök (başka), kiyin (sonra), körö (göre), murun (önce), murda (önce), tişkarı (haricinde), erte (önce), ilgeri (evvel).

Canımda Mariya İvanovnadan başka eş kim çok. (Yanımda Mariya İvanovna'dan başka hiç kimse yok).

Andan beri on beş cildan aşuuun ubakıt öttü. (O zamandan beri on beş yıldan fazla zaman geçti).

Özüñdön özgö kimge aytam? (Kendinden başka kime söylüyorum?).

Mindan körö al caklı. (Buna göre o daha güzel).

Atasının miner atınan bölök eş nersesi çok. (Babasının binek atından başka hiçbir şeyi yok).

Özet

Kırgız adını açıklamak

Eski Çin, Yunan, Göktürk, Arap, Çağatay, Acem ve Moğol kaynaklarında geçen "Kırgız" boy adı ile ilgili pek çok tahlil ve değerlendirme yapılmış ancak kesin bir yargıya varılamamıştır. Kırgız adı Çin kaynaklarında, Hakas veya Keges olarak geçmektedir. Ruslar bir müddet Kazaklara da Kırgız demişlerdir. Kırgız adıyla ilgili görüşlerin çoğu halk etimolojisine dayanmaktadır. L. Ligeti ise en eski metinlerden itibaren "kırkız" şeklinde görülen kelimenin "kırk" sayısına (i)z çoğul eki getirilerek genişletildiğini ve kelimenin "kırklar" anlamına geldiğini belirtmektedir. Ligeti'nin bu görüşü, en fazla kabul gören teoridir.

Kırgız Türklerinin tarihini anlatmak

Kırgız Türkleri, Türk tarihinin bilinen en eski kavimlerinden birisidir. Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre, Kırgız Türkleri ilk devletini MÖ III. asırda kurmuştur. Çin kaynaklarında "Hakas Devleti" adıyla anılır. VI. yüzyılda Kırgızlar, Göktürklerin hakimiyeti altına girerler. VIII. yüzyılda Uygur Türkleriyle birleşerek Göktürk İmparatorluğu'na son verirler. Bir asır sonra da Kırgız Türkleri, Uygur Türklerini yenerken Kırgız Devletini kurarlar. Bu devlet X. yüzyılda Kara Hitaylar tarafından ortadan kaldırılır. Daha sonra, X.-XII. yüzyıllarda Karahanlılara tabi olurlar. Bu yıllarda İslam dinini kabul ederler. XIII. ülkeyi Moğollar istila eder. Daha sonra Çağatay Devleti'nin himayesine girerler. XVIII. yüzyılda Türkistan'da teşekkül eden hanlıklara tabi olurlar. Ülkeleri 1860-1881'de Ruslar tarafından işgal edilir. 1916'da Çar hükümetine karşı ayaklanırlar. XX. yüzyılın başında diğer Türkistan cumhuriyetleriyle beraber Rusya Federasyonu'na bağlanır. 1936'da Sovyetler Birliği cumhuriyeti olur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur.

Kırgız Türkçesini tanımlamak

Bugün coğulluğu Kırgızistan'da yaşayan Kırgız Türklerinin konuştuğu bir lehçe olup Kipçak grubu lehçeleri içerisinde yer alır. Kipçak grubu lehçeleri içerisinde en çok Kazak Türkçesine yakındır. Kuzey, güneydoğu ve güneybatı olmak üzere üç ana ağıza ayrılır. Tarihî olarak üç gelişim devresi içerisinde ele alınır: 1. Eski Kırgız Türkçesi (VII.-IX. yüzyıllar); 2. Orta Kırgız Türkçesi (X.-XV. yüzyıllar); 3. Yeni Kırgız Türkçesi (XV. yüzyıldan sonra). 1924-1928 yılları arasında

Arap alfabetesini, 1928-1940 yılları arasında Latin alfabetesini kullanmışlar, 1940'tan sonra da Kiril alfabe sine geçmişlerdir. Kırgız Türkleri, bugün de Kiril alfabetesini kullanmaktadır. 21 Ağustos 1991 Kırgızistan bağımsızlık bildirgesi ile Kırgız Türkçesi resmî dil olarak ilan edilmiştir.

Kırgız edebiyatını açıklamak

XX. yüzyıla kadar yazılı edebiyatları olmayan Kırgız Türklerinin çok zengin bir halk edebiyatı vardır. Halk edebiyatına nazım türleri hakimdir. Halk edebiyat türleri içerisinde destan ve halk hikâyeleri önemli bir yer tutar. Destanlar arasında, Manas Destanı Kırgız sözlü edebiyatının şaheseri ve aynı zamanda dünya edebiyatının en uzun destanıdır. Kırgızlarda yazılı edebiyat 1920'lardan sonra gelişmeye başlamıştır. 1920'li ve 1930'lu yıllarda Sovyet rejimine uygun bir edebiyat meydana getirilir. 1950'li yıllarda gelenekçilik ve yenilikçilik konuları tartışılmaya başlanır. Kırgız edebiyatının en büyük ismi, Cengiz Aytmatov'dur. Aytmatov, dünyanın en büyük romancılarından birisi olarak kabul edilmektedir. Aytmatov'un eserleri yetmiş ülke diline çevrilmiştir.

Kırgızistan cumhuriyetinin yerini belirlemek

Batı Türkistan'ın doğusunda 70° - 80° doğu boylamı ile 43° - 89° kuzey enlemleri arasında bulunan Kırgızistan; kuzeyden Kazakistan'la, batıdan Özbekistan'la, güneyden Tacikistan'la, güneydoğu ve doğudan da Doğu Türkistan ile komşudur. Doğubatı yönündeki uzunluğu 900 km, kuzey-güney yönündeki uzunluğu 410 km. olan Kırgızistan'ın yüz ölçümü 198.500 km^2 dir. Kırgızistan'ın bağımsızlık tarihi 31 Ağustos 1991'dir. İdari olarak yedi bölgeye ayrılmıştır: Çüy, Isık-Köl, Narın, Calabad, Batken, Talas ve Oş. Kırgızistan Cumhuriyeti'nin nüfusu bugün 4.5 milyonu aşmış durumdadır. Kırgız Türklerinin 2.228.482'si Kırgızistan'da yaşamakta ve ülke nüfusunun % 52.3'ünü meydana getirmektedir. Kırgızistan'ın ekonomisi başta hayvancılık olmak üzere tarıma dayanmaktadır. Ülke ulaşımında demir ve kara yolu önemlidir.

Kırgız Türkçesi gramerini sınıflandırmak

I. Ses Bilgisi

Ünlüler: Kırgız Türkçesinde sekiz ünlü bulunmaktadır: a, e, i, ī, o, ö, u, ü

Büyük Ünlü Uyumu: Sağlam bir şekilde islemektedir.
Küçük Ünlü Uyumu: Türk lehçeleri içerisinde en sağlam olduğu lehçedir.

Ünsüzler: Kırgız Türkçesinde 20 ünsüz vardır. Çift ses degerine sahip Ī (yo), ĪI (ts), ĪI (şç), IO (yu), YA (ya) ses işaretleri de vardır.

Ünsüz Uyumu: Tam olarak islemektedir.

II. Şekil Bilgisi

İsim Çekim Ekleri:

Çokluk Eki: +lAr; +dAr, +tAr; +lOr, +dOr, -tOr

İyelik Ekleri: 1. teklik +m, 1. çokluk +bIz, +bUz; 2. teklik +ñ, 2. çokluk +ñIz, +ñUz; +ñAr, +ñOr; +ñIzdAr, +ñUzdOr; 3. teklik +I, +U; +sI, +sU; 3. çokluk +I, +U; +sI, +sU

Hál Ekleri:

a. Yalın hál: *Eksizdir*.

b. İlgi hálı: +nIn, +nUn; +dIn, +dUn; +tIn, +tUn

c. Yükleme hálı: +nI; +dI, +tI; +nU, +dU, +tU

d. Yönelme hálı: +gA; +gO; +kA, +kO

e. Bulunma hálı: +dA; +dO; +tA; +tO

f. Ayrılma hálı: +dAn, +dOn; +tAn, +tOn; +An

g. Eşitlik hálı: +çA; +çO; +dAy, +tAy, +tOy

h. Vasita hálı: *menen*

Aitlik eki: +kI, +kU; +gI, +gU

Soru eki: -bI, -bU; -pI, -pU

Fiił Çekim Ekleri:

Şahis Ekleri:

a. Zamir Kökenli Şahis Ekleri: 1. teklik -mIn, -mUn, m; 1. çokluk -bIz, -bUū; 2. teklik -sIn, -sUn; 2. çokluk -sInAr, -sUnOr; -sIzdAr, -sUzdOr; sIz, sUz; 3. teklik -ø, 3. çokluk -ş

b. İyelik Kökenli Şahis Ekleri: 1. teklik -m, 1. çokluk -k; 2. teklik -ñ, 2. çokluk -ñAr, -ñOr; -ñIzdAr, -ñUzdOr; -ñIz, -ñUz; 3. teklik -ø, 3. çokluk -ş

c. Emir Kökenli Şahis Ekleri: 1. teklik -Aym, -OyUn; -yIn, -yUr; 1. çokluk -Alk, -OlUk; -Al, -OIU; 2. teklik -ø, 2. çokluk -gIlA, -gUla; -ñIzdAr, -ñUzdOr; -ñIz, -ñUz; 3. teklik -sIn, -sUn, 3. çokluk -ş-sIn, -ş-sUn

Zaman ve Şekil Ekleri:

a. Bildirme Kipleri

Öğrenilen Geçmiş Zaman: -(i)ptIr, -(U)ptUr

Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman: -dI, -dU; -tI, -tU;

-gAn, -kAn; -gOn, -kOn; -çU

Şimdiki Zaman: *fiil + (i)p otur-, cat-, cür-, tur- + a (e, o, ö, y) + şahis eki; -OOdO; -UUdA*

Gelecek Zaman: -A, -O; -y

Geniş Zaman: -Ar, -Or; -r

b. Tasarlama Kipleri

Şart Kipi: -sA, -sO

Gerekilik Kipi: -(I)ş, -(U)ş+kerek/zarıl/lazım; *fiil+OO/-UU+iyelik eki+kerek/zarıl/laazım; fiil ismi+ yönelme hálı eki+ tiyış*

Emir Kipi: Emir kipinde her şahsin ayrı bir eki vardır.

İstek Kipi: *fiil+gI (-kI)+iyelik eki+bar/kelet; mAk(I), -mOk(çU); -gAy ele+iyelik kökenli şahis eki*

Fiillerin Birleşik Çekimi

Kırgız Türkçesinde birleşik çekim: Rivayet eken (nadi- ren imiş) ile yapılır. Hikâye *ele* ile yapılır. Şart *bol-* fiili-nin şart çekimi ile oluşturulur.

i- ve iken İle Yapılan İsim Çekimi

Şimdiki zamanda (veya geniş zamanda) şahıs ekleri; geçmiş zamanda *eken* ve *ele*, şart çekiminde ise *bolso* kullanılır.

Yapım Ekleri:

İsimden İsim Yapan Ekler: +çA, +çO; +çAk; +çAn; +çI, +çU; +çIk, +çUk; +çIl, +çUl; +çIllk; +dAş, +dOs; +tAş, +tOs; +tAş, +tOs; +gIlt, +gUlt; +IrAAk, +UrO- Ok; +llk, +lUk; +dIk, +dUk; +tlk, +tUk; +lUU; +dUU; +tUU; +OO; +sIz, +sUz; +ay

İsimden Fiil Yapan Ekler: +A-, +O-; +Ay-, +Oy-; +dA-, +dO-; +I-, +U-; +kAr-, +kOr-; +gAr-, +gOr-; +lA-, +lO-; +dA-, +dO-; +tA-, +tO-; +lAn-, +lOn-; +dAn-, +dOn-; +tAn-, +tOn-; +r- (+Ar-, +Or-, +Ir-); +ra-, -rO-; +sI-, +sU-; +sIrA-, +sUrA-

Fiilden İsim Yapan Ekler: -Ak, -Ok; -çAk, -çOk; -dI, -dU; -gA, -gO; -gAk, -gOk; -kAk, -kOk; -gI, -gU; -kI, -kU; -gIç, -gUç; -kIç, -kUç; -gIn, -gUn; -kIn, -kUn; -Iç, -Uç; -k (-Ik, -Uk); -m (-Im, -Um); -mA, -mO; -mAk; -mIş, -mUş

Fiilden Fiil Yapan Ekler: -dIr, -dUr; -Ir, -tUr; -gIlA- ; -kIlA- ; -gIz-, -gUz-; -kIz-, -kUz-; -l- (-Il-, -Ul-); -n- (-In-, -Un-); -r- (-Ir-, -Ur-); -ş- (-ş-, -Uş-); -t- (-It-, -Ut-)

Sifat-Fiiller: -Ar, -Or, -r; -bAs, -bOs; -pAs, -pOs; -gAn, -gOn; -kAn, -kOn; -OOçU, -UUçU, -çU; -A, -O; -y elek; -GIs, -GUs

Zarf-Fiiller: -A, -O, -y; -Arda, -OrdO; -rdA; -bAstAn, -bOstOn; -gAnçA ; -kAnçA ; -gAndA ; -kAndA; -gAnI, -gOnU; -kAnI, -kOnU; -gIçA, -gUçA; -kIçA, -kUçA; -mAyInçA, -mOyUnçA; -p (-Ip, -Up)

Hareket Adları (İsim-Fiiller): -v; -ş (-Iş, -Oş, -Uş)

III. Kelime Türleri

Zamirler

- a. Kişi Zamirleri: *men, sen, al; biz, siz, alar*
- b. Dönüşlüük Zamiri: *öz*
- c. İşaret Zamirleri: *bu, bul (bu), uşul (şu), uşu (şu), al (o), oşol (şu), tigi (o), beriki (şu, şuradaki), tigil (o), bular (bunlar), oşolor (onlar), uşular (şunlar), tigiler (onlar), tee (şu), teetegi (şu, şuradaki).*
- d. Belirsizlik Zamirleri: *biröö (biri), kimdir biröö (biri), kee biröösü (bazısı), bir nerse (bir şey), alda kanday (nasıl olduğu bilinmeyen), baari (hepsi, herkes), bardığı (hepsi), cami (hepsi), bütkül (bütün), eçteme (hiçbir şey), barça (bütün), eç kim (hiç kimse), eç nerse (hiçbir şey), eç kaçan (hiçbir zaman), tüküncö (filanca).*
- e. Soru Zamirleri: *kim, ne, emne (ne), kanday (nasıl), kaysı (hangi), kança (ne kadar), neçe (ne kadar).*

Sifatlar

Kırgızcada kullanılan *Niteleme* ve *Belirtme* sıfatları

Zarflar

Kırgızcada kullanılan *Zaman Zarfları*, *Yer-Yön Zarfları*, *Nitelik (Durum) Zarfları*, *Miktar Zarfları*, *Soru Zarfları*

Edatlar

Kırgızcada kullanılan *Ünlemeler*, *Bağlaçlar* ve *Son Çekim Edatları*

Kendimizi Sınayalım

- 1.** Kırgız Türkçesi aşağıdaki lehçelerden hangisine daha yakındır?
- Türkiye Türkçesi
 - Kumuk Türkçesi
 - Uygur Türkçesi
 - Azerbaycan Türkçesi
 - Kazak Türkçesi
- 2.** Aşağıdaki eserlerden hangisi Cengiz Aytmatov'a ait değildir?
- Yüzyüze
 - Abay Yolu
 - Dişi Kurdun Rüyaları
 - Toprak Ana
 - Gün Olur Asra Bedel
- 3.** Aşağıdaki uzun ünlülerden hangisi Kırgız Türkçesinde bulunmaz?
- ıı ünlüsü
 - oo ünlüsü
 - uu ünlüsü
 - ee ünlüsü
 - öö ünlüsü
- 4.** Ünsüzlerin özellikleri dikkate alındığında aşağıdaki kelimelerin hangileri Kırgız Türkçesinde bulunabilir?
- jürök, too, kirek, boyun
 - cürök, tov, kerek, muyun
 - cürök, too, kerek, moyun
 - yürök, too, gerek, boyun
 - cürök, tav, kerek, boyın
- 5.** Aşağıdaki kelimelerden hangisi ünsüz uyumuna uyamaktadır?
- kımızga
 - topko
 - karındaş
 - keneşdeş
 - coldoş
- 6.** Aşağıdakilerin hangisinde emir kipi eki almış bir kelime bulunmaktadır?
- aluuga tiyişpiz
 - tüşünsöñ
 - okugula
 - aytpassiñ
 - kelerbiz
- 7.** “bay ekenmin” ifadesinin karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- zenginmişim
 - baygınmışım
 - zengindim
 - zengin iken
 - baygındım
- 8.** Aşağıdaki kelimelerden hangisi “isimden isim yapan ek” almıştır?
- köböygön
 - coldoş
 - catak
 - kaçkin
 - buyruk
- 9.** Aşağıdaki cümlelerin hangisinde belirsizlik zamiri vardır?
- Tayatañdin üyünde dagı kim bar?
 - Oşol kündön baştap unutpaym.
 - Erteñden baştap cazuuga olturam.
 - Kögön caki ukkan kişi bar eken?
 - Al baarınan murda keldi.
- 10.** Aşağıdaki cümlelerin hangisinde sıralama bağlacı vardır?
- Irakmat, men başka maşına menen kiteyin.
 - Sen dagı calgız kaldıñ.
 - Körsö, al bizdin köçödö çağayı eken.
 - Çoñ atam menen çoñ enem ayılda turuşat.
 - Kanibiz da bir, canibiz da bir.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarları

1. e Yanınız yanlış ise “Kırgız Türkçesi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanınız yanlış ise “Kırgız Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanınız yanlış ise “Ünlüler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanınız yanlış ise “Kırgız Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. d Yanınız yanlış ise “Ünsüz Uyumu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. c Yanınız yanlış ise “Şahıs Ekleri ve Tasarlama Kipleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. a Yanınız yanlış ise “Eken ve Ele Fiiliyle Yapılan İsim Çekimi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanınız yanlış ise “Yapım Ekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. e Yanınız yanlış ise “Zamirler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d Yanınız yanlış ise “Bağlaçlar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarları

Sıra Sizde 1

Kelimelerin çokluk eki almış şekilleri şu şekildedir: konoktor, esepter, akındar, kitemper, ayıldar, cooptor, sözdör, cürökktör, koldor, caştar, cerler, küyölör, işter.

Sıra Sizde 2

“caman” kelimesinin geniş (şimdiki), öğrenilen geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman ve şart kipinde şahislara göre çekiği şu şekildedir:

Geniş (şimdiki) Zaman	Öğrenilen geçmiş zaman
camanmin	caman ekenmin
camansıñ	caman ekensiñ
caman	caman eken
camanbız	caman ekenbız
camansiñar	caman ekensiñer
caman(dar)	caman eken

Görülen Geçmiş Zaman	Şart Kipi
caman elem	caman bolsom
caman eleñ	caman bolsoñ
caman ele	caman bolso
caman elek	caman bolsok
caman eleñer	caman bolsoñor
caman ele	caman bolso

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Alkaya, E. (2007). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, Manas Yay., Elaziğ.
- Başdaş, C.- Kutlu, A. (2004). *Kırgız Türkçesi Grameri*, Diyarbakır.
- Bozkurt, F. (2005), *Türklerin Dili*, Kapı Yay., İstanbul.
- Buran, A. (2010), *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ Yay., Ankara
- Doğan, L.- Durmuş, O.- Hünerli B.- Şuataman, Ö.- Efendiye, A. (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yay., İstanbul.
- Ercilasun, A. B. (1993). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, KB Yay., Ankara.
- İnan, Abdulkadir (1987). “Kırgızlar”, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Basimevi, Ankara, 1987, s. 39-44.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (1991), C. I-II, KB Yay., Ankara.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri*, Akçağ Yay., Ankara.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2007). “Kırgız Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 481-542..
- Kultayeva, Ü. (2008). *Kırgızça Süylüşözü*, Bişkek.
- Li, Yong-Söng (2004). *Türk Dillerindeki Sontakilar*, Kebikeç Yay., İstanbul.
- Ligeti, L. (1925). “Kırgız Kavim İşminin Menşei”, *Türkiyat Mecmuası*, I, 1925, s. 235-249.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay., Ankara 1998.
- Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri.
- Özkan, N. (2003). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara.
- Saray, M. (1993). *Kırgız Türkleri Tarihi*, İstanbul.
- Sidikova, Ç. T.-Abilkasimova, M. A.-Macitova, R. A. (2005), *Kırgızça-Türkçe-Oruşça Süylüşmö Dialogdor Jana Könüggülör*, Bişkek.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elaziğ.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yay., İstanbul.

8

Amaçlarımız

- Bu üniteyi tamamladıktan sonra;
- 🕒 Kırgız Türkçesi Kiril alfabesini okuyup çözebilecek,
 - 🕒 Kırgız Türkçesi ile yazılmış metinleri tanımlayıp çözümleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kırgız Türkçesi Kiril Alfabesi
- Metin Örnekleri

İçindekiler

Kırgız Türkçesi Alfabe ve Metin Örnekleri

KIRGIZ TÜRKÇESİ KİRİL ALFABESİ

KİRİL	LATİN	KİRİL	LATİN
А а	A a	Р р	R r
Б б	B b	С с	S s
В в	V v	Т т	T t
Г г	Gg (Ğğ)	Ү ү	U u
Д д	D d	Ҙ ҹ	Ü ü
Е е	E e/ye	Ф ф	F f
Ё ё	Yo yo	Х х	X x (h)
Ж ж	C c (J j)	Ц ц	Ts ts
З з	Z z	Ч ч	Ç ç
И и	İ i	Ш ш	Ş ş
Й й	Y y	Щ щ	Şç şç
К к	K k	Җ Җ	Kesme işaretti
Л л	L l	Ы ы	I i
М м	M m	Ҙ Ҙ	Yumuşatma işaretti
Н н	N n	Ә ә	E e
О о	O o	Ҍ Ҍ	Yu yu
Ө ө	Ö ö	Ҕ Ҕ	Ya ya
П п	P p	Ң ң	Ñ ñ

KIRGIZ TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ

Сүйлөшмө - Süylöşmө -Konuşmalar

- Таанышып алалы.

- Taanışıp alalı.

- Tanışabilir miyiz?

-Аты(ныз) ким? Фамилия(ңыз)?

-Atı(nız) kim? Familiya(ңız)?

-Adın(ız) ne? Soyadın(ız)?

-Улутун(уз) ким?

-Ulutuň(uz) kim?

-Hangi millettensin(ız)?

-Канча жашта(сыз)?

-Kança caştta(sız)?

-Kaç yaşındasın(ız)?

-Кайда окуйсуз? Канчанчы курста окуйсуз?

-Kayda okuyusuz? Kançançı kursta okuyusuz?

-Nerede okuyorsunuz? Kaçinci sınıfta okuyorsunuz?

-Университетте окуймун, екинчи курста окуймун.

-Universitette okuyumun, ekinçi kursta okuyumun.

-Üniversitede okuyorum, ikinci sınıftayım.

-Кайсы тилде сүйлөй аласыз?

-Kaysı tilde süylöy alasız?

-Hangi dili konuşabiliyorsunuz?

-Англис тилинде сүйләй алам.

-Anglis tilinde süylöy alam.

-İngilizce konuşabiliyorum.

-Саламатта жүрөсүз бұ?

-Salamatta cürösüz bü?

-Selamette misiniz? (Nasilsınız?)

-Ыракмат, абдан жакшы.

-Irakmat, abdan cakşı.

-Teşekkür, çok iyiyim.

-Үй-бүлөнүз кандай?

-Üy-bülönüz kanday?

-Aileniz nasıl?

-Ыракмат, жакшы.

-Irakmat, cakşı.

-Teşekkür, iyi.

-Мүмкүн болсо таанышып койсок.

-Mümkün bolso taanışıp koysok.

-Mümkürse tanışsak.

-Мен Чыңгыз.

-Men Çingiz.

-Ben Cengiz.

-Мен Асан.

-Men Asan.

-Ben Hasan.

-Мұмкүн болсо фамилиянызды билип алсам.

-Mümkün bolso familiyanızdı bilip alsam.

-Mümkürse soyadınızı öğrenebilir miyim?

-Менин фамилиям Турсуналиев.

-Menin familiyam Tursunaliyev.

-Benim soyadım Tursunaliyev.

-Сиз менен таанышканыма кубанам!

-Siz menen taanışkanıma kubanam!

-Sizinle tanıştıǵıma memnun oldum!

-Кечиресиз, кечигип келдим го деп чочулап ятам.

-Keçiresiz, keçigip keldim go dep çoçulap yatam.

-Affedersiniz, geç kaldım mı diye korkuyorum.

-Мен эрте келсем деп аракат жасасам да ығы болбоду. Сааттын токтоп калганын билбей калыптырмын.

Men erte kelsem dep arakat casasam da ıgı bolbodu. Saattin toktop kalganın bilbey kalıptırımin.

Ben erken geleyim diye hareket etsem de mümkün olmadı. Saatin durduğunu fark etmemişim.

-Ал жөнүндө тынчсызданбаныз.

-Al cönünde tıncızsızdanbanız.

-O konuda üzülmeyiniz.

-Мен сизди качан көре аламын?

-Men sizdi kaçan körö alamin?

-Ben sizi ne zaman görebilirim?

-Сиз биздикine келсениз болот. Мұмкүнчүлүгүңүз болсо эртерек келүүгө аракеттенсениз.

-Siz bizdikine kelseniz bolot. Mümkünçülüğünüz bolso erterek kelüögö arakettenseniz.

-Siz bize gelseniz olur. İmkânınız olsa erkenden gelmeye davransanız

-Мұмкүн, эртерек келүүгө аракеттенемин.

-Mümkür, erterek kelüögö arakettenemin.

-Mümkür, daha erken gelmeye çalışırım.

-Саламатта болунуз!

-Salamatta bolunuz!

-Allahaismarladık!

-Жакшы жатыныз!

-Cakşı catınız!

-İyi geceler!

- Тамактандыныз бы?
- Tamaktandınız bi?
- Yemek yediniz mi?

- Елигиче тамактана элекмин.
- Eligiçe tamaktana elekmin.
- Henüz yemedim.

- Жүрүнүз, бирге түштөнөлү.
- Cürünüz, birge tüştönölü.
- Yürüyün, birlikte yiyelim.

- Чын ыкласым менен,
- Çin iklasım menen.
- Memnuniyetle.

- Кайсы тилдерди билесиз?
- Kaysı tilderdi bilesiz?
- Hangi dilleri biliyorsunuz?

- Мен азыраак англисче сүйлөй аламын.
- Men azıraak anglisçe süylöy alamın.
- Ben biraz İngilizce konuşabiliyorum

- Сиз мени түшүнүп жатасыз бы?
- Siz meni düşünüp catasız bi?
- Siz beni anlıyor musunuz?

- Мен сизди жакшы түшүнүп жатам.
- Men sizdi cakşı düşünüp catam.
- Ben sizi iyi anlıyorum.

- Канжа жаштасыз?
- Kanca caştasız?
- Kaç yaşındasınız?

- Мен жыйырмадамын.
- Men ciyırmadamin.
- Ben yirmi yaşındayım.

- Биз бирдей жаштабыз.
- Biz birdey caştabız.
- Biz aynı yaştayız.

- Ал кайда?
- Al kayda?
- O nerede?

- Бул эмне экенин айтып бересиз би?
- Bul emne ekenin aytıp beresiz bi?
- Bunun ne olduğunu söyler misiniz?

- Мууну алууга мүмкүн бү?
- Muunu aluuga mümkün bü?
- Bunu almak mümkün mü?

-Мен сизди эртен көрө алар бекемин?

-Men sizdi erten körö alar bekemin?

-Ben sizi yarın görebilir miyim?

-Эшикти жабайын бы?

-Eşikti cabayın bı?

-Карыуı караяуым ми?

-Эшикти ачып коюнуз чу.

-Eşikti açıp koyunuz çu.

-Карыуı açın lütfen.

-Терезени ачып коёюн бу?

-Terezeni açıp kooyun bu?

-Pencereyi açayım mı?

-Терезени жаап коюнуз чу.

-Terezeni caap koyunuz çu.

-Pencereyi kapayın lütfen.

-Кечинде биз менен бирге боло албайсыз бы?

-Keçinde biz menen birge bolo albaysız bı?

-Gece bizimle birlikte olamayacak mısınız?

-Раъмат, кечинде театрға барам.

-Rahmat, keçinde teatrga baram.

-Teşekkür, gece tiyatroya gideceğim.

-Кечиресиз. Мен Кыргыз университетине баруучу жолду билбей жатам. Кандай барууга болот?

-Keçiresiz. Men Kırgız universitetine baruuçu coldu bilbey catam. Kanday baruuga bolot?

-Affedersiniz, ben Kırgız Üniversitesi giden yolu bilmiyorum. Nasıl gidebilirim?

-Сиз 33. автобуска же 5. троллейбуска отурсаныз болот. “Совјет аяңтчасынан” түшөсүз.

-Siz 33. avtobuska ce 5. trolleybuska otursanız bolot. “Sovyet ayantçasınan” tüşösüz.

-Сиз 33 numaralı otobüse veya 5 numaralı troleybüse binerseniz olur. “Sovyet Meydanı”nda inersiniz.

Bizdin Üybülü

Биздин үйбүлө чон. Чон атам менен чон энем (апам) айылда турушат. Биз шаарда турабыз. Үйде беш киши бар. Атам, апам, эжем, иним жана мен.

Таякем менен тааженем Жалалабатта. Алар журналист. Таякем радиодо кабарчы. Тааженем областтык гезитте иштейт.

Атамдын ииниси көлдө иштейт. Ал - саясатчы. Женем - мугалим. Алардын бир кызы, бир уулу бар.

Bizdin Üybülü

Bizdin üybülü čoñ. Čoñ atam menen čoñ enem (apam) ayılda turușat. Biz şaarda tura-bız. Üydö beş kişi bar. Atam, apam, ecem, inim cana men.

Tayekem menen taaceñem Calalabatta. Alar jurnalist. Tayekem radiodo kabarçı. Taaceñem oblasttik gezitte ișteyt.

Atamdın inisi köldö ișteyt. Al - sayasatçı. Ceñem - mugalim. Alardin bir kızı, bir uulu bar.

Bizim Aile

Bizim aile geniştir. Dedem ile ninem köyde yaşıyorlar. Biz şehirde yaşıyoruz. Evde beş kişi var. Babam, annem, ablam, kardeşim ve ben.

Dayım ile teyzem Calalabat'tadırlar. Onlar gazetecidirler. Dayım radyoda habercidir. Teyzem bölge gazetesinde çalışıyor.

Babamın kardeşi gölde çalışıyor. O, siyasetçidir. Yengem öğretmendir. Onların bir kızı, bir oğlu var.

Менин Кызыым

Кызыым атасына окшош. Өңү каратору. Каشتары коюу, көздөрү кара, сүйкүмдүү. Чачы узун, өзү арык. Мүнөзү мага окшош.

Колунун манжалары меникине окшош. Манжалары ичке, узун, назик.

Кызыым күлсө, көздөрү кошо күлтөт. Мага ошонусу жагат. Мен кызыымдын көздөрүнөн өлкөндү жакшы көрөм.

Кызыымдын мүнөзү шайыр. Музыканы жакшы көрөт. Гуманитардык сабактарга кызыгат. Математиканы жаман көрөт. Кызыым талантту, акылдуу. Ал ырдайт, бийлейт. Энциклопедия окуганды жакшы көрөт. Кээде анын суроолоруна жооп бере албай калам. Кызыым өтө сезгич. Ошондуктан тез кубанат, тез таарынат. Кээде жок жерден чыр чыгарат да, биз урушуп кетебиз.

Кызыым кекчил эмес. Öz күнөөсүн сезет. Tuura эмес иш кылса кечирим сурайт. Кызыымдын ушул мүнөзү мага жагат.

Menin Kızıım

Kızıım atasına okşoş. Öñü karatoru. Kaştarı koyuu, közdörü kara, süykümdüü. Çaçı uzun, özü arık. Münözü maga okşoş.

Kolunun mancaları menikine okşoş. Mancaları içke, uzun, nazik.

Kızıım külsö, közdörü koşo külöt. Maga oşonusu cagat. Men kızımdın közdörünün öpköndü cakşı köröm.

Kızımdın münözü şayır. Muzikani cakşı köröt. Gumanitardık sabaktarga kızıgat. Matematikani caman köröt. Kızıım talanttu, akıldıu. Al ırdait, biyleyt. Entsiklopediya okugandi cakşı köröt. Keede anın suooloruna coop bere albay kalam. Kızıım ötö sezgic. Oşonduktan tez kubanat, tez taarinat. Keede çok cerden çır çigarat da, biz uruşup ketebiz.

Kızıım kekçil emes. Öz künöösün sezet. Tuura emes iş kılsa keçirim surayt. Kızımdın usul münözü maga cagat.

Benim Kızıım

Kızıım babasına benzer. Yüzü esmerdir. Kaşları kalın, gözleri kara, sevimlidir. Saçı uzun, kendisi zayıftır. Benzi bana benzer.

Elinin parmakları benimkisine benzer. Parmakları ince, uzun ve naziktir.

Kızıım güldüğünde gözleri de birlikte güler. Bu benim hoşuma gider. Kızıımın gözlerinden öpmek benim hoşuma gider.

Kızıımın yüzü neşelidir. Müziği sever. Sosyal derslere ilgi duyar. Matematiği sevmez. Kızıım yetenekli ve akıllıdır. O şarkı söyleşir, dans eder. Ansiklopedi okumayı sever. Bazen onun sorularına cevap veremem. Kızıım çok hassastır. Bu nedenle çabuk sevinir, çabuk davranışlı. Bazen hiç yoktan huzursuzluk çıkarır ve biz kavga ederiz.

Kızıım kindar değildir. Kendi hatasını anlar. Yanlış iş yaparsa af diler. Kızıımın bu özelliği benim hoşuma gider.

Менин Иш Күнүм

Мен күнүгө эртең менен saat 6 да турамын. Төшөгүмдү жыйнайм, жуунам, кийинем, көнүгүү жасаймын. Saat 6.30дан-7ге чейин эртең мененки тамакты ичем.

Caat 7де жумушка жөнөйм. Менин жумушум saat 8де башталат. Көбүнчө мен жумушка 10-15 мүнөт эрте келем. Иш ордумду иреттейм.

Мен китеңканачымын. Бош убактымда китең окуйм. Құндөлүк почтаны қарайм. Гезит-журналдарды окуйм.

Саат 9дан баштап менин окурмандарым келишет. Мен аларга керектүү китеңпүерди берем.

Саат 12ден 13кө чейин түшкү тыныггуу. Бир saat ичинде мен тамактанам, бир az эс алам.

Менин жумушум saat 17де аяктайт. Үйгө келип, кечки тамак жасайм. Биз saat 19-20да кечки тамакты ичебиз. Андан кийин телевизор көрөм. Балдарымдын үй тапшырмасын текшерем. Аларга жардам берем. Кечинде алар менен аңгемелешем. Кәэде таза абага чыгып сейилдейбиз.

Саат 22 де төшөккө жатабыз, уктайбыз.

Menin İş Künüm

Men künögö erteñmenen saat 6 da turamın. Töşögündü ciynaym, cuunam, kiyinem, könögүү casaymin. Saat 6.30dan-7ge çeyin erteñ menenki tamaktı içem.

Saat 7de cumuska cönüym. Menin cumuşum saat 8de baştalat. Köbüncö men cumuşka 10-15 münöt erte kelem. İş ordumdu iretteym.

Men kitepkanaçımın. Boş ubaktymda kitep okuym. Kündölük poçtanı karaym. Gezitcurnaldardı okuym.

Saat 9dan baştап menin okurmandarım kelişet. Men alarga kerektüү kitepüerdi berem.

Saat 12den 13kө çeyin түшкү tiniguu. Bir saat içinde men tamaktanam, bir az es alam.

Menin cumuşum saat 17de ayaktayt. Üygө келип, кеңки tamak casaym. Biz saat 19-20da кеңки tamaktı içebiz. Andan kiyin televizor köröm. Baldarimdin üy tapşırmasın tekşerem. Alarga cardam berem. Keçinde alar menen aңgemeleşem. Keede taza abaga çıgıp seyildeybiz.

Saat 22 de töşökkö catabız, uktaybz.

Benim İş Günüüm

Ben her gün sabah saat 6'da kalkarım. Döşeğimi toplarım, yıkarırm, giyinirim, her günde alışkanlıklarımı yaparım. Saat 6.30'dan 7.00'e kadar sabah kahvaltıyı yaparım.

Saat 7.00'de işe giderim. Benim işim saat 8.00'de başlar. Çoğunlukla ben işe 10-15 dakika erken gelirim. Çalışma yerimi düzenlerim.

Ben kütüphaneciyim. Boş vaktimde kitap okurum. Her gün postaya bakarım. Gazeete, dergileri okurum.

Saat 9.00'dan itibaren okurlarım gelirler. Ben onlara gerekli kitapları veririm.

Saat 12.00'den 13.00'e kadar öğle arasıdır. Bir saat içinde ben yemek yerim, biraz dinlenirim.

Benim işim saat 17.00'de biter. Eve gelip akşam yemeği yaparım. Biz saat 19.00-20.00'de akşam yemeği yeriz. Ondan sonra televizyon izlerim. Çocuklarımın ev ödevlerini kontrol ederim. Onlara yardım ederim. Akşam onlarla sohbet ederim. Bazen temiz havaya çıkarak gezinti yaparız.

Saat 22.00'de yatağa gireriz, uyuruz.

Мончодо

Апенди менен Темирлан мончого барыптыр.

- Мен жөн эле киши болсом, канча сом болмокмун? - дейт эмир Темир.
- Элүү тенге - деп, Апенди шар жооп берди.
- Эй, ақмак! Эмне деп дөөрүп турасын? Менин үстүмдө кийген кийимим элүү тенге! - деп өкүмдар каарлана бакырат.

Апенди ақырын гана?

- Мен деле ошо кийген кийимиңдин баасын айттым - деп жооп бериптири.

Monçodo

- Apendi menen Temirlan monçogo barıptır.
- Men cön ele kişi bolsom, kança som bolmokmun? - deyt emir Temir.
 - Elüü teñge - dep, Apendi şar coop berdi.
 - Ey, akmak! Emne dep döörüp turasın? Menin üstümdö kiygen kiyimim elüü teñge!
 - dep ökümdar kaarlana bakırat.
- Apendi akırın gana?
- Men dele oso kiygen kiyimiñdin baasin ayttım - dep coop beriptir.

Hamamda

- Nasrettin Hoca ile Temurlenk hamama gitmişler.
- Ben basit bir insan olsam kaç som ederdim? der, Emir Timur.
 - Elli tenge, diyerek Nasrettin Hoca hemen cevap verdi.
 - Ey ahmak! Ne sayıklayıp duruyorsun? Benim üzerimdeki elbise elli tenge, diyerek hü-kümdar kızgın bir şekilde bağırır.

Nasrettin Hoca yavaşça;

- Ben de zaten bu elbisemin fiyatını söyledim, diye cevap verir.
- Cуроо, Жооп

Темирлан менен Апенди сүйлөшүп отуруп, Темирлан сураптыр:

- Апенди, бейиште орун көппү, же тозокто орун көппү? -
- Бейиште көп, -деди Апенди.
- Аны кайдан билесин? - дейт падыша.

Анткени байдан кедей көп да, - дептир Апенди.

Suroo, Coop

- Temirlan menen Apendi süylösüp oturup, Temirlan suraptır:
- Apendi, beyiște orun köppü, ce tozokto orun köppü? -
 - Beyiște köp, -dedi Apendi.
 - Anı kaydan bilesiñ? - deyt padışa.

Antkeni baydan kedey köp da, - deptir Apendi.

Soru-Cevap

- Timurlenk ile Nasrettin Hoca sohbet ederken, Timurlenk sormuş:
- Nasrettin Hoca, cennete mi yer çok, yoksa cehennemde mi yer çok?
 - Cennette çok, dedi, Nasrettin Hoca.
 - Bunu nereden biliyorsun, der padışah.
 - Çünkü zenginden daha çok fakir var, demiş Nasrettin Hoca.

Канча Досун Բար

Чогулган эл Апендиden сурапты:

- Апенди, сенин канча досун бар? Апенди жооп бериптиր:
- Азыр канча экенин айтальбайм, анткени ишим он, турмушум жакшы. Достун санын мен силерге жумушум жаман болгондо айтам.

Kança Dosuň Bar

Çogulgan el Apendiden suraştı:

- Apendi, senin kança dosuň bar? Apendi coop beriptir:
- Azır kança ekenin aytalbaym, antkeni işim oñ, turmuşum cakşı. Dostun sanın men silerge cumuşum caman bolgondo aytam.

Kaç Arkadaşın Var

Toplanan halk Nasrettin Hoca'ya sordu:

- Nasrettin Hoca, senin kaç arkadaşın var? Nasrettin Hoca cevap verir:
- Şimdi ne kadar olduğunu söyleyemem; çünkü şu an işim yolunda, hayatım iyi. Arkadaşın sayısını ben sizlere işim kötü olduğunda söylerim.

Kiril alfabesiyle yazılmış olan aşağıdaki metni Latin alfabesiyle yazınız.

Бир даанышман өз уулуна мындайча насаат айтты: „Уулум, элдин өзүнө кайрымдуу болушун кааласан, оболу өзүн элге кайрымдуу бол. Өз эмгегиң текке кеппөөсүн кааласан, элдин ак эмгегин сыйла. Абройлуу болууну кааласан, элпек бол. Адамдар сага күлбөсүн десен, жүрүштүрүнду ондо. Кадырлуу болгун келсе, адамдын кадырын билгин. Көп дос күткүн келсе, досторуно жаман айтпа. Көңүлүндү ооруткун келбесе, аkmak адамдар менен сөз талашпа.

SIRA SİZDE

1

Конок

Бир кедей аттуу-баштуу кишилер барган бир үйгө конокко чакырылып калат. Ал дасторконго отурганда, үй ээси байлардын алдына чоң-чоң балыктарды, өзүнүн алдына болсо, кичинекей балыктарды койгонун көрүп, абдан ызаланат да, балыктардын бирөөнү колуна алып, кулагына бир нерселер шыбырай баштайт. Аны көргөн коноктор таң калып, эмне кылып жатканын сурашат.

Анда ал: “Менин атам балыкчы болчу. Күндөрдүн биринде деңизге чөгүп кеткен эле. Мен бул кымындей балыктan аны көрүп-көрбөгөнүн сурасам: “Мен азыр кичинекеймин, аны башка табактардагы чоң балыктардан сурасан, алар мenden чоң, көптү көргөн, көптү билишет. Балким сенин атаңды көрүшкөндүр деди.” дейт.

Үй ээси бул колунда жок кембагалды жакшы сыйлабаганы üçün abdan uyat bolup, aga da чоң балык тарткан экен.

Konok

Bir kedey attuu-bastuu kişiler bargan bir üygö konokko çakırılıp kalat. Al dastorkon-gó oturganda, üy eesi baylardın aldına çoñ-çoñ baliktardı, özünün aldına bolso, kiçinekey baliktardı koygonun körüp, abdan ızalanat da, baliktardın biröönü koluna alıp, kulagina bir nerseler şıbiray baştayıt. Anı körgön konoktor tañ kalıp, emne kilip catkanın suraşat.

Anda al: “Menin atam balıkçı bolçu. Kündördün birinde deñizge çögüp ketken ele. Men bul kiminday balıktan anı körüp-körbügönün surasam: “Men azır kiçinekeymin, anı başka tabaktardagi çoñ baliktardan surasañ, alar menden çoñ, köptü körgön, köptü bili-set. Balkim senin atañdı körüşköndür dedi.” deyt.

Üy eesi bul kolunda cok kembagaldı cakşı sıylabaganı üçün abdan uyat bolup, aga da çoñ balık tartkan eken.

Metinde Geçen Kimi Kelimelerin Karşılıkları

kedey: yoksuł	şıbıra-: fisildamak
attuu-baştuu: belli başlı	tañ kal-: şaşırmak
dastorkon: sofra	kiminday: minik, küçük
ee: iye, sahip	azır: şimdi, henüz
çoñ: büyük, iri	kembagal: yoksuł
kiçinekey: küçüğük, küçük	abdan: çok, gayet
abdan: çok	siyla-: ağırlamak, saygı göstermek
ızalan-: güçenmek	uyat bol-: utanmak

Кымыз

Кымыз - Кыргыздын байыркы суусундуктарынын бири. Ал негизинен беенин сүтүнөн жасалат. Кымыздын зор дарылык касиети бар. Ал тамак синириүүнү жакшырып, кандын көбөйүшүнө көмөктөштөт.

Организмдин зат алмашуу процессин ондойт. Кымыз ичкендин көңүлү көтөрүлүп, ден соолугу чыналат. Ошондуктан аны врачтар ар кыл ооруларга колдонууга сунуш кыlyшат. Республикасында кийинки кездерде кымыз менен дарылоо журуп жатат.

Жайкысын Фрунзе шаарынын соода тармактарында кымыз сатуу уюштурулат.

Kırmızı

Kırmızı - Kırgızdın bayırkı suusundukturlarının biri. Al negizinen beenin sütünön casalat. Kırmızıdan zor darılık kasiyeti bar. Al tamak siñirünü cakşırtıp, kandın köböyüşünö kömöktöşöt.

Organizmdin zat almaşuu protsessin oñdoyt. Kırmızı içkendin köñülü kötürlüp, den soolugu çiñalat. Oşonduktan anı vraçtar ar kil oorularga koldonuuga sunuş klişat. Respublikabızda kiyinki kezderde kırmızı menen dariloo cürüp catat.

Caykısın Frunze şaarının sooda tarmaktarında kırmızı satuu uyuşturulat.

Metinde Geçen Kimi Kelimelerin Karşılıkları

bayırkı: eski	oñdo-: düzenlemek
suusunduk: içecek	sooluk: sağlık
negiz: temel, esas	oşonduktan: bundan dolayı
bee: kısrak	vraç: doktor
casal- : yapılmak	ar kil: her türlü
zor: büyük, güçlü	ooru: ağrı, hastalık
darı: ilaç	kiyinki: eski, önceki
köböyüş: çoğalma	kez: zaman, çağ
kömök: yardım	almaş-: değiştirmek, yenilemek
cay: yaz	sooda: ticaret

SIRA SİZDE

2

Aşağıda Kırgız Türkçesiyle verilen metni Türkiye Türkçesine aktarınız.

Kırgızstanda kooz köldör bar. Isikköl, Soñköl, Sarıçelek, Çatırköl biri-birine okşoboyt. Ar biri özünçö suluuluk. En çoñ köl - Isikköl. Anın uzundugu - 178 kilometr, tuurası 60 kilometr. Ekinçi orunda - Soñköl. Uzunu -29, tuurası - 18 km.

Kırgızstandın bulak suuları en taaza jana tunuk. Mineraldik suular içki oorularga dari. Suu-ömür bulagi.

Жаштык Кезге

Кыймылда, аракет кыл, жаштык кезим!

Жардамдаш, мее баштаган ақыл-сезим!

Жүрбәссүң дүйнөдө сен түбөлүккө

Өзгөрүп табын табар, жетер кезин.

Бул кезде күнүң күмүш, айың алтын,

Чачып кал, колдон келсе алсын калкын.

Жардымдаш, эч болбосо жатпа карап,

Жоготкун караңғы элдин эски салтын.

Аткарғын, жаш яшында милдетинди,

Көргүзбө кур чиренген келбетинди.

Беш тилдүү токсон бештин бары сакоо,

Жаш кезде кетир андай илдетинди.

Чакылдап мүнөт көрсө өтөр күнүң,

О мүнөт, токтобостон бүтөр үнүң!

Мүнөттөр жогуп, үндүн бүткөнөнчө,

Ишинди аткарбасаң курсун түрүн

Аалы Токомбайев

Билим-Тұгөнбөс Байлық

Бир кишинин эки баласы болду. Атасы уулу баласын жакшы көрдү. Энчинин баарын улуу баласына бермек болду.

Энеси эки баласын төң жакшы көрдү. Энчини экөөнө төң бөлүп бермек болду. Байы катынынын тилине көнгөн жок. Катынын урду. Катын таяктан качып, бир кара чийдин түбүнө барып, ыйлап отурду.

Жолдон өтүп бара жаткан жолоочу катынды көрдү:

-Эмне үчүн ыйлайсын? - деп сурады.

Катын жай-маанисин айтты:

Жолоочу аңгемеге түшүнгөн соң, катынга айтты:

-Сиз бекер ыйлабаңыз! Кичи баланызды окууга жибериниз. Билим-түгөнбөс байлык дейт. Атанын дөөлөтү колдун кириндей. Бат эле жоголот.

Катын жолоочунун сөзүнө макул болду. Баласын ыраакы жерге окууга жиберди.

Бала көп жылы тырышып окуду. Түрдүү сонун өнөр үйрөндү. Өнөрү аркасында бай болду. Агасы ата дөөлөтүнө мас болуп жүрүп, өнөрдөн куру кол калды. Ата дөөлөтү бат эле бүттү. Абдан жарды болду. Акыры инисине жалынып, тамак сурал калды.

Касым Тыныстанов

Чыңгыз Айтматов

Чыңгыз Айтматов Талас облусунун Карабуура раёнуна караштуу Шекер айылында 1928 - жылы туулган.

Чыңгыз Айтматов - Кыргыз эл жазуучусу Мамлекеттик сыйлыктардын лауреаты, Париждеги Европа илимдер, искуство жана адабият Академиясынын анык мүчөсү, Бүткүл дүйнөлүк илимдер жана искуство Академиясынын мүчөсү, Кыргыз Улуттук Академиясынын академиги. Кыргыз элинин талантту жазучуусу.

Анын чыгармалары дүйнөнүн жүздөгөн тилдерине каторулуда.

Kendimizi Sınayalım

- 1.** Kırgız Türkçesi Kiril alfabesinde bulunan “Ү, Д, Ы, Ә” harflerinin Latin alfabesindeki karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- Ü, D, İ, E
 - U, D, I, E
 - Y, D, I, Z
 - U, D, Ü, S
 - Ü, D, İ, E
- 2.** Aşağıdaki harflerden hangisi Kırgız Türkçesi Kiril alfabe-sinde **bulunmaz**?
- Ү
 - X
 - Ж
 - Й
 - Л
- 3.** “Биздин үйбүлө чон” cümlesinin Latin alfabesi karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- Bizdin üybölöçon
 - Biznin öybülüçon
 - Bizdih üybölöconk
 - Bizdin üybölöçon
 - Biedin oybuloçon
- 4.** “Атамдин иниң көлдө иштейт” cümlesinin Kiril harfleriyle doğru yazılışı aşağıdakilerden hangisinde verilmiştir?
- Атамын ииниси көлде иштейт
 - Атамдин ииниси колдо иштет
 - Абамдын ииниси көлде истейт
 - Адамтын иинеси келде иштейт
 - Атамдын ииниси көлде иштейт
- 5.** “Men künüögө erteñmenen saat 6 da turamın.” cümlesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı aşağıdakilerden hangisidir?
- Ben bugün sabah saat 6'da kalktım.
 - Ben yarın sabah saat 6'da kalkacağım.
 - Ben her gün sabah saat 6'da kalkarım.
 - Benim saatim 6'da durmuş.
 - Ben her gün sabah saat 6'da dururum.
- 6.** “Кіміз - Кіргіздін байırkı suusunduktарının бірі” cümlede geçen “байırkı” kelimesinin karşılığı aşağıdakilerden hangisidir?
- bayırdaki
 - milli
 - bağır
 - lezzetli
 - eski
- 7.** “ізалаң-” fiilinin anlamı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- cefa çekmek
 - gücenmek
 - hizaya gelmek
 - özlemek
 - serinlemek
- 8.** “Мен сизди көрө аламын?” cümlesiinde boş bırakılan yere aşağıdakı kelimelerden hangisi gelmelidir?
- качан
 - кaysı
 - нерсе
 - ким
 - емне
- 9.** “Апенди менен Темірлан мончого барыптір” cümlesiinde geçen “монço” kelimesinin anlamı aşağıdakilerden hangisidir?
- av
 - terzi
 - hamam
 - yayla
 - tarla
- 10.** “Çogulgan el Аpendiden suraşti” cümlesinde aşağıdaki eklerden hangisi bulunmaktadır?
- zarf-fil eki
 - çokluk eki
 - iyelik eki
 - sifat-fil eki
 - bulunma hâl eki

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. d Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. e Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. e Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. b Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. c Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Metnin Latin alfabesiyle yazılışı şu şekildedir:

Bir daanışman öz uuluna mindaya nasaat aytti: -Uulum, eldin özüñö kayrimduu bolusun kaalasañ, obolu özüñ elge kayrimduu bol. Öz emgegiñ tekke ketpösün kaalasañ, eldin ak emgegin siyla. Abroyluu boluunu kaalasañ, elpek bol. Adamdar saga külbösun deseñ, jürüsüründü oñdo. Kadırllu bolguñ kelse, adamdın kadırın bilgin. Köp dos kütküñ kelse, dostoruño caman aytpa. Köñülündü oorutkuñ kelbese, akmak adamdar menen söz talaşpa.

Sıra Sizde 2

Metnin Türkiye Türkçesindeki karşılığı şu şekildedir:

Kırgızistan'da güzel göller var. Isikköl, Sonköl, Sarıçelek, Çatırköl birbirine benzemiyor. Her biri kendince güzel. En büyük göl, Isikköl. Onun uzunluğu 178 kilometre, eni 60 kilometredir. İkinci sırada, Sonköl. Uzunluğu 29, eni 18 km.

Kırgızistan'ın kaynak suları çok taze ve durdurur. Mineral su lar iç hastalıklarına ilaçtır. Su, ömür kaynağıdır.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Alkaya, E. (2007). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, Manas Yay., Elazığ.
- Başdaş, C.- Kutlu, A. (2004). *Kırgız Türkçesi Grameri*, Diyarbakır.
- Bozkurt, F. (2005), *Türklerin Dili*, Kapı Yay., İstanbul.
- Buran, A. (2010), *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ Yay., Ankara
- Doğan, L.- Durmuş, O.- Hünerli B.- Şuataman, Ö.- Efendiyev, A. (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yay., İstanbul.
- Ercilasun, A. B. (1993). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, KB Yay., Ankara.
- İnan, Abdulkadir (1987). "Kırgızlar", *Makaleler ve İncelemler*, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s. 39-44.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (1991), C. I-II, KB Yay., Ankara.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri*, Akçağ Yay., Ankara.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2007). "Kırgız Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 481-542..
- Kultayeva, Ü. (2008). *Kırgızça Süylöşöbzü*, Bişkek.
- Li, Yong-Söng (2004). *Türk Dillerindeki Sontakilar*, Kebikeç Yay., İstanbul.
- Ligeti, L. (1925). "Kırgız Kavim İslimin Menşei", *Türkiyat Mecmuası*, I, 1925, s. 235-249.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay., Ankara 1998.
- Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri.
- Özkan, N. (2003). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara.
- Saray, M. (1993). *Kırgız Türkleri Tarihi*, İstanbul.
- Sıdıkova, Ç. T.-Abilkasimova, M. A.-Macitova, R. A. (2005), *Kırgızça-Türkçe-Oruşça Süylösmö Dialogdor Jana Köñüggüllör*, Bişkek.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşıadığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yay., İstanbul.